

COLLEGIUM MEDIEVALE

Interdisciplinary Journal of Medieval Research

Volume

32, no. 2

2019

TEMANUMMER / SPECIAL ISSUE

Konflikter i middelalderens Norden / Conflicts in medieval Scandinavia

Published by
COLLEGIUM MEDIEVALE
Society for Medieval Studies

Oslo 2019

COLLEGIUM MEDIEVALE

Tverrfaglig tidsskrift for middelalderforskning
Interdisciplinary Journal of Medieval Research

EDITOR IN CHIEF

Bjørn Bandlien

EDITORIAL BOARD

Kjartan Hauglid, Espen Karlsen, Mikael Males, Vibeke Vandrup Martens,
Eivor Oftestad

GUEST EDITOR OF VOLUME 32, NO. 2

Beate Albrigtsen Pedersen

Printed with the support of Centre for Advanced Studies
at the Norwegian Academy of Science and Letters

The journal *Collegium Medievale* is a forum for all who are engaged in research on topics related to the Middle Ages or the Renaissance. One volume is published annually. The journal is published by the medievalist association Collegium Medievale, Society for Medieval Studies, in cooperation with Novus Press, Oslo, Norway. The Association has its basis in the Faculty of Arts at the University of Oslo, <http://www.khm.uio.no/tema/tiden/middelalder/collegium-medievale/>.

Scholars within the relevant fields are invited to submit papers to the journal. The stylesheet is available online at: http://web.novus.no/Novus_tidsskrifter/CM_-_Instruks.html. Previous volumes are available online at <http://ojs.novus.no/> (vols. 18–30) and nb.no (vols. 1–17).

Institutions and individuals may subscribe to the journal. The annual subscription fee for 2019 is NOK 500 for institutions and NOK 400 for individuals, postage included. Individual issues may also be purchased, and most previous issues are available. Payments to Novus Press, Herman Foss' gate 19, 0171 Oslo, should be made to DnB, NO-0021 Oslo, Norway, BIC(SWIFT): DNBANOKK, IBAN for payments in Euro: NO2770950447018, IBAN for payments in Norwegian kr: NO8978740533362. DNB charges a fee of NOK 50, for cashing foreign cheques; this fee will have to be covered by subscribers using this mode of payment and should therefore be added to the amount paid for subscription.

Advertisements can be accepted by the journal: One page costs NOK 2.200, whereas a halfpage costs NOK 1.100 (plus 25% VAT = value added tax). Foreign publishing companies do not pay VAT. Publishers may also apply to have printed notices of books or other publications distributed with the journal. The fee for this is negotiable.

For further information, please contact the editor: bjorn.bandlien@usn.no

Review copies can be sent to: Collegium Medievale, Box 9046 Grønland, N-0133 Oslo, Norway.

INNHOOLD / CONTENTS

Vol. 32, no. 2 (2019)

BEATE ALBRIGTSEN PEDERSEN: Konflikter i middelalderens Norden. En introduksjon	5
ANNE IRENE RIISØY: Ting og konfliktløsning i vikingtidas Norge	11
STEINAR IMSEN: Konflikt og konfliktløsning i den gammelnske staten	31
MAGNE NJÅSTAD: Konflikter, konfliktmønstre og skriftlighet	59
SVERRE BAGGE: Tronfølge og borgerkrig i Skandinavia i middelalderen	77
RANDI BJØRNSHOL WÆRDAHL: «Mannetz Nature vdj hindis hiertte»: Kvinner i krig og konflikt i nordisk senmiddelalder	95
ERIK OPSAHL: Aristokratiske allianser og konflikter i nordisk seinmiddelalder	113
HILDE ANDREA NYSETER: Overlappende nettverk og det kontekstuelle fiendebildet under de norske «borgerkrigene»	133
IAN PETER GROHSE: Bonde og borgerkrig. Lokalkonflikter og de norske innbyrdesstridene	151
KIM BERGQVIST: Osämja och fiendskap mellan kungar och stormän: Lojalitetskonflikter och politiska värden i Norge och Sverige, c. 1250–1370	171
SVEIN H. GULLBEKK: Ressurskrise og borgerkrig. Et mynt- og pengehistorisk perspektiv	193
THOMAS KRISTIAN HEEBØLL-HOLM: Borgerkrigen i Saxo Grammaticus' <i>Gesta Danorum</i>	217

4 *Innhold/Content*

MAX NADERER: Den fryktede kongen i Norges «borgerkrigstid» 235

BJØRN BANDLIEN: Kastrering og kongemakt.
Lemlestelse og tortur som politisk verktøy i Norge på 1130-tallet 253

Konflikter i middelalderens Norden

EN INTRODUKSJON

BEATE ALBRIGTSEN PEDERSEN

In April 2018, scholars from all over Scandinavia gathered in Oslo for the conference *Conflict in the Nordic Middle Ages*, organized by the research project Nordic “civil wars” of the High Middle Ages in an interdisciplinary and comparative perspective. The goal was to get an understanding of how different conflicts within the timespan 800-1500 was carried out. How different were the conflicts fought during the High Middle Ages from those fought in the Late Middle Ages? And were there any distinctions between the Nordic kingdoms? In this special issue of *Collegium Medievale* you will find revised papers presented at this conference. The volume is divided into three parts: the first section concerns the conflicts as a whole: How they started, how they escalated and how they were solved. The second part is focusing more on the participants in different medieval conflicts. What were their motivations, their agency and their social networks? In the last section the question is how people in the Middle Ages justified their conflicts, and how economy influenced the political disputes.

Temaet for dette spesialnummeret av *Collegium Medievale* er konflikter, mer presist konflikter i Norden i middelalderen. Nummeret har sitt utspring i konferansen *Konflikter i middelalderens Norden*. En konferanse som ble arrangert som en del av forskningsprosjektet *Nordiske «borgerkriger» i høymiddelalderen i et tverrfaglig og komparativt perspektiv*, ledet av Hans Jacob Orning og Jón Viðar Sigurdsson, og avholdt ved Det Norske Videnskaps-Akademi i april 2018. Borgerkrigsprosjektets mål er å studere de nordiske borgerkrigene på et regionalt nivå, et riksnivå, og et nordisk/nord-europeisk nivå, der oppmerksomheten rettes mot hvordan elitene, som ledende samfunnsaktører, opererte innenfor og på tvers av disse grensene. Mens nevnte forskningsprosjekt har studert konflikter i en forholdsvis avgrenset periode, var målet med konferansen å sette fokus på ulike typer konflikter innenfor en bredere tidsramme (ca. 800–1500). Hvor destruktive var de, i hvilken grad brøt de med en tilstand av «fred», og hvordan ble de avvirket? Hva kalles konfliktene, og er det klare skiller mel-

lom dem? Og er det avgjørende forskjeller mellom konfliktene i høy- og senmiddelalderen, og mellom ulike regioner i Norden?

Om temanummeret

Tidligere publikasjoner om konflikter har i stor grad begrenset seg til spørsmål om kongenes politikk, statsbygging og utviklingen av ulike institusjoner. I dette temanummeret har vi åpnet opp for en bredere forståelse av ordet «konflikt». Temaet er her ikke begrenset til krig, blodsutgytelse, storpolitikk eller kaotiske tilstander, men kan også dreie seg om uenigheter mellom to eller flere personer, der de kan bli enige og finne en løsning på konflikten, eller uoverensstemmelsene kan vokse slik at konflikten eskaleres. Denne bredere forståelsen av konflikt har gjort det mulig å inkludere flere typer konflikter og studere deres ulike faser. Det åpner også for å se på andre deltakere enn kongene, og på det materielle så vel som det mentale grunnlaget for konfliktenes oppkomst og løsninger.

Temanummeret er delt i tre, der første del tar for seg gangen i ulike typer konflikter fra vikingtid til senmiddelalder: Hvordan de startet, hvordan de eskalerte og hvordan de ble løst. I andre del rettes fokuset mot de ulike deltagerne i konfliktene, som konger, elite, kvinner og bønder. Her handler det om deltagerens motiver, handlingsrom og deres fiendebilder. I tredje og siste del tar vi ett skritt tilbake fra storpolitikken og ser på andre bakenforliggende momenter: på de økonomiske faktorene og på hvordan de rettferdiggjorde konfliktene. Spørsmålet her er blant annet hvor grensen gikk mellom lovlige og ulovlige former for krigføring.

Valget om å strukturere tidsskriftet tematisk, og ikke kronologisk, er bevisst. Ulike kildegrunnlag og faglige tradisjoner har medført at forskning som gjøres på de ulike delene av middelalderen, har utviklet seg i ulike retninger, noe som igjen forsterker forskjellene. Selv om det er store forskjeller mellom samfunnet i vikingtid og på 1400-tallet, står vi som forskere likevel overfor de samme problemstillingene i møte med kildene. Det er så mye vi ikke vet, og som vi ikke får tilgang til gjennom kildene. Aron Gurevichs (1988: xvii) utsagn er fortsatt aktuelt: «The lack is not so much sources, as the cognitive tools for decoding them». For å gjøre fortiden mer forståelig, for å utvikle nye teoretiske innfallsvinkler og bryte opp gamle sannheter, kreves et samarbeid på tvers av epoker. At vi her har samlet spesialister på ulike deler av middelalderen og med ulike tematiske interesser, er ment å inspirere til den typen samarbeid.

Om bidragene

Det store flertallet av middelalderens konflikter ble løst før de eskalerte til voldelige sammenstøt, først og fremst gjennom megling, eller behandling av saken på tinget (Imsen 1990; 2018; Sigurdsson 2008; 2013). Dette er en side ved konfliktene som ofte faller bort i diskusjonen, da ordet i seg selv gjerne assosieres med vold, feider og krig. Anne Irene Riisøy skriver om tinget som en arena for konfliktløsning i Norge i vikingtid, frem til 1066. På bakgrunn av sagaer og lovmateriale viser hun hvordan sagaene kan gi innsikt i konfliktløsning i denne tidlige perioden, hvilke saker som ble ført, og hvordan de ble løst.

Sagaenes beskrivelser av konfliktløsning begrenser seg likevel til eliten. Først i senere perioder gjør kildene det mulig å få innblikk i tvister mellom vanlige mennesker. Hvilken form denne konfliktløsningen tok, kommer frem i Steinar Imsens artikkel, der han studerer konflikter mellom bønder, mellom enkeltindivider og lokal øvrighet, mellom bygdelag og øvrighet og mellom kongemakt og skattlandsfolk. På samme måte som Riisøy, argumenterer han for at flertallet av konfliktene ble løst lokalt, uten innblanding fra eliten. Imsen viser i sine undersøkelser hvordan kongemakten og dens representanter la til rette for denne tradisjonen, og samtidig hvordan denne praksisen potensielt kunne utløse konflikter heller enn å løse dem.

At de fleste konfliktene ble avvirket på en fredelig måte, tydeliggjør at middelaldersamfunnet ikke var preget av kaos, slik det ofte har blitt tolket i tidligere forskning. Uenigheter mellom mennesker, og måten de løste dette på, viser styrken i de samfunnsstrukturene som var bygget opp for å påse at orden, i deres forståelse av ordet, ble opprettholdt. Magne Njåstad legger spesielt vekt på dette i sin artikkel, hvor han undersøker konfliktene mellom lokalsamfunn og øvrighet i senmiddelalderen. Gjennom å studere gangen i konfliktene fra oppkomst til endelig løsning, både de som eskalerte i lovlige og ulovlige retninger, synliggjøres forventningene hos partene om hvordan de var ment å opptre.

Historien om middelalderens konflikter har som sagt i stor grad handlet om elitens politikk. Selv om vi i dette temanummeret også ønsker å inkludere andre konfliktdelegerere, kan vi ikke se bort fra at det er elitekonflikter som dominerer scenen. Deres disputer påvirker også langt flere individer enn gruppen selv. Fokuset på eliten opprettholdes i denne utgivelsen klart i bidraget til Sverre Bagge. I «Tronfølge og borgerkrig i Skandinavia i middelalderen» retter han søkelyset mot årsakene til de større konfliktene i middelalderen. Han argumenterer for at tronfølge, og ulike tradisjoner knyttet til dette, var hovedårsaken bak de største konfliktene i middelalderen, i alle fall frem til 1300-tallet. Dette tydeliggjør han gjennom å følge utviklingen av normer rundt tronfølge, og konfliktene dette medførte, fra tidlig- til senmiddelalder.

Eliten besto imidlertid ikke bare av menn. Selv om elitekvinner er mindre synlige i kildene, har deres funksjon i middelalderens politiske kultur en lang forsknings-tradisjon. Likevel har forskningen i stor grad vært preget av en oppfatning om at kvinnenes handlingsrom i konfliktfylte situasjoner først og fremst ble utøvd gjennom påvirkning av deres mannlige støttespillere. Randi Bjørshol Wærdahl utfordrer denne oppfatningen. Ved å skille mellom idealer og praksis peker hun på hvordan nordiske kvinner tok direkte del i ulike typer konflikter, som politikere og som hærførere.

Selv om elitens konflikter har vært et yndet tema i middelalderforskningen gir en ny tid og nye innfallsvinkler potensial for nye svar. Erik Opsahl diskuterer i sin artikkel hvordan sentrale skikkelser i senmiddelalderens Norden har blitt karakterisert i tidligere forskning. Han legger vekt på motivene disse historiske skikkelsene har blitt tillagt, og hvordan disse er preget av forskernes egen tid og deres oppfatning av middelalderens elitistiske tankemønstre, før han selv undersøker hvordan økonomi, idealer og personlige ambisjoner var styrende for elitens adferdsmønstre.

En ny generasjon historikere er i ferd med å bryte opp gamle sannheter om hvordan middelalderens konflikter faktisk foregikk i Norge. Hilde Andrea Nysether er blant disse. I sitt bidrag til dette spesialnummeret tar hun opp forholdet mellom enkeltindivider under de norske «borgerkrigene». Hun peker på hvordan tidligere oppfatninger om at fiendskap var bestemt av partitilhørighet har blitt overdrevet, og argumenterer for at motstandere var bestemt av situasjon, ikke partitilhørighet.

Bøndene var viktige deltakere i de aller fleste konflikter. Deres disputer begrenset seg ikke til interne konflikter, da deres aggresjon også ble rettet mot øvrigheten. Konflikter mellom bønder og øvrighet er på ingen måte et nytt tema i forskningen, spesielt ikke hva gjelder senmiddelalder.¹ Ian Peter Grohse anvender her senmiddelalderforskningens begreper om «opprør» og «motstand» i sin analyse av bøndenes aksjoner under borgerkrigene i Norge på 1100-tallet, og kommer frem til at man må være forsiktig med å generalisere om deres rolle i borgerkrigene.

Det fokuset på statsbygging og utviklingen av ulike statlige institusjoner som har preget forskningen av middelalderens konflikter har også medført en nasjonal orientering. De senere års forskning har prøvd å vaske vekk disse grensene. Selv om flertallet av disse artiklene tar utgangspunkt i hendelser som fant sted innenfor riksgrensene, legges det her til grunn at deltagerne i konfliktene var en del av et større skandinavisk nettverk. Disse riksoverskridende nettverkene blir spesielt tydelig i tvister hvor partene tilhører eliten i ulike kongeriker. Kim Bergqvist skriver om dragkampene mellom kongemakten og aristokratiet i Sverige og Norge i perioden 1250–1370, i en periode hvor kongene i stadig større grad oppfattet motstand som en form

¹ Se eksempelvis Njåstad 2010, Imsen 1990; Hansen 2010.

for forræderi. Bergqvist undersøker aristokratiets feidekultur i denne perioden og understreker nødvendigheten av også å studere denne aktiviteten fra aristokratiets ståsted. Ved å behandle prosessene i begge landene parallelt tydeliggjøres også periodens ideer og normers riksoverskridende karakter.

Ressursmangel har vært et sentralt tema i diskusjonen om årsakene bak borgerkrigene i Norge.² Spørsmålet om ressurskrise tas her opp av numismatiker Svein Gullbekk som ser på myntstandarden og tilførselen av sølv til Norge på 1000- og 1100-tallet. Gullbekk argumenterer for en tydelig engelsk påvirkning på norske forhold.

Konfliktene måtte rettferdiggjøres. Thomas Kristian Heebøll-Holm og Max Naderer ser begge på dette teamet. Heebøll-Holm tar utgangspunkt i Saxo Germanicus' beskrivelser av krig: de konvensjonelle regelbunnede krigenes og de følsesstyrte borgerkrigenes. Naderer diskuterer, på sin side, idealet om *rex justus* og kongens behov for å balansere mellom strenghet og rettferdighet. De legger begge vekt på opphavet til disse idealene. Mens Thomas finner opphavet til disse ideene hos antikkens tenkere, i Ciceros beskrivelser i *De Officiis* og de senere kirkefedrenes skrifter, sporer Naderer ideene tilbake til 600-tallet og Pseudo-Cyprians tekst *De duodecim abusivis saeculi* («Om tolv skader i verden»).

Krigens idealer satte konkrete begrensninger i væpnede konflikter. Bjørn Bandlien tar utgangspunkt i Magnus Sigurdssons skjebne i januar 1135, da han ble blindet, kastret og avhugget den ene foten, for å diskutere den ekstreme voldens opprinnelse, hvilke strategier som lå bak, og om hvordan politikk og tidens idealer satte begrensninger for denne typen handlinger.

*

Konferansen *Konflikter i middelalderens Norden* og dette spesialnummeret av *Collegium Medievale* er begge produkter av forskningsprosjektet *Nordiske «borgerkriger» i høymiddelalderen i et tverrfaglig og komparativt perspektiv*. Prosjektet er finansiert av Norsk forskningsråd (NFR) og Senter for grunnforskning (CAS). Som gjesteredaktør vil jeg i den anledning rette en stor takk til lederne for nevnte forskningsprosjekt, Hans Jacob Orning og Jón Viðar Sigurdsson. Jeg vil også takke redaksjonen i *Collegium Medievale*, og spesielt hovedredaktør Bjørn Bandlien, som har

² For diskusjon om ressurskrise i Norge, se Bagge 1986; 2015; Orning 2014. For danske forhold, se Hybel & Poulsen 2007.

lagt til rette for utgivelsen av dette spesialnummeret. En stor takk rettes også til alle forfatterne for deres bidrag, både på konferansen og i dette tidsskriftet.

Bibliografi

- BAGGE, Sverre 1986. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen". *Historisk tidsskrift* 65: 145–197.
- . 2015. "Borgerkrig og statsutvikling – svar til Hans Jacob Orning". *Historisk tidsskrift* 94: 91–110.
- GUREVICH, Aron. 1988. *Medieval Popular Culture: Problems of Belief and Perception*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HANSEN, Lars Ivar. 2010. "Arkaiske bønder eller alternativ sosial logikk? Om telemarksbøndenes forhold til stat, eiendom, kirke og helvete i middelalderen". I Hans Jacob Orning, Kim Esmark & Lars Hermanson (red.), *Gaver, ritualer, konflikter: Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*, 117–159. Oslo: Unipub.
- HYBEL, Nils & Bjørn Poulsen. 2007. *The Danish Resources c. 1000–1550: Growth and Recession*. Leiden: Brill.
- IMSEN, Steinar. 1990. *Norsk bondekommunalisme: fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. Del 1: *Middelalderen*. Trondheim: Tapir.
- . 2018. *Kongemakt og skattland: Den norske kongens rike utenfor Norge i middelalderen*. Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- JÓN VÍÐAR SIGURÐSSON. 2008. *Det norrøne samfunnet: Vikingen, kongen, erkebiskopen og bonden*. Oslo: Pax.
- . 2013. "The Role of Arbitration in the settlement of Disputes in Iceland c. 1000-1300". I Per Andersen, Kirsi Salonen, Helle Møller Sigh & Helle Vogt (red.), *Law and Disputing in the Middle Ages: Proceedings of the Ninth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2012*, 123–135. Copenhagen: DJØF Publishing.
- NJÅSTAD, Magne. 2003. *Grenser for makt: konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1330–1540*. Trondheim 2003.
- ORNING, Hans Jacob. 2014. "Borgerkrig og statsutvikling: en revurdering". *Historisk tidsskrift* 83: 193–216.

Beate Albrigtsen Pedersen, PhD. Førstemanuensis ved Historisk institutt, Høgskolen i Volda. E-post: beate.albrigtsen.pedersen@hivolda.no.

Ting og konfliktløsning i vikingtidas Norge

ANNE IRENE RIISØY

The assembly was a place where legal cases were solved, but also where various issues with relevance for the whole community were discussed. In this paper I have explored the assembly as an arena for conflict resolution in Viking Age Norway, and a search through the family sagas and *Heimskringla* has brought to light some relevant examples, most of which have survived from the late Viking Age. One area of conflict stands out. The confrontations between the conversion kings and the adherents of the pagan faith often took place at assemblies. Otherwise, conflicts following in the wake of disagreements over inheritance, manslaughter, theft, and seduction or rape of women were also debated at the assemblies. I have explored who was involved and how the conflicts were solved, and I have concluded that the sources suggest that the conflicts taking place at assemblies reflect a late Viking Age reality.

Innledning

Tinget var en offentlig arena for lovgivning, jurisdiksjonsutøvelse og konfliktløsning. Viktige politiske spørsmål ble også drøftet der, og tinget hadde strukturer som skulle hindre enkeltpersoner (særlig konger) i å akkumulere for mye makt. Det fantes ting på ulike nivå; for eksempel Gulatinget og Frostatinget som dekket større regioner, deretter fylkesting og bygdeting. De mindre bygdetingene var såkalte *allmannating* for alle frie mennesker, mens de større tingene gjerne var representasjonsting. Noen ting ble sammenkalt ad hoc, i kjølvannet av spesielle hendelser som drap, mens andre ble holdt til bestemte tider.

I de senere år har selve tingstedet vært gjenstand for interesse, men det har vært mindre fokus på de konfliktene som ble ført på norske ting. En konflikt oppstår på grunn av uenigheter mellom enkeltindivider, eventuelt grupperinger eller kongen selv, der den krenkede part agerer for å få sin lovmessige rett. Konflikten avsluttes når den får en varig løsning, ved at en av partene vinner, enten ved ordets makt eller ved fysisk makt, eller den blir avgjort ved megling. Det foreligger omfattende forskning på konflikter og konfliktløsning på Island i vikingtid og tidlig middelalder, der særlig Jesse Byock, William Ian Miller og Jón Viðar Sigurðsson har gjort seg nytte

av det rike sagamaterialet om i fristatstida (930–1262/64). Den sistnevnte, som har studert de aller fleste av konfliktene i denne perioden, har kommet frem til at de aller fleste av disse ble avviklet ved hjelp av voldgift. Det er på linje med Ebbe Hertzbergs åpningsord i kapitlet Om søgmaal for thinget: «de gamle ved private retsmidler søgte at bringe enhver retsstrid til ende, uden at blande det offentlige ind deri» (Jón Viðar Sigurðsson 1999: 160–161; 2013: 123–35; Hertzberg 1874: 187).

Trolig har nok Hertzberg sine ord i behold, at også i Norge ble de fleste konfliktene avgjort utenfor tinget. Det er imidlertid umulig å få kvantifisert denne antagelsen. I motsetning til på Island er det nemlig overlevert svært få skildringer av konflikter som fant sted i Norge. Dette skyldes i hovedsak at vi rett og slett ikke har bevart noe tilsvarende de islandske familiesagaene (*Íslendingasögur*), en kildekategori som vil bli nærmere omtalt i neste avsnitt.

Nr.	Kilde	Kort oppsummert
1.	Harald Hårfagres saga, kap. 13	Harald Hårfagre mot «bøndene» i Viken, som skal ha støttet en svensk konge.
2.	Harald Hårfagres saga, kap. 24	Gange-Rolf herjet i Viken, Harald Hårfagre lyste ham fredløs på tinget, Hild, Rolfs mor, ba forgieves om fred.
3.	<i>Egils saga</i> , flere kap.	Egil Skallagrimsson fremmet arvekrav på Gulatinget.
4.	Flere sagaer	Kong Sigurd Sleva voldtok kona til hersen Klypp.
5.	Olav Tryggvasons saga, kap. 62	På et ting i Tønsberg landsforviste kongen alle som drev med galdrer, trolldom og seid.
6.	<i>Grettis saga</i> , kap. 23, 24	Grette ble overfalt, og gjengjeldte med drap.
7.	Færøyinga saga, kap. 14–16	Torkjell på kvinnerov, drepte kvinns far og ble dømt fredløs på et ting på Opplandene, men fikk til slutt fred og landsvist på Frostatinget.
8.	Færøyinga saga, Olav den helliges saga, kap. 135	Færøyinger var involvert i drap. Kongen kom til tinget, tilbød den antatt skyldige å bære jern, men den mistenkte stakk av til Færøyene.
9.	Olav den helliges saga, kap. 138	Stein Skaptesson drepte kongens mann, kongen lyste Stein fredløs på et ting.
10.	Olav den helliges saga, kap. 139	Drap og ran begått av Tore Hund.
11.	Olav den helliges saga, kap. 163–164	Kongens årman på Hedmark, Bjørn, kalte til ting og beskyldte folk i skogsbygdene (feilaktig) for tjuveri.
12.	<i>Heimskringla</i> og flere andre sagaer	Kristningskongene og motstandere, over hele landet.

Tabell 1: Tabellen viser en oversikt over samtlige beskrivelser av konflikter der handlingen er lagt til norske ting i vikingtiden, frem til 1066, i familiesagaene og *Heimskringla*.

Et søk gjennom samtlige familiesagaer og *Heimskringla*, som er Snorre Sturlusons verk om de gamle norske kongene, har avdekket noen få konflikter der handlingen er lagt til norske ting i vikingtida (tabell 1). Jeg har satt sluttstrek ved året 1066, da Olav Kyrre, angivelig en fämælt konge «og ingen taler på tingene», tok over kongemakten (Olav Kyrres saga, *Heimskringla*). Konflikter som fant sted da kristningskongene brukte tingene for å fremme den nye troen, peker seg ut både i antall og kvalitet (relativt inngående skildring), og de er derfor aktuelle. Jeg vil også gå nærmere inn på de konfliktene som involverte Egil Skallagrimsson, Sigurd Sleva, Grette og Tore Hund, for her foreligger det såpass fyldige beskrivelser at det er mulig å reise spørsmål om *hvem* som var involvert, *hvordan* konfliktene ble løst samt ta stilling til spørsmål om representativitet. Jeg vil også komme inn på om disse konfliktene kan ha foregått slik de er fremstilt i sagaene.

Kilder og kildekritikk

Lovene regulerer forhold lovgiverne fant problematiske, og de gir informasjon om hvilke konflikter som kunne bringes inn for tinget. *Gulatingsslova* og *Frostatingslova* inneholder bolker med verdslig rett, der eldste overleverte manuskriptfragmenter er fra rundt år 1200, men allerede Olav Haraldsson («den hellige») kan ha fått lovene skrevet ned, den såkalte *Olavsteksten* i kristenretten.³ De eldste lovene inneholder trolig enda eldre rettsregler som ble tradert muntlig. Rune Røsstads filologiske studie på utvalgte lovttekster indikerer at bolkene om mannhelg, arv og tjuveri i *Gulatingsslova* går tilbake til vikingtida. Når Røsstad sammenligner disse bolkene med (i kronologisk orden) *Olavsteksten* og *Magnusteksten* (1160-tallet) i kristenretten, *Gulatingss nyere kristenrett* og *Landslova* (1274), finner han at gamle rettsregler i hovedsak har beholdt en eldre utforming over lang tid og gjennom flere avskrifter (Røsstad 1997: 97–98, 110–115). Innholdsmessig har dessuten *Gulatingsslova* og *Frostatingslova* førkristne «germanske» trekk som ikke kan henføres til påvirkning fra kristendom og romerrett. Dette gjelder særlig mannhelgebolkens regler for hvordan personlige krenkelser skulle løses ved betaling av oppreisningsbøter, gjerne i ringer (*baugr* sing.), alternativt hevn (Skre 2017; Riisøy, i trykk). I det følgende vil jeg derfor legge til grunn at deler av *Gulatingsslova* og *Frostatingslova* er relevante når det gjelder rettsforholdene i vikingtida.

Heimskringla, som er den største og viktigste av kongesagaene, og familiesagaene, skildrer noen få konflikter som foregikk på norske ting i vikingtida. Disse sagaene ble riktignok skrevet ned på Island i middelalderen. Imidlertid var nok retts-

³ Rindal (2004: 108–110) argumenterer for skrifffesting på 1020-tallet, noe Helle (2001: 22) er mer skeptisk til.

forholdene i Norge og på Island ganske like i utgangspunktet fordi landnåmstakerne brakte med seg tinginstitusjonen og lover fra Norge.

Det fantes ting på Island som er eldre enn Alltinget, som ble etablert om lag år 930. Det eldste tinget er lokalisert på Krossnes (Tingnes), nær Ellidavatn ved Reykjavik. Her er det funnet rester av 12 tingboder med dateringer fra like etter landnåmet, og ifølge Asle Bruen Olsen kan dette tinget ha blitt etablert etter inspirasjon av det ringforma tunet på Hjelle i Stryn, i det gamle Firdafylket (Olsen 2015: 43–53). De norske ringforma tuna fremstår som hustuffer plassert rundt en sirkulær slette. De var trolig eldre fylkesting som gradvis ble faset ut av en fremvoksende sentraliserende kongemakt, og de siste gikk ut av bruk i Trøndelag på 1000-tallet (Iversen 2017). Islands første landnåmsmann, Ingolf Arnarsson, kom trolig fra Fjaler, en del av Firdafylket, og han bosatte seg nær Reykjavik ca. 870. Det ringforma tunet på Hjelle opphørte om lag år 880, og som Bruen Olsen påpeker, er det grunn til å tro at en mektig mann som Ingolf, hadde vært en aktiv deltager her. Ifølge *Islendingabok*, som ble skrevet av Are fróði («den kloke») ca. 1122–33, ble det eldste islandske tinget etablert av Torstein, Ingolfs sønn, på Kjalarnes nord for Reykjavik. Trolig ble tingorganiseringen som landnåmstakerne var kjent med fra landet de forlot, brukt som modell for etableringen av dette tinget. Kjalarnes er ikke blitt påvist arkeologisk, men det kan ha blitt flytta til Krossnes (Tingnes) ved Ellidavatn på et tidlig tidspunkt (Olsen 2015: 43–53).

Der det var ting, var det også lover. En omdiskutert episode i *Islendingabok* beskriver hvordan Ulfljot en gang på 920-tallet dro til Gulatinget for å lære om lovene der, en lærdom som dannet grunnlag for en oppdatering av islandsk lovgivning og etableringen av Alltinget.⁴ Ifølge Ari var alt land på Island tatt på denne tida. Dermed lå det til rette for flere konflikter knyttet til eiendomsrett, beiteretter og annet, noe som også medførte behov for en ajourført og enhetlig lov. Flere av de ledende landnåmsmennene som bosatte seg på Island, kom fra Gulatingslovas område (på dette tidspunkt trolig Hordaland, Sogn og Fjordane), og derfor var Gulatinget et opplagt sted å dra for å få tilegnet seg juridisk kunnskap. Ulfljot fikk råd av Torleiv Spake, sin morbror, og denne slektstilhørigheten er interessant. I samarbeid med Håkon den gode (ca. 934–961) fikk nemlig Torleiv Spake æren for nyskiping og ajourføring også av norsk lov.⁵ Torleiv Spake var en sønn av den mektige hersen Horda-Kåre, og som jeg vil komme tilbake til nedenfor, i de få episodene som er overlevert om konflikter

⁴ Forskerne er uenige om, og i hvilken grad, denne episoden er historisk troverdig. Her vil jeg nøye meg med å si at jeg er enig med en forsker som Olof Sundqvist 2015: 27–28, 175–176.

⁵ *Heimskringla*, Håkon den godes saga, kap. 11, se også *Ágrip*, 10–11, *Fagrskinna*, 31.

ført på norske ting, er det påfallende hvor ofte Horda-Kåres ætlinger var involvert. Bruen Olsen sannsynliggjør en kobling mellom de norske ringforma tuna, Ingolf med følge, og oppkomsten av det tidligste islandske tinget. Dette eksemplet viser at islandske kilder kan belyse sosial, politisk og juridisk organisering av det forstatlige Norge. Jeg mener det også er forsvarlig å bruke skriftlige kilder forfattet på Island i høymiddelalderen til å belyse konflikter på norske ting i vikingtida.

Flere av konfliktene i sagaene støttes opp av skaldekvad, som ofte er overlevert inne i sagaenes prosatekster. Skaldekvad har generelt høy troverdighet som historiske kilder; de er komponert i en fast metrisk form (som letter bevaringen) av navngitte skalder, til ære for viktige personer.⁶ Gange-Rolfs konflikt med Harald Hårfagre, for eksempel, er dessverre kortfattet beskrevet (nr. 2 i tabellen). Konflikten er imidlertid også overlevert i et kvad komponert av Gange-Rolfs mor Hild rundt år 900, og Hild regnes som en reell historisk person (Straubhaar 2011: 12). Dessuten kunne muntlige tradisjoner holde seg i flere hundre år i konservative og stabile bondemiljø (Hodne 1973). Ulike typer konflikter er flittig omtalt i både familiesagaene, med handling fra sent 800-tall til tidlig 1000-tall, og sturlungesagaene (såkalte samtidssagaer fra perioden 1117–1284). Etter å ha sammenlignet strafferetten i disse to sagasjangerne konkluderte Andreas Heusler med at familiesagaene avspeiler et eldre juridisk stadium (Heusler 1911: 1–18). Nyere forskning støtter Heuslers funn; eksempelvis forekommer motivet egging og hevn i familiesagaene, men nesten ikke i sturlungesagaene, det samme gjelder karakteristikken av den fredløse som *vargr* («fredløs»)⁷. Alt i alt så kan nok kongesagaene og familiesagaene gi et visst innblikk i konflikter som fant sted på norske ting i vikingtida, og jeg vil starte med Egil Skallagrímsson.

Arvetvist på Gulatinget

Egil Skallagrímssons velkjente arvetvist ble ført på Gulatinget på begynnelsen av 930-tallet.⁸ Opptakten startet på en veitsle i Fjordane flere år tidligere. Da fikk Bjørn Brynjólfsson, som stammet fra en mektig herseslekt i Aurland i Sogn, øye på den fagre Tora, søsteren til Tore *herse* (som betegner en leder med en uavhengig og arvelig maktposisjon). Bjørn stakk av med Tora, og paret giftet seg, men datteren Åsgerd kom til verden før de hadde oppnådd forlik med Tore. Åsgerd blir senere gift med Egil, og en dag kom det bud til Island om at hennes far var død. Berg-Onund, ekte-

⁶ Dette er nylig blitt solid underbygget av Myrvoll (2015).

⁷ Ersland 2001. Politiske termer viser samme tendens, se Jón Viðar Sigurðsson 1999: 34–35.

⁸ Aktuelle kapitler i *Soga om Egil*: 32–35, 56–58, 66. Se drøfting Lincoln 1994: 58–64.

mannen til Åsgerds yngre halvsøster Gunnhild, hadde tatt over alle Bjørns eiendeler. På vårparten seilte Egil hjem til Berg-Onund i Ask i Hordaland og fremmet arvekrav på vegne av sin kone. Da Berg-Onund nektet å inngå forlik, stevnet Egil ham til Gulatinget for å bli dømt etter lovene der. Kong Eirik blodøks og dronning Gunnhild stilte seg bak Berg-Onund. Egil på sin side fikk støtte av vennen Arinbjørn herse. De personlige nettverkene er komplekse, da Arinbjørn, som var Toras bror og derfor også Åsgerds onkel, samtidig var kong Eiriks fosterbror og lendmann i Fjordane. Partene møtte opp på Gulatinget og gikk dit retten var satt.

Der retten var sett var det ein slett voll, og det var sett ned hasselstenger i ring rundt vollen og spent tau omkring. Det vart kalla veband. Inne i ringen sat dommarane, tolv frå Firdafylket, tolv frå Sygnafylket og tolv frå Hordafylket. Desse tre tylftene av menn skulle dømme i sakene mellom folk. Arinbjørn rådde for kven som var dommarar frå Firdafylke, og Tord frå Aurland for kven som var dommarar frå Sogn. Alle desse heldt i hop (*Soga om Egil*, kap. 57).

Som Knut Helle (2001: 27–37) anfører i *Gulatinget og Gulatingslova*, så virker fremstillingen av det opprinnelige Gulatinget som et felles ting for Hordaland, Sogn og Fjordane troverdig. Rundt år 930 fremstår nemlig Gulen ved utløpet av Sognefjorden som et logisk geografisk midtpunkt. Derimot finner Helle at *Gulatingslova* ikke har spor av en slik domstol som sagaen skildrer, og at rettergangen er oppdiktet. Jeg vil derimot hevde at både domstolen på Gulatinget og rettergangen, slik denne er skildret i *Egils saga*, bærer preg av å være historisk troverdige. En sammenligning med andre kilder støtter denne påstanden.

Ifølge *Egils saga* utpekte altså den ledende høvdingen i hvert fylke hver av de tre tylftene (*tylft* = tolv) som utgjorde domstolen (*dómr*). Det virker ikke urimelig at de viktigste regionale høvdingene, Arinbjørn og Tord, utpekte medlemmer til Gulatingets domstol ca. 930. Trolig avspeiler *Egils saga* et eldre stadium enn *Frostatingslova* (NgL 1: 127, *Tingfarebolken* § 2) og *Landslova* der denne oppgaven var gått over til henholdsvis kongens årmann og (trolig) lagmannen, der sistnevnte i løpet av høymiddelalderen ble kongens representant (Bøe 1965: 180; Tobiassen 1965: 154). En fremvoksende kongemakt fikk mer og mer innflytelse på bekostning av den regionale makteliten, enten disse nå var andre konger, jarler, herser eller goder. Dette reflekteres nok også i *Egils saga*, der herse og lendmann, som hadde fått land og myndighet av kongen, brukes om hverandre.

Gulatingslova har dessverre ikke bevart noen utførlig beskrivelse av lagretten. Landslovas gulatingsversjon, som er basert på den eldre *Gulatingslova*, slår imidlertid

fast at på tingstedet i Gulen skulle lagmannen gjøre veibånd slik at representantene i lagretten, tre tylfter menn, fikk plass innenfor (NgL 2: 14, *Tingfarebolken* § 3). Dette tyder på at lagretten i *Gulatingsslova* hadde samme sammensetning og funksjon som i *Egils saga*.⁹ For øvrig er grupper på tolv, enten det er dommerpanel eller vitner, vanlige både i en norrøn og i en eldre germansk kontekst. Det samme gjelder *Egils sagas* beskrivelse av utformingen av domstolen der dommerne satt; som en sirkel avgrenset av hellige bånd festet på hasselkjemper (Brink 2002; Riisøy 2013). Sammenlignet med arvebolken i *Gulatingsslova*, som altså kan inneholde stoff fra vikingtida, er prosedyren i *Egils saga* gjenkjennelig. Ved uenighet gjøres heimstevning og om dette ikke fører frem, skal saksøkeren stevne til ting (NgL 1: 52–53, § 120). Egil dro hjem til Berg-Onund, men returnerte med uforrettet sak. Følgelig stevnet Egil til Gulatinget, som begge parter aksepterte som rette tingsted.¹⁰ Konflikten hadde koblinger over hele lovområdet; Sogn (Bjørn), Hordaland, (Berg-Onund), og Fjordane (Åsgerds mor Tora). Den rike hersen Bjørn kan også ha etterlatt seg eiendeler i alle disse tre fylkene.

Argumentasjon om arvekrav

På Åsgerds vegne krevde Egil halvparten av arven etter Bjørn, for etter lovens prinsipp arver døtre likt (NgL 1: 54, § 128). Egil viste til at Åsgerd hadde odelsrett og var av kongsbyrd langt bak i ætta, faktorer som i seg selv kunne styrke arvekrav.¹¹ Åsgerd var imidlertid ikke født i et gyldig ekteskap, og Berg-Onund la vekt på at hennes mor Tora ble hærtatt og gjort til frille uten sine slektingers samtykke. Berg-Onund hevdet derfor at Gunnhild var rett arving fordi Bjørn hadde fått hennes mor Ålov «på lovleg vis», og han krevde at dommerne tildømte ham hele arven. Dette er et viktig poeng, for Toras ekteskap oppfylte verken lovens krav om at nærmeste mannlige slektning skulle feste henne bort (her var enker unntatt) eller giftingsgave (*mundr*), som var et kriterium for barns rettmessige arv (NgL 1, 27–28, § 51). Det er riktignok mye vi ikke vet om førkristen ekteskapsinngåelse, men *mundr*, for eksempel, går tilbake til hedensk tid. Trolig starta kirka arbeidet mot denne skikken allerede under Olav Haraldsson (Taranger 1890: 326–327).

⁹ Hertzberg 1874: 122. Dette stemmer nok også overens med *Frostatingslova*. I den islandske lova *Járnsíða* (1272), som bygger på *Frostatingslova*, besto lagretten av tre tylfter menn. *Járnsíða* (*Hákonarbók*) kap. 3, NgL I: 260. Når det gjelder *Frostatingslova*, så var samtlige representanter på Frostatinget 400 stykker, og herav ble trolig tolv ganger tre utpekt til lagretten som skulle sitte innenfor veibåndene, F I 2, NgL I: 127, se også Hagland & Sandnes, *Frostatingslova*, xxvii–xxviii, 218 merknad.

¹⁰ Rett tingsted, eller ei, kunne påvirke utfallet av en konflikt; se Bagge 2010: 184–186.

¹¹ Brink 2002: 103. Også gravhauger legitimerte odal: Se Iversen 2008: 66–71.

Gulatingsslova åpner imidlertid for å sikre uektefødte, for dersom nærmeste arving samtykker, kan frender «leida i ætt og gjera rettkomen til arv».¹² I denne viktige fasen kom Arinbjørn på banen. Han hadde tolv vitner på «at det vart fastsett i forliket mellom Tore, faren min, og Bjørn Hold, at Åsgerd, dotter av Bjørn og Tora, skulle ha arverett etter faren sin», og dommerne ville ta imot ed på dette (*Soga om Egil*, kap. 57). Dermed så det straks bedre ut for Egil, for om det ikke ble ført motvitne, hadde saksøkeren rett på arven (*NgL* 1: 53–54, § 124). Som Bruce Lincoln (1994: 65–66) påpeker; nå hadde Arinbjørn trumfkortet. Arinbjørn satt på sin far Tores setegård, og han hadde derfor eksklusiv tilgang til de vitnene som var til stede den gang forliket ble inngått. Berg-Onund ville neppe klare å fremskaffe flere og bedre vitner til støtte for sin side av saken. Kongen forholdt seg nøytral med hensyn til om vitnene skulle få fremsi eden, men dronningen, som uforbeholdent støttet Berg-Onund, gav sine menn ordre om å hindre domsavgivelse. Dette skjedde ved at lagretten ble sprengt; vebåndene ble skåret i stykker, stengene brutt ned og dommerne jaget vekk. Egil fant en ny utvei ved å by Berg-Onund holmgang, men da kongen truet med å kaste seg inn i striden, dro Egil bort fra Gulatinget. I ettertid falt Berg-Onund i kamp med Egil, og Egil dro igjen til Ask. Nok en gang fremmet han forgjeves krav på arven, denne gang overfor Atle, Berg-Onunds bror. Partene ble enige om å møtes på Gulatinget, der Egil utmanet til holmgang. Kort sagt; Egil vant, ofret en okse, tok i besittelse Åsgerds arv etter faren og vendte tilbake til Island påfølgende sommer.

Holmgang: reell prosedyre eller fri fantasi?

Er det i det hele tatt troverdig at denne konflikten ble løst ved å gå holmgang? Helle, som er den siste som har drøfta denne episoden, sluttet seg til Halvdan Kohts argument mot eksistensen av holmgangen: «Det fins ikkje minste merke etter slikt i sjølve lovene, og sann historie veit ingen ting om det» (Koht 1938: 60–63; Helle 2001: 33). Etter min mening har imidlertid *Gulatingsslova* bevart rester av denne prosedyren, for dersom en mann stevner en annen mann til holmgang (*stefnir hanom a hólmi*), og førstnevnte blir skadet, da er han rettsløs i tilfelle den som ble stevnet har vitneførsel (*NgL* 1: 74, § 216). Et minne om holmgangen har også overlevd i et allittererende uttrykk i *Landslova* (som her trolig bygger på *Gulatingsslova*). En setning i arvebolken slår fast at en mann var i stand til å ta vare på sine eiendeler (trolig i betydningen uten verge) så lenge han var «*bestfór ok holmfær*», altså i stand til å ride en hest og kjempe holmgang (se *holmfær*, i *NgL* 5: 293). Holmgangen i *Egils saga* virker ellers historisk troverdig, for eksempel når det gjelder ofringen av en okse (*blótnaut*).

¹² *NgL* 1: 31, § 58; Robberstad (1969), *Gulatingsslovi*, 84–85. Paragrafen har flere arkaiske trekk som er fjernet i tilsvarende paragraf i *Landslova*, herunder slakting (ofring) av en okse og gjøre sko av oksens fot som arvingen skal stige inn i, jf. Hasund 1942: 71.

Ulike typer kilder viser nemlig at i førkristen tid ble det ofret (særlig hanndyr) i ulike juridiske kontekster (Riisøy 2013).

Avslutningsvis er det verdt å nevne at denne konflikten er tema i flere av Egils skaldekvad, noe som peker mot at denne arvetvisten virkelig fant sted. Ett eksempel er da Egil fremmet saka si til dels i versemål på Gulatinget, riktignok uten at det hjalp:

Ektekona, hærmann,
ho til arv er boren,
eidar retten tryggjer,
ta imot dei, konge.¹³

Egils skaldekvad har overlevd både fordi de hadde stor betydning for hans etterkomere, og fordi de dannet inspirasjon for senere skalders (Townend 2003). Foruten skaldekvad har Egils arvetvist flere elementer som indikerer at en historisk kjerne er bevart, derav plasseringen av Gulatinget som et geografisk midtpunkt i lovområdet. Det samme gjelder beskrivelsen av hvordan den dømmende delen av tingstedet ble avgrenset, utvelgelsen av tre ganger tolv domsmenn og holmgang som avslutning på konflikten. Disse faktorene støttes som vist av kilder utenfor *Egils saga*.

Overgrep mot kvinner og påfølgende drap

Av konflikter som oppsto på grunn av en manns interesse for en vakker kvinne, vil jeg gå nærmere inn på kong Sigurd Slevas (død 964) voldtekt av kona til hersen Klypp, en sønnesønn av den mektige Horda-Kåre. Det som gjør denne konflikten spesiell, er først og fremst at den er omtalt i flere sagaer, og dermed er den ekstra relevant å trekke inn i en diskusjon om sagaenes troverdighet når det gjelder fremstillingen av vikingtida.¹⁴

Sagaene samstemmer i at Klypp drepte kongen, og at Klypp selv ble drept av en av kongens menn. Ellers er det variasjon i fremstillingen av hendelsesforløpet, noe perspektiver fra Bjarne Hodnes studie *Personahistoriske sagn* kan bidra til å forklare. Hodne sammenligner norske etterreformatoriske sagn om vold og drap, som ble innsamlet på 1800- og tidlig 1900-tall, med rettsprotokoller fra seint 1500-tall og 1600-tallet. Saksinnholdet i sagnet er best bevart: først informasjon om hva som hendte, deretter utfallet av hendelsen og delvis motivet for handlingen (Hodne 1973: 182–197).

¹³ Andre halvdel av et vers, *Soga om Egil*, kap. 57.

¹⁴ Konflikten er omtalt i *Heimskringla*, Håkon jarls saga, kap. 9; *Fagerskinna* kap. 14; *Ágrip* kap. 9; *Flateyjarbók 1: Tåtten om Sigurd Sleva*; *The Complete Sagas of Icelanders 3: Sagaen om Tord den harbaldne* kap. 1. Når det gjelder omtale av de ulike kongesagaene, se Jónas Kristjánsson 1997: 147–152.

Dette stemmer med beskrivelsen av konflikten mellom Klypp og kongen i de ulike sagaene. Videre finner Hodne at navnet på den personen som setter handlingen i gang, er mye bedre bevart enn «lidende person». Sammen med stedsnavn svekkes «lidende person» først (ibid.). En slik forklaring passer også på denne konflikten. Både Sigurd Sleva og Klypp er «handlende» hovedpersoner i samtlige fremstillinger. Mannen som drepte Klypp, er derimot mer perifer, og det er uklart hvem han var: Erling gamle (*Heimskringla*, *Ágrip*), Sigurd den gamle (*Fagrskinna*), Ogmund, en sønn av Horda-Kåre (*Tåtten om Sigurd Sleva*), Roald Ogmundsson, sønnesønn av Horda-Kåre (*Sagaen om Tord den harbaldne*).

På hvilken måte tinget var involvert og angivelse av sted, varierer også fra saga til saga. Dette stemmer også med Hodnes observasjon.¹⁵ *Heimskringla* beretter at høsten etter overgrepet dro kongsbrødrene Sigurd og Harald til Voss, der de lyste til ting, men tingalmuen ville drepe dem så de måtte flykte. Det er mulig at Sigurds overgrep mot Klypps kone var det siste i en rekke hendelser som førte til opprør på Vossatinget, for ifølge *Ágrip* var begge kongsbrødrene «valdsmenn og ufredsmenn», men at opprøret var spesielt rettet mot Sigurd. Sigurd kom seg unna Vossatinget, men han ble like etter drept av Klypp på kongsgården Åleksstad¹⁶ (*Heimskringla*, *Ágrip*), på en kongsgård på Opplandene (*Sagaen om Tord den harbaldne*), eller eventuelt på tinget (*Tåtten om Sigurd Sleva*). Ifølge sistnevnte fremstilling hadde kongen sendt Klypp ut på et oppdrag hvorpå han røvet Klypps kone til seg. Da Klypp vendte tilbake, ble det stevnet til ting (ikke navngitt), der Sigurd var til stede sammen med en stor menneskemengde. Klypp visste imidlertid om overgrepet, og da han gikk frem for å tale, slo han kongen i hjel med ei øks som var skjult under kapp. I *Sagaen om Tord den harbaldne* er ennå et ting involvert. Da kong Harald hørte om drapet på sin bror, var han nordpå, der han kalte sammen til ting (ikke navngitt) og lyste Klypps brødre fredløse fordi de hadde vært med på Klypps hevntokt. På grunn av kong Harald og dronning Gunnhilds makt valgte brødrene å dra til Island, og her får altså den ene broren, Tord, sin egen saga.

Hodne konkluderer med at det etterreformatoriske sagnets historiske kjerne stort sett ble gjengitt trofast fra generasjon til generasjon. Hodnes studie er basert på vanlige bønder, men når samfunnets toppelite, som Sigurd Sleva og Klypp, var involvert, vil jeg anta at grunnlaget for bevaring var enda bedre. Sett i lys av Hodnes studie er avstanden i tid fra hendelser i sen vikingtid (som kan sammenlignes med Hodnes rettsprotokoller fra 1500- og 1600-tallet) til høymiddelalderens sagaer (som kan sammenlignes med sagn om vold og drap fra 1800- og tidlig 1900-tall) overkom-

¹⁵ *Fagrskinna*, for eksempel, har en kortfattet fremstilling uten stedsangivelser.

¹⁶ Åleksstad regnes som sikker kongsgård, Iversen 2017: 118–199, 382.

melig med tanke på at både saksinnholdet og hovedpersoner kan være historisk troverdige. Videre stemmer Klypps hevn med det vi ellers vet om rettsprinsipper i vikingtid, det samme gjelder opprør på tinget og fredløshetsdom (se nærmere nedenfor).

Grette havner i konflikt i Norge

Den neste konflikten jeg vil se nærmere på, omhandler Grette, familiesagaenes notoriske fredløse, som tilbrakte en vinter hos Torkjell, en mektig mann i Hålogaland. Der kom han raskt på kant med Bjørn, en fjern slektning av Torkjell. Bjørn beskyldte Grette for feighet, og det endte med kamp, der Bjørn ble drept. Bjørns bror Hjarrande var hirdmann under Svein jarl (død 1016), og jarlen kalte Grette til seg. Jarlen anbefalte Hjarrande å ta imot oppreisningsbot fordi den var så stor at den ville være til heder for arvingene. Hjarrande avslo fordi han ikke ville «bære sin bror i pengepungen», og han gikk heller til angrep på Grette, noe som ble hans bane (*Grettes saga*, kap. 21–24). Jarlen stevnet til ting dagen etterpå. Grette sa han har sår som kan bevise at han ble angrepet, og lovene gir uttrykk for at sår bærer vitne.¹⁷ Grettes venner gikk i forbønn for ham, og Grette fikk grid, altså midlertidig beskyttelse, til påfølgende vår. Jarlen ville nemlig ikke inngå endelig forlik før Bjørn og Hjarrandes bror Gunnar var til stede, og han stevnet til ting i Tønsberg, der Gunnar oppholdt seg.¹⁸ Historien gjentok seg; Gunnar angrep Grette, men endte selv med å bli drept, og en rasende jarl kalte nok en gang sammen til ting. Grettes støttespillere kom mannsterke til tinget, der de tilbød forlik og bøter mot at Grette fikk grid. Denne gangen nektet imidlertid jarlen å komme Grette i møte, og partene forlot tinget. Konflikten fikk raskt en løsning, riktignok utenfor tinget. Begge parter hadde væpna menn bak seg, og da mange godviljens menn ba om å unngå sammenstøt, fikk Grette fare i fred ut til Island, og jarlen mottok den boten han ønsket.

Tore Hund og Olav Haraldsson

Av de tre bevarte konfliktene (utenom kristninga) som involverte Olav Haraldsson, har vi mest informasjon om konflikten med Tore Hund. Olav Haraldsson sendte sin mann Finn Arneson til Hålogaland for å kreve leidang mot kong Knut, og Finn kalte sammen til ting i Vågan. Da Finn var ferdig med inspisering av våpen og oppbudet, rettet han en tale til Tore Hund, en av de mektigste håløygene. Tore Hund hadde

¹⁷ F.eks. *Gulatingslova*, §§ 181, 184; *Frostatingslova* IV 13, IV 20, NgL I: 66–67, 163–164.

¹⁸ Brendalmo & Molaug 2014: 162. Gården Túnberg går trolig tilbake til 200–300-tallet, og fra andre halvdel av 900-tallet kan det ha foregått utparsellering av grunnen nede ved sjøen. Muligens kan treverk fra et gatedekke dateres til 900-tallet, middelalderens *stræti*.

nylig gjort stor urett både mot kongen og mot brødrene Gunnstein og Karle, begge rike og mektige menn som bodde i Vesterålen. Tore Hund hadde drept Karle, som også var kongens hirdmann, og han hadde stjålet gods fra Gunnsteins skip (*Heimskringla*, Olav den helliges saga: kap. 123, 133, 139).

Denne konflikten kan nok også sees i lys av kampen om makten nord i landet, som på denne tida foregikk mellom kongemakten og håløygene (Falkanger 2007: 28–29). Kongen lovet Gunnstein hjelp til å få oppreising, og Finn Arnason opptrådte på kongens vegne når det gjaldt drapet på Karle og ranet av godset. Rundt seg på tinget så Tore at det sto mange menn i full væpning, og han kjente igjen flere av Karles frender. Følgelig gav Tore håndslag på at Finn skulle få avgjøre saken, og det ble bestemt at Tore umiddelbart skulle betale kongen 10 merker i gull, til Gunnstein og hans slektninger 10 merker i tillegg, og for ran og ødeleggelse av eiendom enda 10 merker. Tore dro frem og tilbake til skipet, der han hver gang lånte småbeløp fra mannskapet, og han betalte tilbake litt etter litt. Denne uthalingstaktikken resulterte i at bare en tredjedel av bota var betalt da tinget tok slutt. Det ble tilsynelatende enighet om at Tore skulle betale det resterende, men senere ble Tore en av lederne av opprøret mot kong Olav, og han ga kongen dødsstøtet på Stiklestad (*Heimskringla*, Olav den helliges saga, kap. 135, 136, 139).

Konfliktløsning ved sex, vold og drap

Jeg vil nå kommentere hvordan konfliktene med Sigurd Sleva og Klypp, Grette og Tore Hund ble løst, og trekke inn de andre sakene der dette er relevant. Gjenlevende kongsbror Harald (i én versjon) stevnet Klypps brødre til ting, der de ble gjort fredløse – *gerr útlagi*. Også Torkjell (nr. 7), som i ungdommen stakk av med datter til en av Opplandskongenes årsmenn, og som attpåtil drepte årsmannen, ble gjort fredløs på et ting på Opplandene. Stein Skaptesson (nr. 9), som også drepte en kongsårman, ble gjort fredløs av Olav Haraldsson på et ting. Fredløshet var en forventet reaksjon ved slike handlinger, og termen *útleigd*, som i norsk rett fra ca. år 900 gradvis erstattet eldre termer som *sekr*, *vargr* og den fredløse som skoggangsmann, ble brukt i alle tre tilfellene (Riisøy 2012). Torkjells fredløshet ble etter en tjue års tid reversert, ikke på det opprinnelige lokale tinget på Opplandene, men på Frøstatinget. Det var trolig ikke helt uvanlig at en konflikt som involverte samfunnets øvre sjikt, og med mektige personer som dertil hjalp én eller begge partene, var oppe på flere ting før den fikk en løsning.¹⁹ Grettes konflikt ble løst, riktignok utenfor tinget, av støttespillere som kombinerte megling med makt – i form av væpna styrker. Dette skjedde også i Steins tilfelle (nr. 9), og han fikk først og fremst hjelp av Ragnhild, Erling Skjalgssons datter.

¹⁹ Se *Sigurd Ranessons prosess* fra begynnelsen av 1100-tallet, jf. Bagge 2010: 184–186.

Maktdemonstrasjon i form av mange væpna menn på tinget, måtte til før Tore Hund tilsynelatende føyde seg. Det ble båret våpen på tinget før *Landslova* nedlegger forbud, men våpen var nok før den tid uansett alltid strengt forbudt innenfor lagretten som var avgrenset med vebåndene.²⁰

Ellers viser konfliktene med Grette og Tore Hund at både oppreising til et krenket individ, eller dets arvinger, og bøter til det offentlige, henholdsvis jarlen og kongen, var en mulighet. Et slikt dobbelt oppgjør er en praksis som har røtter langt tilbake i hedensk tid (Riisøy, i trykk). Det er verdt å kommentere at Grettes sak kunne ha fått en løsning allerede etter det første drapet, men her valgte drapsofferets bror å avslå tilbudet om oppreising. Hjarrande ville nemlig ha hevn. Hevn var i mange tilfeller fullt lovlig helt til slutten av 1200-tallet, og spesielt blant samfunnets elite var hevn også forventet.²¹ I disse konfliktene har vi dessverre svært lite informasjon om det som skjedde på tinget, men det lille som er nedtegnet, ser etter min mening ut til å reflektere vikingtidens rettstilstand.

Kristning og konflikter

Kristningskongene Håkon den gode, Olav Tryggvason (995–1000) og Olav Haraldsson (1015–28/30) brukte tingene aktivt for å fremme kristendommen. Dette førte til store konflikter som ble ført på tingene, og noen av de viktigste og mest kjente av disse vil bli omtalt.²²

Håkon fikk en kristen oppfostring ved hoffet til kong Athelstan i Wessex, og han sendte bud på engelske geistlige og bygde noen kirker da han tok over kongemakten.²³ Da Håkon stevnet ting med bøndene i Trøndelag og bød dem kristendommen, ble imidlertid forespørselen henvist til Frostatinget fordi «de ville det skulle komme folk fra alle de fylker som var i Trøndelag, så skulle de svare på denne vanskelige saken» (*Heimskringla*, Håkon den godes saga, kap. 13–15). Kongens ønske om at folk skulle oppgi hedendommen, ble møtt med motstand, og han fikk beskjed om å vise moderasjon eller risikere at en annen ble tatt til konge. Sigurd jarl klarte å roe gemyttene, og tingforsamlingen ga uttrykk for at de bare ville at kongen skulle ofre *til års ok friðar*, «godt år, nytt år, god årsvekst og beskyttelse, fred», og med dette

²⁰ Brink 2002: 90. Brink refererer til Jørn Sandnes, som drøftet dette på et seminar i Trondheim.

²¹ Riisøy, i trykk. Flere paragrafer i *Gulatinglova* og *Frostatinglova* viser at den krenka part ikke bare kan ta hevn under visse forutsetninger, men faktisk oppfordrer til og forventer hevn. F.eks. *Gulatinglova*, § 186, NgL I: 68.

²² Hovedkilden er *Heimskringla*. Jeg gjør et utvalg og derfor er f.eks. konflikten med Dale-Gudbrand, som ble ført på tinget på Hundorp, utelatt, se *Olav den helliges saga*, kap. 111–114.

²³ Birkeli 1960/61: 113–136; Solli 1996: 89–114. *Heimskringla*, Håkon den godes saga, kap. 13.

endte tinget. Om hvorvidt *til árs ok friðar* reflekterer et hedensk samfunnssyn, er om-diskutert, men jeg slutter meg til dem som med Olof Sundqvist argumenterer for å plassere oppkomsten av denne formelen i en hedensk kontekst.²⁴

Også *Fagrskinna* beretter om trøndernes motstand mot Håkons kristningsverk, og på et stort ting på Mære, som for øvrig også var et kultsted av regional betydning, fikk kongen to valg: enten å ofre eller bli drevet fra kongedømmet. Kongens venner overtalte ham til å ofre, slik at tilhengerne av hedendommen ikke skulle holde ham ansvarlig for at loven ble ødelagt.²⁵ Ofring (*blót*) var nødvendig for å opprettholde loven, og fordi kongen sto nærmest gudemaktene, var dette hans oppgave dersom han var til stede. Trusselen om å bli fordrevet fra kongedømmet var nok reell, og som nevnt over, førte Sigurd Slevas voldelige fremferd til opprør på Vossatinget. Folkets opprørsrett mot gjenstridige konger kommer eksplisitt til uttrykk i *Frostatingslova* (NgL 1: 172–173, *Mannhelgebolken* § 50), og Claus Krag (1969) foreslår at akkurat denne bestemmelsen har sitt utspring i ca. år 900, da Harald Hårfagre sørfra og ladejarlene nordfra trengte seg inn i Trøndelag. Tingforsamlinger som holdt herskerne i sjakk, var ellers et felles trekk ved jernalderens nordeuropeiske samfunn (Thurston 2010).

Gunnhildssønnene, som kom til makten etter Håkons død, er ikke omtalt i forbindelse med tvangskristning på tingene, og Håkon jarl, som var *de facto* hersker ca. 970–995, var fiendtlig innstilt til kristendommen. Konfliktene dukker opp igjen for fullt med Olav Tryggvason, som kom østfra og seilte langs kysten for å fremme den nye religionen. Da ætlingene til Horda-Kåre fikk høre om kristningsferden, bestemte de seg for å dra mannsterke til Gulatinget og møte kongen der (*Heimskringla*, Olav Tryggvasons saga, kap. 54, 57–57, 65, 68–69). Olav talte først med høvdingene, og han ba dem ta imot dåpen. Olmod den Gamle, Hordakåredynastiets eldste, svarte at dersom kongen ville tvinge dem til å bryte lovene og kue dem under seg med makt, ville de gjøre motstand. Imidlertid løste det seg da ættas yngste og mest lovende, Erling Skjalgsson, ble gift med en av Olavs søstre. Da kongen deretter satte ting, var Olmod og Erling de første til å tale kongens sak, og det endte med at hele tingallmuen ble døpt. Olav fortsatte deretter nordover kysten fra ting til ting, der han ga folket valget mellom å la seg døpe eller kjempe. Trønderne var spesielt motstridige. *Sagaen om Laksdølene*, for eksempel, forteller at Olav Tryggvason ble møtt av en hær av folk

²⁴ *Sagaen om Laksdølene*: 56–61 (kap. 40), for eksempel, beretter om en hard høst i Trøndelag med mye frost og kulde i starten av Olav Tryggvasons regjeringstid. For hedningene var ikke dette noe å undres over; «Det er gjengjeldelsen for kongens nyordninger og denne nye skikken som har gjort gudene sinte». Formelen *ars oc friðar* ble tatt med videre i en kristen kontekst, og *Gulatingslova* § 1 åpner med at folket skal be til Kristus om *ars oc friðar* (NgL 1: 3).

²⁵ *Fagrskinna*, kap. 9. Betydningen av Mære, se Sundqvist 2007: 510–513.

som bød ham kamp da han kalte til ting i Nidaros ute på Øren for å tale om den nye troen. Kongens overmakt ble imidlertid for stor, og en mengde folk lot seg døpe før tinget ble avsluttet.²⁶ Da kongen lyste til åttefylkesting på Frosta, ble imidlertid tingbudet gjort om til hærpil. Olav skjønte at styrken mot ham ble for stor, så han talte mildt og avtalte å møtes igjen på Mære. Kongen dro til Mære med hele hæren, og da tinget var satt, bød han folket akseptere kristendommen. Olav ble møtt med motkrav om ikke å bryte lovene, og at han skulle blote slik andre konger hadde gjort før ham. Kongen lot som han var villig, men da han drepte tingets talsmann, Jernskjegge, og tok gisler, lot folk seg døpe.

Motstanden mot den nye religionen ser imidlertid ut til å holde seg i Inntrøndelag. Blotinga på Mære fortsatte under Olav Haraldsson, men kongen sørget for at de som sto for blotinga, ble drept, og flere stormenn ble tatt til fange. Da Olav stevnet til ting, lovet folket ham lydighet, og opprør ble unngått (*Heimskringla*, Olav den helliges saga, kap. 107–109).

Kongene brukte tinget til å fremme kristendommen fordi dette var datidas mest offentlige arena. Dersom kongene fikk gjennomslag for sine krav, fikk de samtidig kunngjort at et nytt samfunn var i emning. Også andre steder det er naturlig å sammenligne med, ble tingene brukt i kristningsprosessen, og Alltinget på Island er velkjent i så hensende. I den eldste skriftlige kilden som dokumenterer et ting i Skandinavia, som fant sted på handelsstedet Birka i Mälaren i året 829 eller 830, og igjen et par tiår senere, er konteksten den samme. Misjonæren Ansgars ønske om å få preke kristendommen ble diskutert på tinget (Brink 2002).

Kristningskongene søkte støtte blant lokale høvdinger, trolig i forventning om at da ville «folk flest» lettere følge etter. Fremgangsmåten for øvrig endret seg over tid og bærer preg av økende konfliktnivå. I motsetning til Håkon den gode var nemlig Olavene voldelige, de fremsatte trusler om vold, og de tok gisler. Det er vel mulig at Håkon manglet støtte fra et tilstrekkelig antall høvdinger til å vende kristningsprosjektet sitt i en mer konfronterende retning. Det skal heller ikke utelukkes at Håkon var mer fredelig disponert enn de to sistnevnte, som tross alt hadde herjet som vikinger før de tok over kongemakten.

Høvdingenes motstand mot kristninga hang nok tett sammen med at skifte av religion og endring i politisk samfunnsstruktur gikk hånd i hånd – fra flere guder, gudinner, høvdinger og småkonger til én Gud og én konge (Jón Viðar Sigurðsson 2017). En viktig del av argumentasjonen mot kristninga gikk ut på at en ny religion

²⁶ *Sagaen om Laksdølene*: 56–61, kap. 40. Denne episoden er nok overlevert i denne sagaen fordi Olav Tryggvason innstevnet islendingene som da oppholdt seg i Nidaros, til et eget ting om samme sak, og kongen hadde også gitt islendinger i landet utreiseforbud fordi de ikke ville ta til kristendommen.

ville ødelegge loven, noe som igjen ville føre til at samfunnet gikk i oppløsning. Samme argumentet ble også brukt på Island i ca. år 1000 da hedninger og kristne erklærte seg «ut av lov» med hverandre på Alltinget (*Íslendingabók*, 8–9). Til sammenligning er det også relevant å trekke inn det såkalte Stellinga-opprøret som fant sted i Sachsen på begynnelsen av 840-tallet. Før karolingernes erobring og tvangskristning hadde sakserne en polyteistisk religion, lignende den norrøne, og et politisk system sentrert rundt tingene. På samme måte som i Norge og på Island, viser argumentasjonen under Stellinga-opprøret den tette forbindelsen mellom de hedenske saksernes «religion» og «lov» (Karras 1986). Opprørerne forlangte den samme loven som forfedrene hadde hatt den gang de tilba idoler, og ifølge *Annales Bertiniani* kom keiseren Lothar med innrømmelser. De kunne selv få velge hva de foretrakk, enten skriftfestet lov eller sedvaneloven til de gamle sakserne.²⁷

Alt i alt så er det helt klare paralleller mellom bruken av de norske tingene i kristningsprosessen og konfliktene som da oppsto, og tilsvarende hendelser i sammenlignbare samfunn. Dette bidrar til å styrke den historiske troverdigheten til kongesagaenes fremstilling av denne typen konflikter.

Oppsummering

Sagaenes skildring av de få konfliktene som var oppe på norske ting i vikingtida, virker i hovedtrekk historisk troverdige. Dette gjelder særlig *hvordan* konfliktene ble løst. Det betyr imidlertid ikke at overlevert praksis er representativ, spesielt ikke når det gjelder hvem som var involvert. For eksempel er islendinger fremtredende i familiesagaene, som kongene er det i *Heimskringla*. Eliten i det norrøne samfunnet er alltid hovedaktører, men deres juridiske gjøren og laden er ikke nødvendigvis i ett og alt representative for vanlige folk. Nettopp det at eliten var involvert, økte imidlertid sjansen for at informasjon om konfliktene overlevde til ettertida. Foruten konger er etterkommerne til hersen Horda-Kåre spesielt synlige. Denne ætta er også kjent for å fostre lovkyndige menn som Torleiv Spake og Ulfljot, og god kjennskap til loven er ofte nødvendig med tanke på å finne en fredelig løsning på konflikter. Horda-Kåres sønnesønn Klypp drepte kong Sigurd Sleva, men i dette tilfellet var nok forventningen om hevndrap såpass sterk at en fredelig løsning var utelukket. På Vestlandet sto Hordakåreætta steilt mot kristninga inntil Erling Skjalgsson ble gift med Olav Tryggvasons søster. Neste generasjon fulgte imidlertid opp ættas involvering i konflikter. Erling Skjalgssons datter Ragnhild var den viktigste støttespilleren til islendingen Stein Skaptesson, som drepte kongens årmann (nr. 9), noe

²⁷ *The Annals of St-Bertin*, 51: «the choice between some kind of written law and the customary law of the ancient Saxons, whichever they preferred» (år 841).

som fikk hennes ektemann til å utbasunere at Ragnhild tok for mye etter sin slekt da hun ikke la vekt på kongens ord (*Heimskringla*, Olav den helliges saga, kap. 138).

Andre studier med fokus på Island har vist at de fleste konflikter fikk en løsning utenfor tinget, ofte med meglings. Dette gjaldt nok også for Norge, selv om en mangelfull kildesituasjon gjør det vanskelig å kvantifisere en slik påstand. Tinget hadde imidlertid stor betydning fordi det var et offentlig organ som legitimerede avgjørelser, og trolig i større saker var det ekstra viktig å få tingets støtte. Ellers er det nok av eksempler som viser at også konger var underlagt tinget i vikingtida. Loven var også viktig, men loven kunne være så mangt. Da Egil, for eksempel, ikke fikk gjennomslag for arvekravet ved å prosedere på konas ættetilhørighet og tidligere inngått forlik, tilbød han en alternativ lov, nemlig å gå holmgang. Tingstedet, særlig lagretten, og loven, var også forankret i religionen. Dette fremkommer tydelig i *Egils saga*, der det ble umulig å få avsagt dom når vebåndene ble sprengt, og i kristningskonfliktene i kravet til kongene om å ofre på tinget for å opprettholde loven. Kollingen mellom religionen og det juridiske bidro trolig til at domsavgjørelser, forlik og vedtak på tinget lettere ble respektert.

Bibliografi

KILDER

- ANNALS OF ST-BERTIN*. Overs. Janet L. Nelson. Manchester: Manchester University Press, 1991.
- FAGRSKINNA: A Catalogue of the Kings of Norway*. Overs. Alison Finlay. Leiden/Boston: Brill, 2004.
- FLATEYJARBÓK*. Utg. Sigurdur Nordal. Reykjavik, 1944–1945.
- FROSTATINGSLOVA*, overs. Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Oslo: Samlaget, 1994.
- GRETTES SAGA*. Overs. Kjell Arild Pollestad. I *Islendingesagaene. Samtlige sagaer og førtini tættar*, bind 2. Reykjavik: Saga, 2014.
- GULATINGSLOVI*. Overs. Knut Robberstad. Oslo: Samlaget, 1969.
- HEIMSKRINGLA. Snorres kongesagaer*. Overs. Anne Holtsmark & Didrik Arup Seip. 2 bind. Oslo: Gyldendal, 1979.
- ÍSLENDINGABÓK. Kristni saga. The Book of Icelanders. The Story of the Conversion*. Overs. Sian Grønlie. London: Viking Society of Northern Research, 2010.
- SAGAEN OM LAKSDØLENE*. Overs. Birgit Nyborg. I *Islendingesagaene. Samtlige sagaer og førtini tættar*, bind 5. Reykjavik: Saga, 2014.
- SOGA OM EGIL SKALLA-GRIMSSON*. Overs. Erik Simensen. I *Islendingesagaene. Samt-*

- lige sagaer og førtini tatter*, bind 1. Reykjavik: Saga, 2014.
SOGA OM FÆRØYINGANE. Overs. Jakob Fjalestad. Oslo: Samlaget, 1964.
ÅGRIP: ei liti norsk kongesoge. Overs. Gustav Indrebø. Oslo: Samlaget, 1936.

SEKUNDÆRLITTERATUR

- BAGGE, Sverre. 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350*. København: Museum Tusulanum.
- BRENDALSMO, Jan & Petter B. MOLAUG. 2014. "To byer i middelalderen – Oslo og Tønsberg før ca. 1300". *Collegium Medievale* 27: 136–202.
- BRENDALSMO, Jan & Anne Irene RIISØY. 2014. "Reida: En diskusjon om dens karakter og opphav". I Åslaug Ommundsen, Erik Opsahl & Jo Rune Ugulen (red.), *En prisverdig historiker: Festskrift til Gunnar I. Pettersen*, 1–39. Oslo: Riksarkivet.
- BIRKELI, Fridtjof. 1960–61. "Hadde Håkon Adelsteinsfostre likevel en biskop Sigrid hos seg?" *Historisk tidsskrift* 40: 113–136.
- BRINK, Stefan. 2002. "Law and Legal Customs in Viking Age Scandinavia". I Judith Jesch (red.), *The Scandinavians. From the Vendel Period to the Tenth Century*, 87–127. Woodbridge: Boydell.
- BØE, Arne. 1965. "Lagting: Norge". *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind 10: 180.
- ERSLAND, Gunnhild Vatne. 2001. "... til død og fredløshed ...»: fredløysas innhald og funksjon på Island frå 1117 til 1264". Hovedfagsoppgave. Universitetet i Oslo.
- FALKANGER, Aage Thor. 2007. *Lagmann og lagting i Hålogaland gjennom 1000 år*. Oslo: Universitetsforlaget.
- HASUND, Sigvald. 1942. *Or Noregs bondesoge*. Oslo: Noregs boklag.
- HELLE, Knut. 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*. Leikanger: Skald.
- HERTZBERG, Ebbe. 1874. *Grundtrækkene i Den Ældste Norske Proces*. Kristiania: Aschehoug.
- HEUSLER, Andreas. 1911. *Das Strafrecht der Isländersagas*. Leipzig: Duncker & Humblot.
- HODNE, Bjarne. 1973. *Personallistoriske sagn: en studie i kildeverdi*. Oslo: Universitetsforlaget.
- IVERSEN, Frode. 2008. *Eiendom, makt og statsdannelse: Kongsgårder og gods i Hordaland i yngre jernalder og middelalder*. UBAS Nordisk, 6. Bergen: Institutt for arkeologi, historie, kultur og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen.
- . 2017. "Tinget i Trøndelag i yngre jernalder og middelalder". I Ole Risbøl (red.), *Frostatinget i et historisk lys*, 71–108. Gunneria, 81. Trondheim: NTNU Vitenskapsmuseet.

- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 1999. Chieftains and power in the Icelandic commonwealth. Odense.
- . 2013. “The Role of Arbitration in the settlement of Disputes in Iceland c. 1000–1300”. I Per Andersen, Kirsi Salonen, Helle Møller Sigh & Helle Vogt (red.), *Law and Disputing in the Middle Ages. Proceedings of the Ninth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History 2012*, 123–135. København: DJØF.
- . 2017. *Skandinavia i vikingtiden*. Oslo: Pax.
- JÓNAS KRISTJÁNSSON. 1997. *Eddas and Sagas*. 3. utg. Reykjavík: Íslenska bókmenntafélag.
- KARRAS, Ruth Mazo. 1986. “Pagan Survivals and Syncretism in the Conversion of Saxony”. *The Catholic Historical Review* 72: 553–572.
- KOHT, Halvdan. 1938. *Sagalitteraturen*. Oslo: Samlaget.
- KRAG, Claus. 1969. “Motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven”. Hovedoppgave, Universitetet i Oslo.
- LINCOLN, Bruce. 1994. *Authority: Construction and Corrosion*. Chicago: University of Chicago Press.
- MYRVOLL, Klaus Johan. 2015. *Kronologi i skaldekvæde: Distribusjon av metriske og språklege drag i høve til tradisjonell datering og attribuering*. PhD-avhandling. Universitetet i Oslo.
- OLSEN, Asle Bruen. 2015. “Courtyard sites in western Norway. Central assembly places and judicial institutions in the Late Iron Age”. I Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen & Heidi Lund Berg (red.), *Viking Worlds: Things, Spaces and Movement*, 43–55. Oxford: Oxbow.
- RINDAL, Magnus. 2004. “Dei eldste norske kristenrettene”. I Jón Viðar Sigurðsson, Marit Myking & Magnus Rindal (red.), *Religionsskiftet i Norden: Brytinger mellom nordisk og europeisk kultur 800–1200 e.Kr.*, 108–110. Oslo: Senter for studier i vikingtid og nordisk middelalder, Universitetet i Oslo.
- RIISØY, Anne Irene. 2012. “Outlawry: From Western Norway to England”. I Stefan Brink & Lisa Collinson (red.), *New Approaches to Early Law in Scandinavia*. Turnhout: Brepols.
- . 2013. “Sacred Legal Places in Eddic Poetry: Reflected in Real Life?” *JONA, Journal of the North Atlantic. Special Volume 5: Debating the Thing in the North I*, 28–31.
- . [I trykk]. “Völundr: A Gateway into the Legal World of the Vikings”.
- RØSSTAD, Rune (1997). *A tveim tungum: om stil og stilvariasjon i norrønt lovmål*. Oslo: Noregs forskingsråd.

- SKRE, Dagfinn. 2017. "Monetary Practices in Early Medieval Western Scandinavia (5th–10th Centuries AD)". *Medieval Archaeology* 61: 277–299.
- SOLLI, Brit (1996). "Narratives of Encountering Religions: On the Christianization of the Norse around AD 900–1000". *Norwegian Archaeological Review* 29:, 89–114.
- STRAUBHAAR, Sandra Ballif. 2011. *Old Norse Women's Poetry: The Voices of Female Skalds*. Cambridge: D.S. Brewer.
- SUNDQVIST, Olof. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. Uppsala: Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University.
- . 2015. *An arena for higher powers: Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Leiden: Brill.
- TARANGER, Absalon. 1890. *Den angelsaksiske kirkes indflydelse paa den norske*. Kristiania: Den norske historiske forening.
- THURSTON, Tina L. 2010. "Bitter Arrows and Generous Gifts: What was a King in the European Iron Age?" I T. Douglas Price & Gary M. Feinman (red.), *Pathways to Power: New Perspectives on the Emergence of Social Inequality, 193–254*. New York: Springer.
- TOBIASSEN, Torfinn (1965). "Lagman, Norge" *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind 10: 154.
- TOWNEND, Matthew. 2003. "Whatever happened to York Viking Poetry? Memory, Tradition and the Transmission of Skaldic Verse". *Saga-Book* 27: 48–90.

Anne Irene Riisøy, PhD, førsteamanuensis ved Institutt for kultur, religion og samfunnsfag, Universitetet i Sørøst-Norge. E-post: anne.irene.risoy@usn.no.

Konflikt og konfliktløsning i den gammelnorske staten

STEINAR IMSEN

The article aims at elucidating the ambiguous role of the monarchic state in resolving and provoking conflicts in Norway and the royal Norwegian dependencies at the end of the high middle ages. The author has singled out five cases: one conflict among farmers, two disputes between individuals and a royal officer, and two cases of resistance against royal taxation, impositions and misrule. The examples illustrate how the monarchic state at the turn of the thirteenth century prescribed the grounds for how conflicts were to be resolved at all levels of society, and in all cases, public and private. However, in most matters conflict resolution was dependent upon communal co-operation. And, in conflicts between communities – local, regional or provincial – and authorities, both parties were obliged to act due to the law, at least in principle. Conflict resolution became judicial, so to speak, in all matters that needed publicity.

Innledning

I denne artikkelen drøftes spørsmålet om hva kildene fra tida rundt 1300 kan fortelle om konflikter og konfliktløsning i den norske kongens rike. Det er kongemaktens rolle i konfliktbildet vi skal fokusere på. Emnet er kjempestort. Vi må derfor nøye oss med noen karakteristiske tilfeller av konflikter bønder og bygdefolk imellom, konflikter mellom enkeltindivider og lokal øvrighet, konflikter mellom bygdelag og øvrighet og konflikter mellom kongemakt og skattlandsfolk. Framstillingen vil derfor måtte få et noe episodisk preg, og svarene bli tilsvarende tentative. Målet er å fange inn forskjellige sider ved den monarkiske statens motsetningsfylte rolle som konfliktløser og konfliktutløser.

Den nye skriftoffentligheten

Med den monarkiske staten fulgte en skriftoffentlighet som fikk konsekvenser for alle lag av befolkningen i Norge og skattlandene. Diplomene (brevene) og lovbookene er de viktigste kildene til samfunnslivet i kongens rike fra Magnus Lagabøtes tid og langt inn i reformasjonsårhundret. Hittil er det publisert tusenvis av brev i *Diplomatarium*

Norvegicum, *Diplomatarium Islandicum* og noen mindre diplomsamlinger fra Orknøyene, Shetland og Færøyene. For oss er det særlig diplomene skrevet på norrønt som er av interesse. Slike brev forekommer sporadisk alt i første halvdel av 1200-tallet, fra slutten av århundret vokser brevmengden betydelig (ND I; ND II).

Nå utgjør diplomene ingen ensartet kildekategori. Et hovedskille går mellom de dispositive brevene og vitnebrevene. Til forskjell fra høymiddelalderens episke tekster er diplomene ikke bare beretninger om det som har skjedd, men de er også levninger etter det som skjedde. Det gjelder både de dispositive brevene som kommuniserer kongens vilje, og vitnebrevene som er skapt av fortidige rettshandlinger. Vitnebrevene (notitiane) er med andre ord vitnemål om kjøp og salg, arveoppgjør, grenseganger, beslutninger på tinget, forlik, voldgiftsdommer m.m.

Tre av konfliktanalysene nedenfor er basert på vitnebrev; alle bevart i original og på pergament. Det dreier seg om to brev datert 31. januar og 13. desember 1337, fra henholdsvis Tinn i Heddal og Skien (DN IV 228; II 226). Begge brevene handler om en erstatningssak etter drap som først er blitt fremmet for det lokale tinget og deretter for lagmannens rett i byen. Brevet fra Heddal er utstedt og beseglet av Ivar Ogmundsson, sysselmann i Skiensysla, og Eirik Steinarsson, lagmann i Skien. I brevet fra Skien er retten supplert med Finn Ogmundsson, riksråd og ridder, Ivars bror. De var rogalendinger. Ifølge Eivind Vågslid har Ivar skrevet brevet fra Heddal, mens skriveren fra Skien er ukjent; det kan ha dreid seg om lagmannen Eirik eller en medbrakt skriver (Vågslid 1989: 201, 210). Begge brevene har lokal proveniens (opphav). Det eldste var på Enggrav i Heddal i 1850, mens brevet fra Skien var kommet i kaptein Gerhard Munthes besittelse i 1852. Det er derfor rimelig å anta at partene i konflikten har bedt om skriftlig dokumentasjon av beslutningene på tinget i Heddal og Skien som hjemmel for det økonomiske oppjøret mellom partene. For slike tjenester har øvrigheten tatt seg betalt, hvilket framgår av Håkon Vs bestemmelser om sportler fra 1308 (NgL III: 77; Imsen 2000: 141).

De to andre sakene er dokumentert i vitnebrev, datert Tingvoll på Shetland (juni) 1299 og 19. mai 1307. Det første er utstedt av lagtingsmennene på Shetland og det andre av lagmannen og lagrettemennene samme sted (ND I, nr. 66, jf. *ibid.*: 156; DN I 89; ND II, nr. 46, jf. DN I 109; se også Crawford 2002). Begge brevene er beseglet av en navngitt gruppe lagtingsmenn; i 1307 er også lagmannen blant sigillantene. Brevene befinner seg i dag i Den arnamagnæanske samling i København. Til kongens by København er de trolig kommet fra kongens kanselli i Oslo ettersom kongens mann på Shetland var part i begge konfliktene. I tilfellet fra 1299 sies det eksplisitt at han skulle bringe brevet, som kalles et ransaksbrev (granskingsrapport), til Håkon Magnussons hoff i Oslo.

Chartaene (de dispositive brevene) er kjennetegnet ved et tekstlig element som forteller at dokumentet i seg selv er å oppfatte som en rettshandling; det gjelder eksempelvis kongelige retterbøter og skipaner, med andre ord tillegg til lovøkene og kongelige forordninger. De er primært å betrakte som levninger etter den kongelige viljeshandling. I enkelte tilfeller kan imidlertid kongebrevene også gi opplysninger om aktuelle begivenheter og brevutstedelsens politiske kontekst. Samlet dokumenterer Håkon Magnussons brev hans reformpolitikk som hertug og konge, om enn ikke nødvendigvis resultatene av hans tiltak. Til forskjell fra vitnebrevne, som privatfolk har hatt interesse av å ta vare på for å kunne dokumentere hjemler til eiendom og rettigheter, og som derfor gjerne er bevart i original, kjenner vi kongebrevne ofte bare i form av seinere tekstvitner, det vil si som avskrifter og avskrifter avskrifter og så videre. Traderingen kan ofte være uklar. Seinere i middelalderen forekommer det imidlertid at kongebrev eller andre viktige statsdokumenter er blitt bevart som vidisser, det vil si bekreftede kopier av originalen.

I et av tilfellene nedenfor vil konfliktanalysen bygge på slike kongebrev. Det dreier seg om to retterbøter som P.A. Munch i *Norges gamle Love* har datert til Oslo, henholdsvis 22. juli 1297 for Hadeland og 2. april 1298 for Ringerike (NgL III: 27–30). Asgaut Steinnes har argumentert godt for at dette er feil kronologi (Steinnes 1930: 85–88). Retterboten for Ringerike ble utstedt 10. april 1297, tre måneder før retterboten for Hadeland. (Romerike nevnes også i retterbøtene 1297.) Dertil kommer en retterbot for Hedmark og Toten utstedt på Hamar i 1293, som ytterligere bidrar til å belyse forholdet mellom hertug Håkon og opplandsbøndene i 1290-åra (NgL III: 19–21, 27–30). Steinnes mener at alle de tre retterbøtene like gjerne kunne vært kalt privilegiebrev. Ingen av tekstene finnes i original, og bare en av dem er av middelaldersk opphav, nemlig retterboten fra 1293. Den forekommer i en avskrift fra 1325 og i en kodeks som for øvrig inneholder Landsloven i eidsivatingversjonen samt en rekke av Håkon Magnussons retterbøter for Øst- og Sørøst-Norge. Det er grunn til å tro at denne avskriften er nær opp til originalen ettersom manuskriptet har tilhørt Mariakirken i Oslo, det vil si hertugens og seinere kongens kanselli, hvor det ble oppbevart helt fram til 1500-tallet. Seinere er kodeksen kommet til Erik Rosenkrans på Bergenhus, og derfra igjen trolig til København sammen med det berømte Hardenberger-håndskriftet (NgL IV: 483–489).

De andre tekstvitnene foreligger som avskrifter fra 1500-tallet, men også disse må regnes som pålitelige, selv om det forekommer enkelte feilskrivninger eller misforståelser, for eksempel med hensyn til dateringen av begivenhetene. Flere av avskriftene finnes i samlekodekser som også rommer manuskripter fra 1300-tallet. Dessuten har kyndige avskrivere som for eksempel Hans Jacobsson Lo, lagmann i

Skien (1567–1573) og Tønsberg (1573–ca. 1580), vært på ferde. Hans Jacobsson har også arbeidet med to av de viktigste lovhåndskriftene fra middelalderen, nemlig *Codex Tunsborgensis* og AM 60 qv, som ble lagt til grunn for utgivelsen av Magnus Lagabøtes Landslov i *Norges gamle Love*. En av avskriftene er utført på oppdrag av Peder Claussøn Friis (1545–1614), som også har foretatt enkelte rettinger i en av de andre tekstvitnene. Peder Claussøn har også hatt kontakt med lagmannen på Agder, Jon Simonsson (1548–1576), som har arbeidet med å ta vare på og oversette gammelnorske lovttekster, blant annet den eldste kjente teksten av Magnus Lagabøtes hirdlov. Originalen hadde han fått fra broren Hans Simonsson, som hadde vært kanik i Trondheim. Også dette håndskriftet havnet hos Erik Rosenkrans på Bergenhus, og derfra kom det til København (Imsen 2000: 10). I det hele tatt har lagstolene og 1500-tallets lagmenn vært viktige for bevaringen av middelalderens lovhåndskrifter og kopiering av nå tapte manuskripter og enkeltlover (NgL IV: 505–507, 573, 589, 591, 659, 661, 726, 760–762). Svært mye av det gamle norske lovstoffet er også bevart i islandske avskrifter fra 1300- og 1400-tallet (Rohrbach 2014: 227–264). Det bør føyes til at det er den offisielle mening om begivenhetene vi møter i kongebrevene.

Kongebrevene og bygdebrevene gir lite mening om vi ikke tar lovbøkene i betraktning. De danner kildemessig bru mellom tida før og etter borgerkrigene. Mye av lovstoffet i de eldre lovbøkene ble ført videre i det nye lovverket som ble utviklet under Magnus Lagabøte og hans sønner. Ikke uventet er mye i kong Magnus' lovbøker hentet fra Frostatingsloven, ettersom Håkon Håkonssons revisjon av den trønderske lovboka ble ferdigstilt først i 1260; mangt er også hentet fra den hundre år eldre revisjonen av Gulatingsloven (NgL V: 835–852, jf. *Gulatingslovi*, 12–13; se også Helle 2001: 18, 23). Frostatingsloven er for øvrig den første norske lovboka som er utstedt i en konges navn. Det kan tyde på at man alt i Håkons Håkonssons tid har hatt planer om en mer omfattende revisjon av landskapslovene. Om så er, kan Magnus Lagabøtes arbeid med å revidere de gamle lovbøkene ha vært inspirert av farens planer.

Selv om mye av det gamle lovstoffet ble tatt inn i de nye lovbøkene, var den politiske konteksten endret. Kongens særlige ansvar for landefreden, og dermed retts- håndhevelsen, gjennomsyrrer Landsloven og de etterfølgende retterbøtene, akkurat som kongens enestående rett til å befale, det vil si til å styre rike og land, strukturerer kong Magnus samtidige hirdlov (Imsen 2000: 65). Særlig interessant i vår sammenheng er kongens voldsmonopol. Bare kongen hadde myndighet til å straffe. Det var også kongen som definerte hva som var straffbart, og påfallende mange av lovens ubotemål, det vil si forbrytelser som i prinsippet var ubotelige, dreier seg om

anslag mot kongemakten. Under Håkon V ble det også straffbart å ikke etterkomme kongens forskjellige på- og forbud; brevbrudd kaltes boten for slik ulydighet.

Fra Magnus Lagabøtes tid kom lovgivningsarbeidet også til å omfatte kongens skattland. Både Færøyene og Island ble del i de lovrevisjonene kongen satte i gang på slutten av 1260-tallet. Den reviderte Gulatingsloven ble med enkelte tilpasninger innført på Island og Færøyene i 1271.¹ Den islandske versjonen har fått navnet *Járnsiða*.² En utgave av den norske landsloven av 1274, som tok betydelig hensyn til eldre islandsk lovgivning, ble i 1281 innført på Island under navnet *Jónsbók*. Også de andre skattlandene tok i løpet av Håkon Vs tid i bruk den norske landsloven. Og etter lovbøkene fulgte skipaner og retterbøter på rekke og rad. Det kongelige lovverket og den monarkiske statens forvaltningsdokumenter danner således en rettslig resonansbunn også når vi skal studere konfliktene i skattlandene fra slutten av 1200-tallet (Imsen 2013: 15–40).

Mens vi for Norge og de fleste skattlandenes del stort sett er prisgitt diplomer og lover, er situasjonen for Islands del noe annerledes. Det intellektuelle miljøet der har fortsatt å skrive sagaer utover i seinmiddelalderen, og dertil kommer annaler. Med sine korte opptegnelser av begivenhetene fra år til år, store som små, danner de et slags kronologisk rammeverk for Islands historie fra 1200-tallet og ut gjennom seinmiddelalderen. Også de andre norrøne landene, og da særlig Norge, men også den større verden, har interessert de islandske annalistene. Av sagaene er det særlig de to om biskopene Arne Thorlaksson (Skálholt) og Laurentius Kalvsson (Holar) som er av interesse for oss. På sett og vis kan de sies å erstatte høymiddelalderens kongesagaer, selv om det er de biograferte biskopene og islandske forhold som er hovedsaken.

Biskop Arne Thorlakssons saga gir til beste inngående skildringer av konfliktene mellom islendingene og den norske kongen, særlig i forbindelse med innføringen av de nye lovbøkene i 1271 og 1281. Arne deltok selv i disse stridighetene. Ifølge Magnús Stefánsson ble Arnes saga til i det geistlige miljøet ved bispestolen i Skálholt under Arne Helgeson, som både var Arne Thorlakssons nevø og etterfølger. Sagaen er dermed tett i tid på de begivenhetene som skildres, og bygger dessuten på bispestolens arkiv (Magnús Stefánsson 2007: 11–12). Det kan trekkes en linje fra disse stridighetene og fram til konfliktene mellom kongemakten og islendingene under Håkon V.

¹ Av den reviderte Gulatingsloven er bare kristenretten bevart. Gulatingsloven ble også innført på Færøyene i 1271, ikke våren 1273 som angitt i NgL (IV: 353–354). Om dateringen, se RN II 92.

² NgL I: 259–300, av R. Keyser og P.A. Munch kalt Håkonarbók og feilaktig tilskrevet Håkon Håkonsson.

Også *Laurentius Kalvssons saga* rommer mye relevant informasjon om forholdet mellom islendingene og norske øvrighetsinstanser, skjønt det meste i hans saga handler om biskopens rolle som lokal kirkeleder og forholdet til kirkeledelsen i Nidaros. Laurentius var født i 1267 og døde i 1331, og sagaen er trolig skrevet av biskopstens official Einar Haflidason (1307–1393) i slutten av 1340-åra. Einar skrev også *Løgmanns-annalene*, og både i sagaen og i annalene forteller han om konflikten mellom islendingene og kong Håkon i 1305–06, som vi skal komme tilbake til. Selv om Einar skrev *Laurentius' saga* førti år etter disse begivenhetene, må hans beretning regnes som pålitelig ettersom han både har hatt gode samtidsvitner og relevant arkivmateriale å støtte seg til. Trolig var han i gang med å skrive annaler før han begynte arbeidet med biskop Laurentius' saga (Magnús Már Lárusson 1958: 529).

Sentralt i den islandske debatten står en rekke såkalte semjer, samtykker og såttmål, som foregir å dokumentere viktige avtaler med den norske kongemakten og sentrale vedtak på Alltinget med hensyn til landets forhold til norsk øvrighet. Problemet med disse avtalene og vedtakene er at de bare er kjent i mye yngre tekstvitner. Det er også vanskelig med sikkerhet å vite hva slags rettslig status de opprinnelige dokumentene kan ha hatt. Spørsmålet om disse tekstenes proveniens og status er en lang og innfløkt debatt som vi skal la ligge her (Boulhosa 2005). Men sikkert er det at det i 1262, etter at islendingene på Alltinget hadde sverget land og undersåtter under den norske kongen, ble satt opp en protokoll som vitnemål om betingelsene for islendingenes vedtak (*Håkon Håkonssons saga*: 313). Like sikkert er det også at islendingenes forhold til kongemakten har vært konfliktfyllt, særlig fram til begynnelsen av 1320-åra, at det har foreligget en rekke dokumenter som skulle sikre islandske interesser overfor kongemakten, og at islendingene seinere i middelalderen har holdt disse avtalene for å være rettsgyldige. Vi skal nedenfor nøye oss med å dukke ned i et lite punkt i denne lange og konfliktfylte historien; da skal vi også komme tilbake til et par av disse tekstvitnene.

Bønder mot bønder

FRA HEVN TIL STRAFF OG ERSTATNING

Det er vanlig å mene at hevn ble endelig forbudt i Norge med Magnus Lagabøtes landslov i 1274 (NgL II: 61–62). Men ettersom det samme skjedde på Island allerede ved innføringen av *Járnsiða* i 1271, må vi anta at forbudet for Gulatingslagens del kom i 1267 med den nye utgaven av Gulatingsloven (NgL I: 266).³ *Járnsiða* var som nevnt

³ For øvrig viser Absalon Taranger i sin oversettelse av Landsloven fra 1915 (4. opplag 1970: 59) til *Járnsiða* som paragrafens kilde. Opptakten til kong Magnus' drapslovgivning finner vi i *Frostatingslova* (1260): 51–53.

en tilpasset versjon av den reviderte vestlandslovboka. Trolig ble ikke forbudet etterlevd umiddelbart, hverken på Island eller i Norge. Selvtekt har fortsatt forekommet. I 1315 endte en tvist om gårdsgrenser med drap. I samsvar med loven hadde drapsmannen søkt øvrigheten om grid, det vil si midlertidig rettsvern inntil saken ble endelig avgjort. Han hadde også tilbudt de etterlatte erstatning, men hadde ikke stilt sikkerhet for erstatningsbøtene. Heller ikke hadde han bedt sysselmannen om å ta opp prov, slik at den strafferettslige prosessen kunne bli brakt til endelig avslutning i kanselliet. Derfor tok sønnene og brødrene til den drepte saken i egne hender; de oppsøkte drapsmannen, og den ene av sønnene drepte ham. Han lyste så drapet på seg, og sysselmannens provsbrev dokumenterer at dette gjengjeldelsesdrapet er blitt behandlet som en ordinær drapssak. Men til forskjell fra de fleste provsbrevene har ikke sysselmannen innstilt på landsvist, men latt spørsmålet om permanent kongelig vern stå åpent, trolig fordi det forelå klart straffeskjerpene forhold (DN II 123; jf. Imsen 2009: 203–204).

Kildene tyder likevel på at øvrigheten etter århundreskiftet har fått kontroll over drapssakene, i alle fall i Norge, og at den nye drapsprosessen har vært på plass seinest ved midten av Håkon Vs kongstid. Det vitner samtidige grids- og landsvistbrev om, og bestemmelsene om protokollering av drap i kongens hirdskipan av 1308 speiles i de provsbrevene som sysselmennene har innberettet til kongens kanselli. Den eldste og beste avskriften av 1308-skipanen finner vi for øvrig i det islandske håndskriftet *Codex Scalholtensis* fra slutten av 1300-tallet. Og vi ser av det islandske diplomcorpuset at den norske drapsprosessen i det alt vesentligste har fungert også der, seinest omkring år 1400. Liksom nordmennene har islandske drapsmenn oppsøkt den norske kansleren for å få landsvist (Imsen 2014: 64–69).

Straffeforfølgningen av drapsmenn skjedde ikke ved domstolsbehandling (rettergang), men var en ren administrativ sak. Prosessen forløp som følger: viglysning (drapsmannens bekjentgjøring av drapet), grid (midlertidig rettsvern til saken var ferdigbehandlet), prov (sysselmannens undersøkelse av sakens fakta og hans rapport til kanselliet) og landsvist (den endelige beslutningen om permanent rettsvern og kongens fred). I de avgjørende spørsmålene om skyld og drapets karakter, det vil si om ugjerningen kvalifiserte til landsvist (med andre ord å anse som botemål), har bygdefolket spilt en nøkkelrolle, enten som vitner eller som mededsmenn. Det juridiske praksisbegrepet «ufyrirsynja» har vært trylleordet som omdefinerte et drap fra i prinsippet å være ubotelig til å bli botelig. Ordet forekommer ikke i lovene, men er hentet fra bøndernes hverdagspråk. Det utgjorde forskjellen mellom liv og død, og innebar at drapet kunne avsones med straffebøter til kongen og erstatning til ettermålsmennene.

Etter at straffeprosessen var sluttført, fulgte et erstatningsoppgjør, som kan betraktes som øvrighetens konsesjon til den fornærmede parts rimelige krav på kompensasjon og oppreisning. Erstatningsoppgjøret fulgte reglene for sivil tvistebehandling, og var dermed en sak mellom partene, dog under øvrighetens oppsyn og medvirkning om det var nødvendig. Det er et slikt erstatningsoppgjør vi skal se nærmere på her, og som vi har sett i saken fra 1315, kunne det i verste fall ende med enda et drap. Vi har mange vitnemål om at slike oppgjør kunne være ganske voldelige, selv om selvtekt var forbudt ved lov.

EN ERSTATNINGSSAK MED KOMPLIKASJONER

Den 31. januar 1337 møtte på den ene sida Erling på Haukvik, Tord på Laduvoll, Steinulf (Tordsson) sønnen hans og en rekke frender av Haukvikingene, og på den andre sida Tollef Saksbjørnsson, Bjørn (Tollefsson) sønnen hans, Bjørn Saksbjørnsson og mange andre fra Lindheim på tinget i Tinn i Heddal. Bakgrunnen var drapet på Erling Haukviks sønn Hallvard, som var begått «ufyrirsynjo». Alt tyder på at den strafferettslig sida av saken var unnagjort, men erstatningsoppgjøret var ennå ikke kommet i havn, selv om partene var blitt enige om erstatningsbøtene for drapet på Hallvard. I stedet for fred var det fortsatt ufred, og enkelte hadde også tydd til vold. Da partene ikke greide å forlikes på egen hånd, ble øvrigheten koplet inn. Partene la sin sak under lagmannens og sysselmannens dom, fortelles det. Dette var for øvrig helt i samsvar med Håkon Vs hirdforordning av 1308, som bestemte at lagmann og sysselman sammen skulle fare rundt i sysla og skifte rett mellom folk. De skulle ha med seg to skrivere, heter det videre, og lagmannens kjennelse (orskurd) skulle skrives ned og besegles, og sysselmanen skulle innrapportere avgjørelsen til kanselliet (NgL III: 76–77).

Det er med andre ord tale om frivillig voldgift, og det forliket som brevet vitner om, bør helst betraktes som en voldgiftsdom. Den opprinnelige forliksavtalen ble stadfestet, men de som med vold hadde brutt det tidligere forliket, ble idømt skjerpede erstatningsbøter. Imidlertid er ingen blitt holdt ansvarlige overfor øvrigheten hverken for ubetalt erstatning eller voldsverk. Betalingsterminer og betalingsmåte ble også fastsatt. Alle andre klagemål partene imellom skulle med dette legges døde, heter det; men slik gikk det ikke.

På tinget i Skien 13. desember samme år møtte det mange bønder fra Lindheim og Hem med slektninger på den ene sida og på den andre Tord på Laduvoll, Erling Haukvik, sønnene deres, samt mange andre frender og måger av Haukvikingene. Voldgiftsdommen fra januar hadde ikke ført til fred og forsoning. Tvert imot hadde volden eskalert, og stadig nye deltakere hadde bidratt med spark, hugg, spydstikk,

sverdslag og ikke minst grov kjeftbruk. Nå la partene sine klagemål fram for dommertribunalet, som siden tingmøtet i Tinn var forsterket med riksråden Finn Ogmundsson, og lovet at de til evinnelig tid ville holde det forliket som dommerne måtte komme fram til. Det er altså tale om en ny frivillig voldgift, men denne gangen dreide det seg hovedsakelig om den volden slektninger og folk i grannelaget hadde påført hverandre siden møtet i Tinn. Erstatningsoppjøret fra januar tas ikke opp på ny, og den tidligere voldgiftsdommen må altså regnes som endelig, selv om deler av den nok har vært omtvistet. Atter en gang har noen ymtet om at ikke alle forhold i forbindelse med det opprinnelige drapet var tilstrekkelig opplyst.

Nå gjaldt det altså voldsbruken og ikke betalingen av de opprinnelige erstatningsbøtene, og vi bør merke oss at voldsutøvelsen ikke er blitt regnet som straffbar, det vil si et forhold øvrigheten krevde straffebøter for. Det er bare tale om erstatning for påført skade. Men også i noen av disse tilfellene har det vært uenighet med hensyn til faktum, og det ble bestemt at dette skulle avgjøres ved døl (av gno. *duleiðr*, det vil si nektingsed). Om dølen falt, skulle gjerningsmannen betale erstatning, heter det. I den nye voldgiftskjennelsen fastsettes det til dels store erstatningsbøter for tort og svie, likeså fastsettes det betalingsterminer og betalingsmåte, og videre heter det at

De skal være takstmenn som Ivar (Ogmundsson, sysselmanen) eller hans ombudsmann oppnevner når pengene betales, slik det er lovet av alle involverte ættegreiner, og alle deres frender og måger og andre uskyldige menn som har hatt noe med dette søksmålet å gjøre, skal være forlikt. Den som bryter forliket skal være sann gridning og ætteskam for sine slektninger (DN II 226. Forfatterens oversettelse).

Avslutningsvis heter det at om noen har glemt eller skjult noe som måtte være relevant for saken, må de la søksmålet ligge for å unngå videre strid.

De to vitnebrevene gir et noe forvirrende inntrykk. Grethe Authén Blom karakteriserer hendingene som ættefeider og oppgjøret mellom partene som uttrykk for ættejustis, hva hun nå måtte mene med det (Blom 1992: 307–308). Begrep som ættehevn og ættejustis assosieres helst med det førstatlige samfunn, der den enkelte først og fremst eksisterte som medlem av et ættekollektiv, og hvor ættehevn var et adekvat rettsmiddel til beskyttelse av individet (Hamre 1976: 587–590). Tidligere tiders historikere, rettshistorikere og filologer trodde på ættesamfunnet. Nyere tids forskning har vist at det fantes alternativer til ætta og ættas beskyttelse, for eksempel vennskap og diverse former for patron–klientforhold (Jón Viðar Sigurðsson 2010).

Men det er unektelig en dåm av sagatid i brevene fra Tinn og Skien. Voldsbruken er spektakulær, enkelte scener er som hentet fra de islandske ættesagaene. Avslutningsvis trues det med at enhver som bryter forliket «skal være sann gridniding og ætteskam for alle sine slektninger».

Gridniding kaltes, ifølge Ebbe Hertzberg, den som brøt vedtatt grid (NgL V: 249). Eksempelvis heter det i Frostatingsloven (1260) at brudd på grid eller trygd i ytterste konsekvens kunne medføre fredløshet, det vil si at gridnidingen var fritt vilt, i praksis kunne han drepes (*Frostatingslova* V,9).⁴ At dette ikke var en tom trussel, framgår av et domsbrev fra 1318 utstedt av merkesmannen Pål Eiriksson, Hauk Erlendsson, som for øvrig hadde bistått sysselmannen Torvald Toresson i saken mot Bjørg i Kollavåg på Shetland i 1307, som vi snart skal komme tilbake til, og lagmannen i Oslo, Pål Einarsson. Etter klage fra fornærmede part besluttet de å trekke tilbake kongens landsvist fordi drapsmannen ikke hadde oppfylt de erstatningsforpliktelsene han var idømt. Drapsmannen ble med andre ord dømt ubotemann og dermed fredløs (DN III 153; jf. Imsen 2009: 216). Ætteskam må vel nærmest bety at vedkommende hadde skjemt ut slekta si og satt seg utenfor det sosiale fellesskapet. I begge brevene er det også tale om de involvertes tilhørighet til ættelinjer, det vil si familie og slektskapsrelasjoner.

Det er lett å la seg lure av ord og uttrykk. Realiteten er at de såkalte ættene som sto mot hverandre i 1337, ikke favner videre enn til søskenbarn og svogere. Brevene vitner med andre ord om relativt tette familiekretser og ikke om vide slektsforgreininger. Heller ikke har det vært begått noe som kan kalles hevndrap, og det har vært enighet om at drapet på Hallvard var å regne som botemål. Prosessen har altså fram til det første forliket om erstatningsbøter fulgt normal prosedyre for drapssaker. Når partene likevel ikke greide å holde fred seg imellom, har de bedt øvrigheten om hjelp. Både i januar og i desember 1337 er det tale om å løse konflikten ved frivillig voldgift i samsvar med vanlig praksis (Imsen 2009: 223–225). Men øvrighetens domsslutning og trusselen om å kunne bli domfelt som gridniding har selvfølgelig gjort det risikabelt å bryte forliket.

⁴ «No vert det gjort åtak på grid eller avtale om trygd, då er den gridniding eller trygdebrytar som vert samkjend i det, anten det vert gjort med vald eller med råd; samleis er det med de andre i slekta, som med bauggildsmenn og nevgildsmenn, om det er dei sjølve som har gjeve lovnad om trygd. Men om skuld vert nekta, då skal det nyttast seksmanns eid og oppnemnde vitne mot skulding om mordråd.» Mord kvalifiserte i selve verket til fredløshet. Bauggildsmenn kaltes ifølge Hertzberg slektninger på farssiden og i mannlig linje, mens nevgildsmenn var slektninger på kvinnesiden, etter Gulatingsloven inntil 2. grad, og i Frostatingsloven 3. grad, hvilket samsvarte med kanonisk rett.

Enkeltpersoners kamp mot øvrigheten

RAGNHILD SIMONSDATTERS SAK, 1299

Konfliktens parter var Ragnhild Simonsdatter og hertug Håkons sysselmann på Shetland, Torvald Toresson. Det er noe uklart om Torvald var innfødt shetlender, eller om han opprinnelig var norsk. Han hadde deltatt i kong Eiriks leidangstokt til Danmark i 1295, og i 1309 på nytt tokt til Danmark sammen med Håkon V Magnusson. Torvald rangeres først av de 16 ridderne som beseglet fredstraktaten mellom kong Håkon og danskene det året. Hans datter Herdis etterlot seg en stor arv til Jon og Sigurd Havtoresønner, som tilhørte en bastardgren av kongehuset. Herdis døde i København i 1363, hvor hun trolig hadde deltatt i feiringen av bryllupet mellom Håkon VI Magnusson og Margrete Valdemarsdatter (Helle 2002: 45–58). Opp mot denne mektige mannen sto Ragnhild, som trolig var enke og husfrue til Brekkaseter på Papey.

Mandag i påskeuka skal Ragnhild under et møte i stua på hertuggården ha beskyldt Torvald for å ha trikset med landskyld og skatt og sagt at Brekkaseter «oppe ved huset» ikke var til leie sammen med skattejorda. Torvald svarte at «her har de stelt med dette så mange gode menn som er Torkel i Nese, herre Eirik, Sigurd erkedegn, herre Eindride og mange andre dugende menn, de som hadde min herre hertugens ombud, hva slags landskyld de tok ham til hende i Papey for meg». Til det svarte Ragnhild: «Jeg brydde meg ikke særlig om Eindride etter at han flydde østfra Norge og kan ikke huske at jeg noen gang har mottatt ham med glede, men alle dere som visste det, har sveket hertugen» (ND I: 156). Neste dag ute i tunet skal hun ha slengt til Torvald at «Du skal ikke være min Judas fordi om du er hertugens». Torvald ble med andre ord i vitners nærvær beskyldt for svik både mot Ragnhild og hertugen i forbindelse med takseringen, og trolig også innkrevingen av skatt og landskyld. I tillegg skal Ragnhild ha hevdet at også en rekke fremtredende menn, både fra Norge og fra Shetland, hadde deltatt i tvilsomme forretninger og tjent seg rike på oppebørsel av hertugens midler. Beskyldningene var så alvorlige at Torvald stevnet vitner for lagtinget for å få bekreftet Ragnhilds utsagn og bli renvasket for beskyldningene om økonomisk svik.

Saken kom for lagtinget ved midtsommers tid. Torvalds vitner kunne bekrefte Ragnhilds utsagn. Deretter ble det avgitt en erklæring som renvasket Torvald for beskyldningene om økonomisk svik og samtidig redegjorde for hva som var blitt utbetalt fra Papey gjennom lengre tid, og hvordan jordeiendommene var blitt taksert og skulle takseres. Erklæringen, det vil si det foreliggende «ransakingsbrev», skulle følge med Torvald til hertugens hoff i Oslo, hvor han sammen med de andre som hadde vært

involvert i saken, skulle renvaskes seg ved nektingsed. Som kongens mann hadde Torvald krav på å bli dømt av likemenn i slike saker (Imsen 2000: 38). Vi må også anta at Torvald har regnet med lagtingets støtte. Han var Shetlands mektigste mann. Knut Helle mener likevel at «det ikke er noe som underbygger den oppfatning at han misbrukte sin myndighet, blant annet ved å tilegne seg gods og inntekter på bekostning av den norske kronen» (Helle 2002: 58). Ragnhild ble sittende igjen med skammen.

BJØRGS SAK, 1307

Også i dette tilfellet har Torvald Toresson vært part i konflikten, men nå i egenskap av sysselmann og på vegne av kongemakten. Den andre parten var husfrua Bjørg fra Kollavåg i Jell. Liksom Ragnhild har hun trolig vært enke med full råderett over gård og gods, og i likhet med Ragnhild ikke vært overdrevent respektfull i møte med Torvald. Av en uvisst grunn var Bjørg blitt idømt en straffebot på 24 mark. Boten var ganske stor, og det kan derfor ha dreid seg om en alvorlig sak. Selve boten har Bjørg ikke bestridd, men hun var blitt uenig med Torvald om hvordan betalingen skulle skje, og hadde derfor klaget ham inn for lagtinget for å få omgjort to avtaler som de hadde inngått.

Ifølge vitnemål tatt opp i kirken ved Tingvoll av lagmannen sammen med lagretten og landets håndgangne menn, skal Torvald ha gitt Bjørg valget mellom forlik eller inndrivning av boten etter dom på tinget. Bjørg valgte forlik. Dette er et av de få eksemplene vi har på det som kalles sysselmannsforlik, og som trolig har vært vanlig, særlig ved mindre forseelser. Det har gjort saksbehandlingen smidigere og kan ha vært til fordel for begge parter, men har også kunnet føre til maktmisbruk og korrupsjon. De mindre bøtene gikk trolig direkte i sysselmannens lommer og har vært et viktig element i finansieringen av kongens lokale forvaltningsapparat. Eksempelvis ser vi at Håkon VI ved utnevningen av Alexander le Ard til sysselmann på Orknøyene i 1375, ga ham full råderett over de mindre bøtene, mens bøtene for de større sakene som drap og lignende, skulle sendes til skattmesteren i Bergen mot regnskap (DN II: 338–339). Trolig har det være likedan på Shetland.

Vilkårene for betaling av bøtene, som refereres i dokumentet, ser ikke ut til å ha vært urimelige, og Bjørg har da også godtatt dem. Men hun overholdt ikke avtalen, og da Torvald neste år kom nord i øyene, ble den opprinnelige forliksavtalen opphevet og en ny inngått. Men Bjørg overholdt heller ikke denne gangen avtalen. Torvald søkte derfor råd hos lagmannen ved Gulatinget, islendingen Hauk Erlendsson, som anbefalte enda lempeligere vilkår enn de Torvald hadde satt, et råd Torvald fulgte. Likevel valgte Bjørg å fremme saken sin for lagtinget. Det var kanskje vel optimistisk

ettersom de avtalene hun hadde brutt, viste at hun trass i mislighold var blitt tilbudt stadig lempeligere vilkår. Hauk Erlendsson, som Torvald hadde konferert med, var dessuten en vel ansett mann, som i løpet av sin karriere som lagmann både i Bergen og i Oslo endte som medlem av riksrådet. Ikke alle islendinger i Norge nådde så langt.

Det gikk som det måtte gå. Etter framførte vitnemål fastslo lagtinget at Bjørg hadde misligholdt to forlik, og tinget dømte at en del av hennes jord skulle tilfalle sysselmanen til dekning av de utestående fordringene. (Hun har altså betalt noe av bøtesummen.) Dommen ble fattet av lagmannen etter råd fra de håndgangne mennene og lagrettemennene, heter det. Men samtidig åpnet den for at Bjørg kunne innløse jorda mot kontant betaling.

De to shetlandskvinnenes konflikter med sysselmanen gir et unikt innsyn i lokalt rettsliv og sosiale og politiske relasjoner i Håkon Magnussons tid som hertug og konge. Tilsvarende dokumenter fins knapt fra Fastlands-Norge på denne tida. Selv om makta rådde, har saksbehandlingen i begge tilfellene vært åpen og grundig. Ragnhild og Bjørg er ikke blitt utsatt for åpent maktmisbruk, skjønt vi kan ikke utelukke at de er blitt latterliggjort og stilt til skamme. Vi kan heller ikke utelukke en viss grad av sammensvergelse mellom sysselmanen og de kongelige sendemennene som stadig besøkte landet, slik Ragnhild påsto. De har i så fall passet på å dekke hverandre. Også eliten på Shetland har nok vært involvert i Torvalds virksomhet; og Torvalds maktposisjon har trolig spilt inn i rettens behandling av de to kvinnene. Men også han har måttet akseptere lagtingets selvstendige og sentrale posisjon i landets offentlige liv (Imsen 2002: 58–79). Vi kan heller ikke se bort fra at Torvald i 1299 har engstet seg for hvordan hertug Håkon kunne reagere dersom han ikke maktet å fri seg fra anklagene om skattejuks og manipulering av taksten. Tre år seinere skulle en av rikets fremste menn, Audun Hugleiksson, bli hengt, trolig for økonomisk utroskap.

Det må føyes til at Shetland var det av skattlandene som var best integrert i den gammelnorske fellesstaten, noe som nok skyldes at øyene alt i 1195 var blitt skilt fra jarledømmet på Orknøyene og lagt direkte under kongelig norsk styre.⁵ Brian Smith har blant annet vist at bestemmelsene i brevet fra 1299 vitner om at det norske markebolssystemet også ble innført på Shetland det året (Smith 2000: 1–18). Ingen andre steder utenfor Norge ble markebolet lagt til grunn for taksering og beskatning. Private norske jordeiere sto også sterkere på Shetland enn i de andre skattlandene. Videre kan det være grunn til å nevne den korte avstanden og de tette båndene til Vestlandet, og da særlig Bergen.

⁵ Men Shetland fortsatte som et eget erkedekanat under bispestolen i Kirkwall inntil 1472, da bispedømmet på Orknøyene ble flyttet fra Nidaros til det nyopprettede erkebispesetet i St. Andrews.

Bygdelag og regioner i konflikt med øvrigheten

AKSJONENE

Fram til juli 1299, da Eirik Magnusson døde og den yngre broren Håkon overtok tronen, styrte Håkon Magnusson sitt eget hertugrike. Det omfattet blant annet Oppplandene, det vil si det indre Østlandet, hvor de sentrale bygdelagene Romerike, Hedmark, Toten, Hadeland og Ringerike dannet en krets nord for hertugens residensby, Oslo, fra Tyrifjorden i vest til Mjøsa i øst. Disse bygdene utgjorde et eget lagdømme med felles lagting på Eidsvoll, men opplendingene forholdt seg også til øvrigheten og retten i Oslo. Likeledes hadde Hamar egen lagmann. Selv om Oslo fungerte som et slags administrasjonssentrum for hertugdømmet, var hertugen stadig på farten rundt i hertugdømmet og ellers i landet. Også mer perifere områder, så som Færøyene og Shetland, hørte under hertugens herredømme. Håkon V er kjent som en av de mest reformivrige norske kongene i middelalderen. På mange måter kan hans hertugdømme betraktes som et laboratorium for den reformpolitikken han førte som konge. Målet var å styrke statens autoritet og forhindre tilsvarende oppløsnings-tendenser som dem landet hadde opplevd under borgerkrigene og kongsbrødrenes mindreårighet. Vi har allerede fått et glimt av hvordan hertugregimet fungerte på Shetland. Håkon V var også aktiv i forhold til Færøyene, hvor han så til at Landsloven ble innført i 1298. I den forbindelse beordret han lagmannen på Shetland til å samarbeide med biskopen på Kirkjubøur. Men i en helt annen grad enn disse perifere skattlandene fikk Oppplandene merke hertugmaktens nærvær. Hertug Håkons planer for de nærliggende bygdene og hans regime på Østlandet kom derfor ikke til å forløpe friksjonsfritt.

I retterbøtene for Ringerike (april 1297) og Hadeland (juli 1297) fortelles det at ringerikingene og hadelendingene hadde gått til aksjon mot øvrigheten under lagtings-samlingen på Eidsvoll året før.⁶ Ifølge Asgaut Steinnes var det ringerikingene som først kom til en forståelse med hertugen. Retterboten for Ringerike refererer til utilbørlige handlinger («gløp») og store forseelser («stor affbrott») samt ulydig sammenrottelse («wlydnar samheldisbandz»). Falske folk hadde egget dem til dette, og representanter for ringeriksallmuen hadde tre ganger oppsøkt kongen for å be om godt vær og nåde, noe de til slutt også ble innrømmet. I brevet til hadelendingene er tonen skarpere. Der tales det om de store og uhyrlige forseelsene som hadelendingene hadde gjort seg skyldige i med ulydighet og sammensvergelse mot oss (hertugen) og vårt (hertugens) herredømme («þat stora ok hit vhoeyrilega afbrot sem hadar gerdu med vlydnis sambande mote os ok varo velde»). For dette fortjener de både å miste

⁶ Om datering av begivenheter og dokumenter, se ovenfor, s. 33.

gods og liv, skriver hertug Håkon, som likevel etter allmuens ydmyke bønn velger å vise miskunn, opphavsmennene unntatt.

Ettersom oppløpet trolig fant sted under lagtingssamlingen på Eidsvoll botolfsmesseaftan 18. juni, drøyde det altså nesten ti måneder før ringerikingene kom til en ordning med hertugen (april 1297). Enda flere måneder skulle gå før hadelendingene oppnådde hertugens nåde. Steinnes antar at det var hadelendingene som tok initiativet til aksjonen, og at det var oppviglere fra Hadeland som egget ringerikingene til å bli med. Slik sett var ringerikingene mindre skyld i oppstanden enn hadelendingene, og Steinnes mener at det kan forklare hvorfor de hurtigere kom til en forståelse med hertugen enn hadelendingene, og dessuten ble mildere behandlet. De eneste som ikke ble innrømmet kongens nåde, og som nok har tapt liv og eiendom, var anførerne fra Hadeland.

SKATTEN

Steinnes antar at det var den nye skatten, vissøren, som fikk bøndene til å aksjonere. Den ble trolig bekjentgjort på lagtinget i 1296, skriver han. Steinnes mener også at det alt i flere år hadde vært misnøye blant opplandsbøndene, noe også retterboten for Hedmarken og Toten fra 1293 tyder på. Der fortelles det at hedmarkingene og totningene hadde tatt kontakt med hertugen og bedt om at de liksom andre undersätter måtte få rettsforbedringer som kompensasjon for en rekke «tyngsler» de var blitt pålagt. Skattespørsmålet har også vært en del av forhandlingene med hertugen i 1293, men er ikke så sentralt plassert i retterboten for hedmarkingene og totningene som i retterbøtene for ringerikingene og hadelendingene fire år seinere. Også Knut Dørum mener at det er den samme skatten det har vært tale om i 1293 som i 1296, og at det var justeringer av skattesatsene som ble bekjentgjort på eidsvollstinget, og som kan ha provosert hadelendingene og ringerikingene (Dørum 2004: 254).

Det har med andre ord vært forhandlinger mellom hertugen og bøndene fra Hedmark og Toten i 1293, og Steinnes antar at de til slutt har «kjøpt» skatten mot å få retterbøter (rettsforbedringer) til gjengjeld. Og han legger til: «Det er mykje truleg at han (hertug Håkon) i Upplands-bygdene hev kome med tilbod um rettarbøter samstundes med at han hev kunngjort det nye skattepåbødet. Rettarboti frå 1293 for Heidmark og Toten er kan henda eit vitnemål um at han alt i ufredsåri hev slege inn på ein sovoren politikk.»⁷ At hertugen alt i 1293 har møtt en viss motstand mot de nye påleggene antydes også i tekstens avsluttende del, hvor hertugen sier at han gjerne

⁷ Steinnes 1930: 95. Ufredsåra det vises til, er konflikten med de tyske byene i begynnelsen av 1290-åra, som ble bilagt i 1294, og krigen med Danmark som endte med våpenstillstand i 1295. Den norske statens finansielle situasjon skal ifølge Helle (1995: 205) ha vært meget vanskelig utover 1290-tallet.

vil holde disse retterbøtene mot alle aktverdige menn, de som vil være lydige mot Gud og i rett undersåttelig skyldighet mot oss.⁸

Skatten står sentralt i brevene fra 1297. Steinnes avviser P.A. Munchs påstand om at den skatten som hadelendingene måtte godta i 1297, var en straffeskatt (Munch: 1859: 259–74). Skatten skulle gjelde for alle, og ble fortsatt betalt av opplandsbøndene i 1570-åra, men legger Steinnes til, hadelendingene måtte tåle høyere skattesatser enn ringerikingene. Denne forskjellen ble seinere nedjustert (Steinnes 1930: 92). Steinnes konkluderer med å si at vissøreskatten på Østlandet ble innført som en følge av statens finansnød i 1290-åra. Andreas Holmsen slutter seg i det vesentligste til Steinnes oppfatning av begivenhetene 1293 og 1296–97 (Holmsen 1940-42: 348, jf. samme 1979: 37).

Også etter 1297 har vissøren skapt problemer i forholdet mellom bøndene og kongemakten. I 1348 ba kong Magnus sine norske riksråder om å avsi dom i tvisten mellom ham og bøndene på Romerike og Hedmarken om hvordan leidangen og vissøren skulle beregnes (NgL III: 171). Romerikingene, som i 1297 ble berømmet for sin lydighet og velvillighet av hertug Håkon, var altså ikke fullt så velvillige når det kom til stykket (NgL III: 28). For øvrig er det interessant at riksrådet gis i oppdrag å felle dom i en sak hvor kongen var part, og hvor kongedømmets finansielle interesser var stridens kjerne. En tilsvarende situasjon møter vi året før da riksrådet ble trukket inn i konflikten mellom kong Magnus Eriksson og Havtoressønnene Jon og Sigurd om Borgarsysla. Også den saken ble avgjort ved dom av riksrådet (samt to lagmenn, deriblant jemtlandslagmannen) på bispegården i Oslo i 1347, men med den forskjell at det i 1347 var tale om frivillig voldgift, i 1348 dømte riksrådet etter oppdrag av kongen (RN V 909, DN I 303, NgL IV: 377).⁹

DE ANDRE STRIDSEMNE

Men selv om skattespørsmålet trolig har gitt støtet til hadelendingenes og ringerikingenes aksjon i 1296, har det spente forholdet mellom opplandsbøndene og hertugen

⁸ «Vilium ver þessar rettarbøter gærna haldæ viðer alla dughande men þa sem i lyðni vilia viðer guð ok rettre þæghnskyllid viðer os.»

⁹ Selv om Gustav Storm i utgaven av NgL omtaler riksrådets uttalelse som en voldgiftsdom mellom kong Magnus Eriksson og Havtoresønnene, kan riksrådets kjennelse like gjerne kalles et rettslig responsum (uttalelse). Det dreide seg om Havtoresønnenes rett til å sitte med Borgarsysla, som de hadde fått i forlening av Håkon V, også etter kong Håkons død. Dette spørsmålet uttalte riksrådet seg prinsipielt om, idet de sa at kongen hverken kunne gi bort eller forlene noen del av riket lenger enn for sin livstid, ettersom herredømmet og myndigheten til å styre over undersåttene ifølge lovene hørte sammen med all annen styringsrett i Norge som tilkom den rette arving til Norges rike.

dreid seg om mye mer enn skatt. Steinnes sier at hedmarkingene og totningene i 1293 kjøpte skatten mot ei rekke privilegier (rettsforbedringer). Skattespørsmålet har med andre ord dannet grunnlag for mer omfattende forhandlinger mellom opplandsbøndene og hertugen om forhold som menigmann har vært misnøyd med.

Spørsmål om den enkeltes rettssikkerhet og sysselmennenes framferd står sentralt i 1293-teksten. Sysselmennene forbys å kreve inn kongens bøter før den krenkede part har fått sitt, og korrupsjon og tilsvarende uvesen har vært utbredt, må vi tro. Ingen skal kunne kjøpe seg fri fra rettsforfølgelse med sysselmennens hjelp, heter det. Trolig siktes det her til misbruk av sysselmennsforliket. (Dette står i kontrast til den behandlingen Bjørg i Kollavåg på Shetland fikk i striden med sysselmannen Torvald Toresson.) Heller ikke må vennskap komme i veien for rettferdig rettsbehandling, heter det. Den sysselmann som hindrer bøndene i å få lov og rett, trues med avskjedigelse (NgL III: 20–23).

Videre ble hedmarkingene og totningene innrømmet en viss kontroll med lokalforvaltningen idet sysselmennene pålegges å hente sine lensmenn blant bøndene. Det sies eksplisitt at hirdmenn ikke skal kunne brukes i dette ombudet, som innebar å bistå sysselmannen ved innkreving av skatter og andre økonomiske pålegg, samt diverse politioppgaver. Retterboten rommer også bestemmelser om straff for dem som anstifter ufred ved ord og gjerninger. Her er også bestemmelser om skysshester og det vi kunne kalle et lokalt justervesen (mål og vekt) m.m. Indirekte forteller dette at bøndene har følt seg presset og plaget av den lokale øvrigheten. For øvrig må vi anta at også hertugen med hensyn til kontrollen over det lokale embetsverket og rettsvesenet har hatt en felles interesse med bøndene.

Bestemmelsene med sikte på å forhindre overgrep og ulovligheter fra kongens sysselmenn finner vi også i retterbøtene fra 1297, men ikke så sentralt plassert som i brevet fra 1293. Og når det gjelder lensmenn, heter det nå at det for Hadelands del bare skal være to stykker, og at de kan velges blant kongens hirdmenn hvis allmuen samtykker i det. Også bestemmelsene om mål og vekt og skyssvesen gjenfinner vi i 1297-brevene. Dessuten blir leiekarer, altså arbeidsfolk uten eiendom, fritatt for våpenplikt. I det hele tatt er det interessant at de to retterbøtene fra 1297 søker å skjerme leilendingene mot overgrep fra jordeierne, med blant annet forbud mot (ulovlig) gjesting og leieavgifter større enn den lovbestemte landskylda. Et tilsvarende sosialt aspekt finner vi ikke i retterboten av 1293.

Hertugens forsikringer om at lov og rett skulle overholdes også av de mektige i samfunnet, kan ha vært en rimelig kompensasjon for det nye skattekravet. Håkon Magnussons mange lover, både mens han var hertug og etter at han var blitt konge, kan tyde på en viss maktesløshet når det gjaldt å kontrollere sysselmenn og andre

stormenn. Mange av de samme påbudene og forbudene som vi finner i 1290-åras retterbøter og skipaner, gjentas i lovene fra Håkons kongstid. Håkon Magnussons vilje til å styre er det ingen tvil om, heller ikke hans intensjoner om å gjøre det beste for undersåttene, så fremt de var lydige og overholdt sine undersåttsforpliktelser (Blom 1972: 50–51). Opprør derimot, var å betrakte som forræderi, noe som i selve verket kvalifiserte til fredløshet, det vil i virkeligheten si dødsstraff. Men hertugen (og kongen) kunne «meta miskunn» (vise nåde).

Hadelendingenes og ringerikeningenes opprør i 1297 føyer seg inn i rekka av tilsvarende reisninger fra kong Sverres, Inge Bårdssons og Håkon Håkonssons tid, og for den saks skyld også seinere i middelalderen. På selveste juleaften 1183 gjorde sogningene opprør. De var lei av kongens sysselmenn, forteller sagaen, og da de ble avkrevd en ekstra skatt, ble det nok. Sytten år seinere gjentok det samme seg på Østlandet da bøndene fra Romerike og hele Viken-området samlet seg til kamp mot kongens krav om leidang. I dette tilfellet var det en hel bondehær som gikk til angrep, og det kom til regelrett slag med kong Sverres menn i Oslo (*Sverres saga*, kap. 79, 162). Tretten år seinere gjorde også trønderne opprør da sysselmennene krevde mer enn bøndene var villige til å yte (*Sagaen om baglere og birkebeiner*, kap. 43; *Håkon Håkonssons saga*, kap. 10). I 1217 ble det sendt hærpil rundt i bygdene på Follo, og bøndene møtte fullt væpnet på tinget, hvor de drepte sysselmanen, helt i samsvar med Frostatingslovas opprørsparagraf, hvor det heter

Ingen mann skal gjera valdsverk mot andre, korkje kongen eller nokon annan mann. Men om kongen gjer det, då skal det skjerast pil og lata pil fara innom alle fylke, og ein skal fara etter han og drepa han, om ein kan få tak på han. Men om han kjem seg unna, då skal han aldri komma att i landet. Og kvar den som ikkje vil fara etter han, skal bøta tre merker, og samleis den som let pila stansa (*Frostatingslova*, kap. 50, jf. kap. 51, 52).

Frostatingslovas opprørsparagraf må for øvrig regnes for en anomali ettersom den forekommer i kong Håkon Håkonssons lovbok fra 1260. Kong Håkon var neppe tilhenger av bondeopprør og kongedrap.

Ti år etter folloværingenes opprør gikk også bøndene i Asker til aksjon (*Håkon Håkonssons saga*, kap. 32, 148). Selv om det roet seg etter at Håkon Håkonsson i 1240 satt igjen som enekonge, murret det nok fortsatt blant bøndene. Halvdan Koht viser til Kongespeilet (ca. 1250), hvor det klages over at allmuen og bøndene som følge av borgerkrigene var blitt «sjølvrådige og ulydige, held sjølvstyre-møte og set si lit til mengda si og folketale» (Koht 1975: 18 med ref.). Når det gjelder bondeaksjonismen,

er det kontinuitet fra sein borgerkrigstid, ut seinmiddelalderen og et godt stykke inn i tidlig moderne tid.¹⁰ Det er fristende å si seg enig med Koht når han hevder at det var ny statsskikk og nye økonomiske byrder som provoserte bøndene til motstand (Koht 1975: 17).

Skattland mot kongemakt, tilfellet Island 1305–1306

Det var ikke med stor entusiasme at islendingene aksepterte det kongelige herredømmet i 1262–64. Heller ikke den kongelige lovboka *Járnsiða* ble mottatt med akklamasjon da den ble innført i 1271. Med den fulgte et nytt styringsverk og rettsvesen av norsk type, samtidig som det gamle hevningstituttet ble avskaffet. Også kampen om den nye landsloven, *Jónsbók*, i 1281 skulle bli hard. Det sto om vitale interesser både for islendingene og for kongemakten og om viktige prinsipper, som for eksempel rekkevidden av kongens lovgivningsmyndighet. Islendingene krevde innflytelse over lovgivningsarbeidet og delaktighet i rettsvesen og styringsverk. De ville ikke finne seg i kongelig diktat. Etter kong Eiriks bortgang i 1299, satte de klare betingelser for å anerkjenne Håkon V som landets herre. Det tok derfor nesten tre år før hyllingen fant sted. Den teksten som går under navn av *Gamli sáttmáli 1302*, vitner om hvilke betingelser islendingene satte for å anerkjenne kong Håkon som landets rettmessige herre. Sannsynligvis har P.A. Munch rett når han hevder at islendingenes hyllingsvegving skyldtes misnøye med det kongelige regimet slik det hadde utviklet seg etter Magnus Lagabøtes død i 1280.

Også islendingenes skatt til kongen kom trolig på plass i 1271, selv om enkelte mener at det skjedde først med *Jónsbók*, hvor skattebestemmelsene er tatt inn i bolken om islendingenes undersåttsforpliktelser (Jónsson og Boulhosa 2011: 159). Skatten skulle komme til å stå sentralt i islendingenes konfliktfylte forhold til kongemakten, ikke minst under Håkon V Magnusson. Og det er det vi skal se nærmere på her, ettersom det er klare paralleller mellom det som skjedde på Island i 1305–1306 og på det norske Østlandet ti år tidligere.

Lite tyder på at kong Håkon har følt seg bundet av islendingenes betingelser fra 1302, eller for den saks skyld av lovbokas bestemmelser om skatt. Jón Viðar Sigurðsson (2014: 191–192) sier at:

[...] it was in Håkon's reign that Icelanders were placed under the greatest amount of pressure from a Norwegian king. King Håkon was attempting to make the governance of the country more efficient, as well as to manage it directly from Norway by letting his officials travel continuously back and forth

¹⁰ For en oversikt over bondeaksjonismen, se Imsen 1990, 90–95.

between Norway and Iceland and by sending emissaries with special tasks to the country.

Den norske stormannen Alv av Kroken, som hadde forhandlet med islendingene om kongehyllingen, vendte tilbake til Island i 1305. Ifølge Einar Hafliðason brakte han med seg mange kongebrev og nye kongelige pålegg, som han gjorde kjent på tingene rundt om i landet.¹¹ Av de mange kravene skulle skattespørsmålet bli viktigst. Det er da også skattespørsmålet som de mest utførlige annalnotisene viser til under året 1305 (*Islandske annaler*, 200–201, 264). Kongen krevde at en større del av vissøren enn det loven bestemte, skulle tilfalle ham. Vissøren var summen av skatten, som kongen hadde krav på, og tingfarerkaupet, som skulle gå til å finansiere tingholdet, og som dermed skulle forbrukes innenlands. Skatten og tingfarerkaupet skulle veie likt ifølge *Jónsbók*. Flere steder kom det nærmest til opprør, og på Hegranestinget var situasjonen så alvorlig at Alv ble truet på livet og måtte reddes fra den rasende tingallmuen med skjold og verge. Dette var trolig grunnen til at Alv mente at flere gode islendinger burde lyses fredløse. Seinere skulle det ryktes i Norge at han var blitt tatt av dage (*Islandske annaler*, 90, 200–201). Men Einar Havflidason avviser alle drapsrykter. Heller ikke bonden Bergr rindill¹², som hadde vært fremst i flokken som angrep Alv på Hegranestinget, og som til og med hevdet at han hadde tatt kongens sendemann av dage, ble trodd. Alv kom likevel ikke levende hjem til Norge, han døde i klosteret på Möðruvellir.

Alvs misjon møtte ikke motstand bare ute i distriktet, også Alltinget tok affære året etter. *Skálholtannalene* kan berette at Alltinget protesterte mot kongens krav, og ifølge *Annales vetustissimi* gikk tingbøndene sammen om å skrive brev til kong Håkon (*Islandske annaler*, 201, 53). Det kan være tingbøndernes henvendelse til kongen vi har bevart i den teksten som Munch i *Norges gamle Love* har kalt «Islendingenes overenskomst med kong Håkon».¹³ Innledningsvis viser teksten til allmuens samtykke på Alltinget om («um») de håndgangne menn, det vil si kongens hirdmenn i landet.

¹¹ «Þá kom út til Íslands Álfr ór Króki. Hann hafði mörg konungs bréf ok margar nýjungar, fór hann meðr því yfir landit, hann kallaði marga góða bændr útlæga.» *Lárentius saga biskups*, 259–264.

¹² Tilnavnet “rindill” er noe uklart, men ifølge Fritzner (bind 3: 114) skal et dreie seg om en slags fugl, trolig svarttrost, men det kan også dreie seg om en erle. Bonden Berger sies også å være “mikill angragapi”, det vil si ubetenksom.

¹³ «Islendingernes Overenskomst med Kong Haakon Magnussön». Teksten er i Munchs norgeshistorie feildatert til 1302 og knyttet til hyllingen av Håkon Magnusson som islendingenes konge (Munch 1859: 359). Teksten selv bærer overskriften «Vm samþycktt almugans». NgL III nr. 62 (uten dato). Islendingene omtaler teksten kort og godt som Almugans samþyct..

Samtykket ble fattet med fullt tingtak, heter det.¹⁴ Hvordan «um handgengna menn» skal forstås, er uklart. Hvis vi forutsetter at dette er en rett avskrift av den opprinnelige teksten, er det mest nærliggende å lese det som om det skal handle om landets hirdmenn, men det gjør det ikke. Snarere er det mer allmenne politiske og rettslige spørsmål som tas opp. Johan Fritzner (1972–73, bd. 3: 767) påpeker imidlertid at «um» også brukes i betydningen «foruten», og det stemmer for så vidt med annalens opplysning om at det var bøndene alene, og ikke landets høvdinger, som gikk sammen om å skrive til kongen. Dette styrkes ytterligere da det i en av tekstvariantene sies at bøndenes vedtak var «utan handgengnum mönnum» (DI II 177, særlig note 4 s. 334).

Selv om enkelte av de betingelsene som ifølge *Gamli sáttmáli 1302* ble stilt i forbindelse med hyllingen, gjenfinnes i erklæringen fra tingbøndene på Alltinget, er det viktige forskjeller. Som annalene kan fortelle om de lokale tingsamlingene i 1305, var hovedsaken fortsatt kongens skattekrav. Det er blitt oppfattet som et eklatant brudd på lov og tidligere avtaler. Av tingfarerkaupet krevde kongen halvparten, slik at hans andel av vissøren ville komme til å utgjøre 75 %. Her hadde islendingene løvboka på sin side. Lovlinjen ble fra nå av islendingenes strategi i motstanden mot kongens krav. Den løvboka de en gang hadde vært negative til, skulle vise seg å bli et fast vern for landsfolket. Vi kan også merke oss at kravet fra 1302 om at kongen skal utnevne folk fra den gamle eliten til sysselmenn og lagmenn, nå er erstattet med et allment krav om innfødsrett til disse kongelige embetene. Dette styrker mistanken om at det handler om tingbøndenes standpunkt, og at de har vært imot at den gamle eliten skulle ha enerett til maktposisjonene i landet.

I skattespørsmålet måtte kongen gi seg. Han maktet hverken å trosse loven eller massiv motstand fra landsfolket. Noen form for sanksjoner mot dem som hadde reist seg mot kongens mann på de lokale tingene, er heller ikke kjent. Det var ikke like lett å tukte islendinger som østlendinger. Ettersom skattøret og fordelingen av skatteinntektene nærmest ble frosset, ble det viktig for Håkons etterfølger, Magnus Eriksen, å finne finansielle alternativer til skatten; og det lyktes han med, men det spørsmålet skal vi la ligge her.

Når det gjelder islendingenes krav om innfødsrett til embeter og ombud, ser de også ut til å ha fått gjennomslag for det kravet, om ikke fullt ut og med en gang. I embetet som hirdstjore, det vil si øverste leder for landsstyret og en slags kongelig stattholder, som ble introdusert etter 1320, ble det i begynnelsen helst utnevnt nordmenn. Men også i denne stillingen ble det med tida vanlig å tilsette islendinger. Nye folk har etter hvert kommet seg opp og fram i kongens tjeneste på Island, skjønt posi-

¹⁴ «i ad ok samþycktt af almuganum a alþingi um handgengna menn med fullu þingtaki.»

sjonen til den gamle eliten forsvant ikke over natta (Bjørshol Wærdahl 2011: 176–188, 210–227; Beck 2011: 69–75; E.R. Sigurdsson 2011: 203). Kravet om respekt for landets juridiske integritet (stevningene til norsk rettsinstans), som er en gjenganger i alle de islandske såttemålene og samtykkene, ser imidlertid kong Håkon ut til å ha oversett. Og når det gjelder drapssakene, har islendingene måttet framstille seg i kanselliet i Oslo for å be om landsvist liksom nordmennene, men riktignok først etter grundig behandling hjemme på Island.

Oppsummering

Eksemplene ovenfor viser at den gammelnorske staten omkring 1300 har vært involvert i de fleste typer konflikter både hjemme i Norge og ute i skattlandene. Nå må det legges til at konflikter bønder imellom vanligvis er blitt løst av partene selv, gjerne med hjelp fra folk i bygda og i offentlighet. Når det gjelder rikets politiske elite, har kongens menn hatt rett til å dømmes av likemenn, slik det framgår av brevet fra Shetland i 1299. Torvald Toresson og hans menn skulle reise til Oslo med ransakingsbrevet og be om behandling på hirdstevne, fortelles det.

Forliket har vært mål for all konfliktløsning i bygdesamfunnet. Lars Ivar Hansen har påvist at bygdefolk i deler av Telemark i særlig grad har løst arve- og eiendoms-tvister på egen hånd uten å trekke inn øvrigheten, og han mener at dette skyldes spesielle eiendomsforhold og en egenartet «konfliktkultur» i disse bygdene. Det har han trolig rett i. Samtidig understreker han at også telemarkingene benyttet seg av statens rettslige tjenester når det var nødvendig, slik vi har sett i tilfellet fra Tinn 1337. Når det kom til stykket, var de liksom bønder ellers i Norge godt integrert i det nye statssamfunnet (Hansen 2010: 154–159). Trolig var ikke telemarksbøndene fullt så spesielle som Hansen hevder. I alle fall er det flust av tilfeller hvor vi ser at bygdefolk har operert på samme måten også i områder med annerledes eiendomsforhold enn i Øvre Telemark (Imsen 1990: 100–109, 131–134.).

Viktigst i vår sammenheng er det at statens regler og rammeverk er kommet til anvendelse ikke bare i straffesakene, men også i sivile tvistemål. Staten har med andre ord lagt til rette for slik «privat» konfliktløsning. Kongens lov har ligget til grunn for løsningene, og nota bene, all konfliktløsning har krevd offentlighet, ikke minst av hensyn til tredje part. Saker som avlet mye vold, har påkalt myndigheter og ting-behandling. Men også når øvrigheten har vært involvert, enten det har dreid seg om problematiske arvetvister eller straffesaker, har medvirkning fra lokalsamfunnet vært påkrevet. Mange av dem som har bistått partene privat eller blitt oppnevnt av øvrigheten, har dessuten vært autorisert av kongens lagmenn som lekdommere (lag-rettemenn). Lagrettemannsordningen kan føres tilbake til slutten av 1200-tallet, men

ekspanderte mot slutten av 1300-tallet. Lagrettemennene har hatt erfaring både fra lagting og bygdedeting, og de har behersket den nye skriftoffentligheten, som igjen var et aspekt ved det nye statssamfunnet.

Skriftliggjøringen og utviklingen av det vi kan kalle en lokal offentlighet, skiller Bygde-Norge anno 1300 fra situasjonen hundre år tidligere. Og denne nye offentligheten var ikke lenger bare forbeholdt en liten elite av kongsmenn og geistlige. Mange av bygdas beste menn har kunnet lese, noen har til og med kunnet skrive, og de har bekreftet vitnebrevene med sine segl. Også lovkyndigheten synes i mange tilfeller å ha vært betydelig blant bøndene, særlig hva gjaldt arv og eiendom. Denne kompetansen er blitt styrket etter 1350 som følge av en voksende tendens til å autorisere bygdemenn til vervet som lagrettemenn. Alt dette var i ytterste konsekvens en funksjon av staten som etter borgerkrigenes slutt tok grep om folk og land både i Norge og i skattlandene.

Vi må kunne tale om en rettsliggjøring av konfliktene, på alle nivåer i samfunnet, og i statens regi, men i samvirke med kongens undersåtter. At dette lyktes, henger trolig sammen med at statens ordninger for konfliktløsning har tatt opp i seg viktige elementer fra den førstatlige orden. Eksempelvis var tinget ikke et nytt påfunn, men tingene ble nyordnet for bedre å kunne tjene den nye rettspleien, og tingordningen ble gjort ensartet for alle land i kongens rike. Også bruken av mededsmenn og nektingsed peker bakover i tid. Men privathevnen ble forbudt; strafferettspleien ble et kongelig monopol. Begrepet «ufyrirsynja» forteller likevel at menigmanns rettsoppfatning har påvirket praksis ved straffesaker. Det er også bygdefolk som i disse sakene har hatt det avgjørende ordet med hensyn til skyldspørsmålet, som vitner og som mededsmenn. Når det gjelder tilliten til kongens lokale representanter, ser den ut til å ha vært noe ambivalent. Tilliten til øvrigheten synes å ha vært større på Shetland enn på Østlandet i hertug Håkons tid.

Staten har ikke bare bidratt til å legge til rette for og å løse konflikter, den har også utløst konflikter, som tilfellet var på Hadeland og Ringerike i 1296 eller på Island i 1306. Øvrigheten som konfliktskaper er et tema som vi kan følge fra kong Sverres tid og hundrevis av år framover. Men også ved brudd, som på Opplandene i 1290-åra, har man søkt minnelige løsninger, selv om kongemakten, for å understreke sin autoritet, har straffet oppviglerne. Resultatet i 1297 minner om et kompromiss. Når det gjelder Island, var situasjonen noe annerledes. Der hadde ikke kongen maktmidler til å slå ned en kompakt landsmajoritet. Her var det bare politisk kløkt og tid som dugde. Forhandlingsveien var alltid åpen, og ikke sjelden endte den med rettsforbedringer. Islendingene ble begunstiget med omfattende retterbøter i 1305 og 1314. Des-

suten søkte kong Håkon å mildne gemyttene ved å utnevne en rekke islendinger til riddere.

Vender vi blikket mot kongens oversjøiske rike, møter vi alt i Håkon Vs tid et konflikttema som skulle bli sentralt også i Norge på 1400-tallet. Det dreier seg om kampen mot fremmede øvrighetspersoner. Også blant folk på Orknøyene og Shetland finner vi en økende antagonisme mot fremmede i maktposisjoner allerede i 1360-åra, og enda klarere artikulert tidlig i 1420-åra, da orknøyingene følte seg truet av fremmede «skotske» futer. Kravet var at kongen skulle bruke landets innfødte menn i landsstyret. Det samme kravet står sentralt i de norske aksjonene etter 1420. Staten har med andre ord bidratt til å skjerpe det vi kan kalle landsidentiteter. Konfliktbildet i Håkon Vs tid er påfallende likt det vi kan lese av kildene fra Erik av Pommerns tid, og man kan spørre seg om seinmiddelalderkrisa overhodet har gjort noen forskjell med hensyn til konfliktproblematikken.

Bibliografi

KILDER

- BISKOP ARNES SAGA. Overs. Gunhild & Magnús Stefánsson. Oslo: Aschehoug, 2007.
 DI = *Diplomatarium Islandicum*. I–XVI. Utg. Jón Sigurðsson et al. København & Reykjavík, 1857–1972.
 DN = *Diplomatarium Norvegicum*. I–XXIII. Utg. C.C.A. Lange et al. Christiania og Oslo, 1847–2011.
 FRITZNER, Johan. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. I–IV. Oslo/Bergen/Tromsø, 1972–1973.
 FROSTATINGSLOVA. Utg. Jan Ragnar Hagland & Jørn Sandnes. Oslo: Samlaget, 1994.
 LÁRENTÍUS SAGA BISKUPS. I *Biskupa sögur*, bind III. Utg. Guðrún Ása Grímsdóttir. Reykjavík, 1998.
 GULATINGSLOVI. Utg. Knut Robberstad. Oslo: Samlaget, 1937.
 HÅKON HÅKONSSONS SAGA. Utg. Finn Hødnebo. Norges Kongesagaer, bind 4. Oslo: Gyldendal, 1979.
 IMSEN, Steinar (utg.). *Hirdloven til Norges konge og hans håndgangne menn*. Oslo: Riksarkivet, 2000.
 ISLANDSKE ANNALER indtil 1578. Utg. Gustav Storm. Christiania, 1888.
 NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*. I–V. Utg. Rudolf Keyser et al. Christiania, 1846–1895.
 ND I = *Norske diplomater til og med år 1300*. Utg. Finn Hødnebo. Corpus Codicum Norvegicorum Medii Aevi, folio series, II. Oslo: 1960.

- ND II = *Norske diplom 1301–1310*. Utg. Erik Simensen. Corpus Codicum Norvegi-
corum Medii Aevi, quarto series, X. Oslo, 2002.
- RN = *Regesta Norvegica*. I–X. Red. Erik Gunnes et al. Oslo, 1989–2015.
- SAGAEN OM BAGLERE OG BIRKEBEINERE*. Overs. Finn Hødnebo. Norges Kongesagaer,
bind 3. Oslo: Gyldendal, 1979.
- SVERRES SAGA*. Overs. Finn Hødnebo. Norges Kongesagaer, bind 3. Oslo: Gyldendal,
1979.
- TARANGER, Absalon (overs.). *Magnus Lagabøters Landslov*. Oslo/Bergen/Tromsø,
1970.

LITTERATUR

- BECK, Sigriður. 2011. *I kungens frånvaro. Formeringen av en isländsk aristokrati 1281–1387*. Doktoravhandling. Göteborgs universitet.
- BLOM, Grethe Authén (1972). *Samkongedømme, enekongedømme, Håkon Magnussons hertugdømme*. Trondheim/Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1992. *Norge i union på 1300-tallet. Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380*. Del 1: *Kongefelleskapet med Sverige 1319–1350*. Trondheim: Tapir.
- BOULHOSA, Patricia Pires. 2005. *Icelanders and the Kings of Norway. Medieval Sagas and Legal Texts*. Leiden/Boston: Brill.
- CRAWFORD, Barbara E. (red.). 2002. *Papa Stour and 1299: Commemorating the 700th anniversary of Shetland's first document*. Lerwick: Shetland Times.
- DØRUM, Knut. 2004. *Romerike og rikssamlingen. Integreringen av Romerike i det norske rikskongedømmet i perioden ca. 1000–1350*. Doktoravhandling. Universitetet i Oslo.
- HAMRE, Lars. 1976. "Ætt", *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind 20: 587–591.
- HANSEN, Lars Ivar. 2010. «Arkaiske bønder eller alternativ sosial logikk? Om telemarkbøndenes forhold til stat, eiendom, kirke og helvete i middelalderen». I Hans Jacob Orning et al. (red.), *Gaver, ritualer, konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*, 117–160. Oslo: Unipub.
- HELLE, Knut. 1981. "Nye og gamle synspunkter på det norske middelaldersamfunnet". I Claus Krag & Jørn Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg*, bind 5, 31–46. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1983. "Det norske høymiddelalderkongedømmet. Nyere synspunkter på samfunnsstrukturen". I Claus Krag & Jørn Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg*, bind 6, 21–29. Oslo/Bergen/Stavanger/Tromsø: Universitetsforlaget.

- . 1995. *Norges Historie*, bind. 3: *Under kirke og kongemakt 1130–1350*. Oslo: Aschehoug.
- . 2001. *Gulatinget og Gulatingslova*, Leikanger: Skald.
- . 2002. “Thorvald Thoresson and the Political and Administrative Circumstances in Norway in 1299”. I Barbara E. Crawford (red.), *Papa Stour and 1299*, 45–58. Lerwick: Shetland Times.
- HOLMSEN, Andreas. 1940–42. “Nyere undersøkelser i eldre norsk samfunnshistorie”. *Historisk tidsskrift* 32: 342–366.
- . 1979. *Gård, skatt og matrikkel*. Oslo: Universitetsforlaget.
- IMSEN, Steinar. 1990. *Norsk bondekommunalisme fra Magnus Lagabøte til Kristian Kvart*. Del 1: *Middelalderen*. Trondheim: Tapir.
- . 1990. “Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700”, *Heimen* 27: 79–95.
- . 2002. “Tingwall and Local Community Power in Shetland during the Reign of Håkon Magnusson, Duke and King”. I Barbara E. Crawford (red.), *Papa Stour and 1299*, 59–80. Lerwick: Shetland Times.
- . 2009. “Den gammelnorske drapsprosessen”. *Historisk tidsskrift* 88: 185–229.
- . 2010. “Marc Bloch og arven etter Edvard Bull”. *Heimen* 47: 293–314.
- . 2013. “Law and justice in the realm of the king of Norway”. I Steinar Imsen (red.), *Legislation and State Formation: Norway and its Neighbours in the Middle Ages*, 15–40. Trondheim: Akademika.
- . 2014. “Royal Dominion in the ‘Skattlands’”. I Steinar Imsen (red.), *Rex Insularum. The King of Norway and His ‘Skattlands’ as a Political System c.1260–c.1450*, 35–100. Bergen: Fagbokforlaget.
- JÓN VÍÐAR SIGURÐSSON. 2010. *Den vennlige vikingen*. Oslo: Pax.
- . 2014. “The Making of a ‘Skattland’: Iceland 1247–1450”. I Steinar Imsen (red.), *Rex Insularum. The King of Norway and His ‘Skattlands’ as a Political System c. 1260–c.1450*, 181–226. Bergen: Fagbokforlaget
- JÓNSSON, Már & Patricia Pires BOULHOSA. 2011. “Tithe and Tribute in Thirteenth-Century Iceland”. I Steinar Imsen (red.), *Taxes, tributes and tributary lands in the making of Scandinavian kingdoms in the Middle Ages*, 151–163. Trondheim: Tapir.
- KOHT, Halvdan. 1975. *Norsk bondereising*. Oslo: Pax.
- MAGNÚS MÁR LÁRUSSON. 1958. “Einar Hafliðason”. *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind 3: 529–530.
- MUNCH, P. A. 1859. *Det norske Folks Historie*, bind 4, 2. Christiania.
- ROHRBACH, Lena. 2014. «Construction, Organization, Stabilization. Administrative Literacy in the Realm of Norway». I Steinar Imsen (red.), *Rex Insularum. The*

- King of Norway and His 'Skattlands' as a Political System c.1260–c.1450*, 227–264. Bergen: Fagbokforlaget.
- SIGURDSSON, Erika Ruth. 2011. *The Church in Fourteenth-Century Iceland. Ecclesiastical Administration, Literacy, and the Formation of an Elite Clerical Identity*. Doktoravhandling. University of Leeds.
- SMITH, Brian. 2000. *Toon and Tenants. Settlement and Society in Shetland, 1299–1899*. Lerwick: Shetland Times.
- STEINNES, Asgaut. 1930. *Gamal skatteskipnad i Noreg, Fyrste luten*. Oslo: Det norske Videnskaps-Akademi.
- VAGSLID, Eivind. 1989. *Norske skrivningar i millomalderen*. Oslo.
- WÆRDAHL, Randi Bjørshol. 2011. *The Incorporation and Integration of the King's Tributary Lands in the Norwegian Realm c.1195–1397*. Leiden/Boston: Brill.

Steinar Imsen, professor emeritus ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). E-post: steinar.imsen@ntnu.no

---

Konflikter, konfliktmønstre og skriftlighet

MAGNE NJÅSTAD

The aim of the article is to discuss the nature and development of a political culture based on the concepts of ritual, mutuality and trust. The development of a more restricted, but also more predictable political culture is linked to the emergence of a popular literacy. The main aim is to look at the development in Norway c. 1300–1600 in a European context. The article maps the stages of popular resistance, from causes via legal and illegal forms of activism, to the aftermath and restoration of order. The article argues that these conflicts follow established patterns, and that the last stage is a stage of negotiations dressed as a ritual of re-establishing mutual trust. Finally, it is argued that the development of a popular, if limited, literacy in the late medieval period narrows the political “space” for both subjects and rulers, and thus increases a common understanding and acceptance of a set of political “rules”.

Innledning

Tema for denne artikkelen er konflikter og konfliktløsning mellom øvrighet og lokalsamfunn i senmiddelalderen, med hovedvekt på norske forhold. Artikkelen vil konsentrere seg om tre punkter: årsaker, forløp og løsninger på konflikter. Ut fra dette vil det være grunn til å reflektere rundt mønstre for konfliktforløp og politisk kultur med utgangspunkt i begrepene «ritual», «gjensidighet» og «tillit». En hypotese vil være at kombinasjonen av faste mønstre for konfliktforløp og -håndtering og en økt folkelig skriftlighet bidrar til å skape en politisk kultur som binder sammen øvrighet og undersätter i en gjensidig akseptert politisk kommunikasjon.

Årsaker: Innenfor den norske historiografiske tradisjonen har konflikter mellom øvrighet og lokalsamfunn ofte vært grunnlagt i økt økonomisk press eller øvrighetens manglende respekt for norsk lov og sedvane, eventuelt en kombinasjon. Dette er en variant av et generelt europeisk bilde, der økonomiske pålegg og/eller embetsmisbruk har vært viktige drivkrefter for sosial og politisk uro.

Forløp: Veldig grovt kan vi si at eskalering er innom noen relativt faste stadier: For det første vil de lovlige måtene, da først og fremst supplikker, være et innledende stadium. Konflikter kan løses allerede på dette punktet i prosessen. Ulovlighetene

tok forskjellige former, fra nekting til åpne og voldelige opprør, og hvordan disse kan sies å være en del av en politisk kultur som deles av øvrighet og undersåtter, selv om den tidvis omfatter tilsynelatende store mengder vold og ulovligheter.

Løsning: Den siste, og viktigste, fasen er oppgjøret i etterkant. Her skulle gjensidig tillit gjenopprettes, og etter beste evne skulle også bruddet på gjensidigheten forklares, eller kanskje rettere sagt, bortforklares. Et viktig element ved et oppgjør, som gjerne tok form av et rettslig oppgjør, er at noen måtte få ansvaret for at gjensidigheten hadde brutt sammen.

Årsaker

I artikkelen «Nativism in late medieval Norway. Scrutinizing a theory» foretar Ian Grohse en gjennomgang av problematikken rundt årsaker til opprør i norsk senmiddelalder: – Var de utløst av skattekrav, eller var motstand mot fremmede fogder og andre øvrighetspersoner det dominerende trekket (Grohse 2017)? Artikkelen har delvis form av et oppgjør med en oppfatning at motstanden mot fremmede fogder har vært en drivkraft i den relativt omfattende politiske uroen og bondemotstanden, spesielt på 1400- og 1500-tallet. Tematikken har vært oppe spesielt i behandlingen av opprør og oppstander på 1400- og 1500-tallet, og vektleggingen av motstand mot ombudsmenn med liten forståelse for norsk lov og rett har en lang historiografi, som dels har sitt utspring i Ernst Sars' (1912: 117–124) oversiktsverk fra slutten av 1800-tallet. Det er imidlertid et viktig poeng hos Sars at uro ble utløst av en kombinasjon av skattekrav og mangel på respekt for norsk lov og rett fra embetsmennene.

Denne vektleggingen av utenlandske fogder og ublu eller ulovlige skattekrav som årsak til opprør, festet seg. Et eksempel er opprørene i Oslofjord-området på 1420- og 30-tallet, som gjerne har vært knyttet direkte til den unionspolitiske problematikken under Erik av Pommerns styre. Halvdan Koht (1926: 30) knytter oppstandene, både den svenske og den norske, til både nasjonale og sosiale forhold, dels direkte forbundet med de utenlandske fogdene: «... ålmugen vann alt på firehand ein siger: dei danske futane skulde vere ute or lande innan olsok ...». Men i løpet av opprørsperioden må det sosiale programmet vike for det nasjonale; den norske adelen blir sittende igjen som de reelle vinnerne etter oppgjøret. Kohts (1926: 2–3) temmelig programmatisk tolkning av bønders politiske handlingsmønster på 1400- og 1500-tallet knyttet han selv eksplisitt til en marxistisk klasseanalyse, men med en folkelig demokratisk og nasjonal ideologi som konsekvenser. Også Kohts samtidige kollega Oscar A. Johnsen (1919: 168–172), som sto ham temmelig fjernt politisk, delte synet på en politisk bondekultur som primært var skeptisk til fremmede embetsmenn. Nyere framstillinger av disse oppstandene har dels knyttet an til denne todelte ana-

lysen, men dels knyttet dem sterkere til den politiske utviklingen på unionsnivå, dels plassert dem tydeligere i forhold til regionens sosiale og administrative strukturer (Imsen 1997; Njåstad 2003: 59–146).

Mye av de samme analysene blir gjort når det gjelder uroen på 1490-tallet, knyttet til drapet på lensherren Arald Kane og fogden Lasse Skjold, eller opprøret mot unionsmonarken tidlig på 1500-tallet under ledelse av Knut Alvsson. Drapene har blitt tolket som utslag av misnøye med økonomisk press og disse enkelt-personenes framferd, mens oppstanden har dels blitt tolket inn i nasjonale eller unionspolitiske rammer (Koht 1926: 55–62; Johnsen 1919: 180–184; Njåstad 2003: 122–140).

Også når det gjelder de store opptøyene på 1500-tallet, for eksempel i Telemark på 1540-tallet og Trøndelag på 1570- og 90-tallet, har fremmede embetsmenn og kulturkonflikter vært en viktig forklaring, i kombinasjon med krav om nye eller økte skatter og andre ytelser, til dels av ulovlig karakter. Oppstanden i Telemark i 1540 har blitt forklart dels med en kulturkonflikt mellom telemarksbøndene og kongens bergmenn, dels med de utenlandske embetsmennenes framferd i etableringen av bergverket der (Telnes 1991; Veier-Olsen 2019). Også analyser av oppstandene i og uroen i Trøndelag på 1570- og 90-tallet legger vekt på lensherrens og fogdenes framferd, dels forklart med fremmed bakgrunn, men også her i kombinasjon med forskjellige økonomiske krav det ikke fantes hjemmel for (Koht 1926: 83–89; Njåstad 1994). Jørn Sandnes (1991: 92–107) har forklart dette med at motstand og konflikt i denne perioden hadde mest med mentalitet å gjøre – de utløsende årsakene lå ikke primært i etablerte skatter eller i en manglende rettskultur, men i kulturkollisjoner og nye krav.

Det er altså ikke vanskelig å belegge motstanden mot embetsmenn med en utenlandsk bakgrunn og manglende forståelse for norsk rettskultur empirisk. Grohses gjennomgang av primært 1400-tallmaterialet gir da også grunnlag for å trekke konklusjonen at aspektet med fremmede embetsmenn definitivt har vært et element, men han peker også på at dette har blitt gitt for mye vekt på bekostning av elementet av skatteopprør og skattemotstand, som har vært betydelig.

Det som kommer klart fram, er at dette ikke er et enten-eller, men et både-og, hvor det er mulig å diskutere fordelingen av elementene, både i hvert enkelt tilfelle av motstand og generelt i perioden. Det faller utenfor denne artikkelens rammer, men vi kan legge til grunn at i tilfellene både av skatteoppstander og konflikter sentrert rundt personlig framferd (eller gjerne kombinasjonen) ligger det en argumentasjon til grunn som handler om brudd på sedvane og gjensidige forpliktelser, enten de foreligger i form av krav uten hjemmel, i måten kravene blir fremmet på, eller gjerne

en kombinasjon. Dikotomien skatt eller brudd på sedvane er kanskje kunstig, men den viser hvor skoen trykker, hva som var viktige årsaker til det vi kan kalle politisk uro. Det som også er et viktig element å holde fast ved, er at det som ligger som et grunnleggende element, uansett, er at uro oppstår med bakgrunn i et opplevd eller påstått brudd i gjensidige forpliktelser og lojalitet. Gjensidighet og tillit er altså grunnleggende elementer i forholdet mellom øvrighet og undersåtter, og rokkes disse, kan uroen bryte løs på den ene eller andre måten.

Grohse peker på en spesifikk norsk kontekst i sin diskusjon, men elementer av den kan ha overføringsverdi til andre områder. Debatten rundt ombudsmenn uten forståelse for regionale eller nasjonale lovverk, skikker og sedvaner har dels bakgrunn i problemkomplekset «Norges nedgang», med vekt på mangelen på egne norske forvaltningsorganer, en kongemakt med base utenfor rikets grenser og det innenrikske aristokratiets utfordringer med å hevde seg overfor denne kongemakten eller sikre seg ombud på vegne av den (Imsen: 2002: 45–57). Disse spesielle omstendighetene skygger kan hende for et generelt fenomen: At lokale embetsmenn har vært uten lokaltilknytning eller forståelse, og at deres lojalitet primært har ligget hos oppdragsgiver, ikke lokalsamfunn. Dette har ført til at mye av både bondemotstanden og andre politiske konflikter har hatt sin basis i rettslig argumentasjon, den har vært rettet mot det som har blitt framstilt som fremmedes brudd på rett og sedvane (Blickle 1998: 58–65; Bierbrauer 1980: 28–34; Cohn 2008: 103–105; 143–144). Likevel kan det se ut til at dette fenomenet har vært relativt framtreddende i Norge, og at utløsende årsaker i andre deler av Europa i større grad har vært knyttet til økonomiske krav av forskjellige slag (Opsahl 2013; Opsahl 2017; Schulze 1982a: 26–29). Ikke minst har det vært en gyldig argumentasjon i rikspolitiske krisesituasjoner, som på 1430-tallet eller ved tronskiftet i 1449–50, å peke på innenlandsk kontra utenlandsk forvaltning og innfødte kontra fremmede embetsmenn (Opsahl 2008). Et viktig poeng er også at mange av konfliktene i det kontinentale Europa hadde en religiøs dimensjon, både fordi den kunne være rettet mot kirkelige institusjoner, og fordi argumentasjonen, både i den lovlige og eventuelt ulovlige fasen av konflikten, kunne være religiøs, ikke minst i de tyske opprørene på 1520-tallet.¹ Dette finner vi i svært liten grad i de nordiske opprørene i senmiddelalderen. Samuel Cohn (2008) har også påpekt at det finnes et element av det vi kan kalle rent politisk motiverte oppstander og opprør, der det primære målet er å redusere eller fjerne økonomiske privilegier for personer eller grupper, eller rett og slett rettet mot makten i seg selv ved at maktutøvelse og økonomisk urettferdighet kobles sammen. Cohns analyse baserer seg på både byrevolter

¹ I forskningstradisjonen omkring den tyske bondekrigen har det vært et poeng å skille mellom «Alte Recht» og «Göttliche Recht» som årsak og retorikk. Dikotomien ble utarbeidet av Günter Franz (Franz 1933). Se også Blickle 1998: 70–86.

og bondeoppstander, primært i Italia, Flandern og det sørlige Frankrike. Igjen kan vi se at dette aspektet er i mindre grad tilstedeværende i Norden.

Hovedpoenget kan ligge fast, nemlig at uro og konflikter kan utløses av både upopulære skatter eller pålegg hvor legitimiteten betviles, eller av framferden til embetsmenn som ikke kjenner eller respekterer lokale skikker og rettigheter.

Forløp for konfliktene

Grovt sett kan vi kategorisere konfliktforløp i to grupper: Lovlige og ulovlige former, hvor de siste gjerne følger etter de første. Lovlige former for motstand dreier seg først og fremst om kommunikasjon. Det dreier seg om å framføre klagemål på forskjellig vis, muntlig eller skriftlig.

LOVLIGE FORMER

Lovlige former dreier seg i stor grad om påvirkning gjennom framføring av klagemål, eller gjennom deltakelse i representative forsamlinger, det vil i all hovedsak si stenderforsamlinger. Denne siste muligheten er i liten grad mulig i de nordiske landene.

Retten og muligheten for å kunne framføre klagemål overfor øvrigheten var en integrert del av de politiske strukturene i de fleste deler av Europa, og ble gjennom senmiddelalder og tidlig nytid gjenstand for en økende formalisering og skriftliggjøring. Fenomenet er mangslungent, både i form og i hvordan de fungerte innenfor forskjellige politiske enheter. Generelt kan vi peke på noen hovedtrekk i variasjonene: Klagemålene kunne være kollektive, på vegne av en større gruppe mennesker, eller enkeltindividers bønneskriver eller klager. De kunne være rettet til øvrigheten som sådan – fyrsten, rikets råd, et byråd eller en stenderforsamling, eller de kunne være rettet til en enkelt embetsperson som kunne påvirke et saksforhold.

Innenfor en tysk kontekst er skillet mellom de kollektive supplikkene rettet til fyrste eller stenderforsamling, *gravamina*, og petisjoner eller bønneskriver om enkeltsaker fra enkeltpersoner relativt klart (Würgler 2001: 14–19). Forskjellen ligger både i om det er et kollektiv eller et individ som framfører sin(e) sak(er), men også i om saken skal løses ved at lov og rett følges, eller ved enn nådehandling fra øvrigheten. Retten til å framføre *gravamina* kunne være hjemlet i lovs form og bidro til å konsolidere lokalsamfunnet som politisk aktør overfor øvrigheten (Fuhrmann, Kümin & Würgler 1998: 291–296). Et viktig poeng er imidlertid at de kollektive supplikkene ofte ser ut til å ha representert bare deler av allmuen, og gjerne i konflikt med andre deler av befolkningen (Würgler 2001: 22–25). Konflikten kom da ofte inn i et spor hvor vi like gjerne kan kalle det en intern lokalsamfunnskonflikt, som måtte løses utenfra. Vi kan se dette samme fenomenet i norsk sammenheng, eksempelvis i Jemt-

land på 1340-tallet. Da ble et viktig aspekt av en konflikt mellom den lokale fogden og deler av allmuen om representanter for allmuen har misbrukt landskapsseglet på en supplikk deler av lokalsamfunnet ikke har kjent til (Njåstad 2003: 161–170, Orning 2010: 271–275).

I en norsk sammenheng kan vi også til en viss grad gjøre et tilsvarende skille mellom kollektive supplikker og enkeltpersoners klagemål eller bøneskriv som mellom gravamina og petisjoner (Njåstad 1994: 81–86). Vi kan også se at undersåttenes rett til å framføre supplikker ble regulert i økende grad (Supphellen 1978; Rian 2014: 158–164). Likt det tyske området kan vi også se at supplikker ble rettet til kongen, kongens råd eller utvalg av kongens råd med omfattende fullmakter. I senmiddelalderen kan praksisen se noe tilfeldig ut, kanskje dels på grunn av kongemaktens plassering utenfor riket og det norske riksrådets varierende politiske handlingsevne. Fra 1500-tallet ble supplikkvirksomheten i økende grad knyttet til kongelige kommisjoner eller riksrådsutvalg; herredager, eventuelt kongen direkte (Imsen 1982; Nissen 1996; Skogen 2016). Over tid ble også supplikkvirksomheten regulert i en slik retning at den svekket både undersåttenes initiativrett og mulighetene for å framføre kollektive klagemål (Rian 2014: 158–164). I stedet ser vi en utvikling mot en i større grad individuell og sterkt regulert og beskåret supplikkinstusjon, altså det som Andreas Würgler (2001: 15) i en tysk sammenheng karakteriserer som supplikker som «hoped for acts of grace by the addressees». Denne utviklingen er knyttet til utviklingen av en sterk og sentralisert statsmakt med både ønsker om og evne til å kontrollere undersåttenes kommunikasjon. I en tidligere fase kan en i like stor grad peke på at det å fange opp undersåtters klagemål var en viktig del av statens/kongens muligheter for å kontrollere egen forvaltning (Njåstad 1994; Njåstad 2003; Kümin & Würgler 1997; Schulze 1982a: 37–40).

Klagematerialet fra Jemtland på 1400- og 1500-tallet kan stå som eksempel på hvordan supplikkinstusjonen fungerte i denne perioden (Njåstad 2003: 179–196). I en omfattende supplikk fra allmuen fra 1420, som har gått tapt, men hvor kongens svar er bevart, ser vi det vi i og for seg kan kalle det vanlige mønsteret vi har behandlet ovenfor: De to hovedelementene i supplikken er økonomiske pålegg som oppfattes som ulovlige, og fogdens framferd i hvordan han krever disse inn (JHD I 169). Det samme gjelder en tilsvarende supplikk fra 1498, som i stor grad dreier seg om de samme punktene (JHD II 246). Tidlig i 1530-årene sendte jemtene supplikker til både erkebiskopen i Nidaros og til kongen i forbindelse med de kaotiske politiske forholdene i regionen (DN XIV 680, 689). I begge supplikkene klages det over økonomiske tyngsler som oppfattes som ulovlige, i den ene, til kongen, klages det over fogden, mens Olav Engelbrektssons fogd får gode skussmål fra allmuen i supplikken

som ble sendt til ham. I 1536 klages det spesifikt over hvordan lensherren Vincens Lunge hadde disponert krongodset i lenet (DN XIV 747). I 1540 finner vi igjen en klage til Christian 3., med den dobbeltheten vi kjenner så godt: Ulovlige økonomiske pålegg i kombinasjon med voldsom framferd av fogden (DN XXII 435). Samtidig ser vi også at i de tilfellene der enkeltpersoner har ønsket å få løst personlige konflikter med øvrigheten, har det norske riksrådet, eller et utvalg der en eller flere medlemmer av riksrådet utgjorde kjernen, vært en mulig øvrighet å henvende seg til. Erkebiskopen i Trondheim, supplert med andre riksråder, eventuelt rådmenn i byen, har da fungert som øvrighetsinstans. Et eksempel er bonden Nils Olsson, som lå i klammeri med fogden Peter Helsing i årene 1513–15 om en jordeiendom. Saken ble løst ved at den ble løftet ut av lokale rettsfora og skutt inn for erkebiskopen, assistert av rådmenn i Trondheim. Erkebiskopen leide i tillegg ut en symbolsk eiendom til bonden for å gi ham beskyttelse som jorddrott (JHD II 365, 373, 374).

Supplikkene i Jemtland på 1400- og 1500-tallet ble ikke etterfulgt av oppstander eller opprør fordi kongen i alle tilfellene grep tak i sakene det ble klaget over, og lovet å rydde opp i det. Tilsynelatende skjedde dette også. I 1420 ble fogden forflyttet til et annet område, hvor han for øvrig nokså fort kom opp i konflikter med sine bønder igjen, og endte med å bli drept av dem. I 1498 ser vi ikke tegn til videre uro etter at kongen har kommet jemtene i møte med deres klager over avgifter og fogd. Supplikkene fra reformasjonstiåret er det mer uklart om ble fulgt opp; maktforholdene i regionen var til dels uklare i perioden fordi de inngikk i den til dels intense konflikten mellom Olav Engelbrektsson og Vincens Lunge i årene 1528–36. Klagen over fogden i 1540 ser imidlertid ut til å ha blitt fulgt opp på den måten at fogden mistet sitt embete (Bromé 1945: 71).

ULOVLIGE FORLØP

Ulovlige former for konflikter kan være opptøyer, som dels kan være av voldelig karakter, eller store, omfattende nektingsaksjoner av forskjellig slag, først og fremst knyttet til skatt og tjenester. På et eller annet sted i forløpet kan det komme til eskalering av konflikter fra lovlige former til et brudd på spillereglene. Årsakene til dette kan være sammensatte. En åpenbar årsak er at klager og lovlige framgangsmåter ikke førte fram, men i stedet ble møtt med reaksjoner som kan ha tendert mot overreaksjon, eller med andre ord at gjensidigheten i den politiske kommunikasjonen ble brutt. Alternativt kan allmuen ha fulgt forskjellige strategier parallelt, der de ulovlige aksjonene har blitt dominerende og bidratt til eskalering. Det er altså snakk om både glidende overganger og tidvis også parallelle aksjonsformer.

I det tyske området har forskere som Peter Blickle, Peter Bierbrauer og André Holenstein undersøkt stadiene i forskjellige opprør og konflikter. De peker på at det avgjørende punktet er der aksjonene tipper over fra det lovlige til det ulovlige, ofte er knyttet til det vi kan kalle et edsbrudd, eller at undersåtter nekter å avlegge en ed eller å hylle øvrigheten (Bierbrauer 1980). Eden eller hyllesten er å betrakte som en formalisering av gjensidighet, og når prosessen ikke ble gjennomført, for eksempel ved et øvrighetsskifte, eller at undersåttene sier seg fri fra lydighetseden fordi de mener øvrigheten har brutt den gjensidige forpliktelsen, da eksisterer det ikke lenger en felles forståelse av de politiske spillereglene (Holenstein 1991: 389–432). Et slikt brudd kunne føre til forhandlinger, gjerne i regi av en høyere øvrighet enn den som var involvert i konflikten. Dette kunne, spesielt fra 1500-tallet av, være keiseren, eller det kunne være på lavere nivå (Bierbrauer 1980: 59–61; Schulze 1982b). Første fase av ulovlige aksjoner kunne også være preget av passivitet – rett og slett å la være å betale avgifter, tiende eller skatt. I et eksempel fra Triberg i Schwarzwald peker Claudia Ulbrich for eksempel på at i det store flertallet av 14 større konflikter mellom øvrighet og undersåtter som fant sted i regionen fra slutten av 1400-tallet til midten av 1700-tallet, artet seg som nettopp nektingsaksjoner. Bare på 1520-tallet, som en del av den tyske bondekrigen, var konfliktene av voldelig karakter (Ulbrich 1980: 199–203). Men i enkelte tilfeller kunne altså de passive formene eskalere og slå over i aksjoner der skadeverk og vold var sentralt.

Også i Norden ser vi den samme type eskalering – lovlige former for politisk aktivisme kan bli erstattet av ulovlige dersom de lovlige ikke fører fram. I 1424–25 finner vi en mindre oppstand i Rakkestad, der bøndene jaget fogden sin ut av området (Imsen 1997; Njåstad 2003: 101–105). Denne aksjonen kom etter at det hadde vært sendt klager (DN II 680, 681, 683). Det dårlige forholdet mellom fogd og allmue rullet videre, med en blanding av klager, trusler og aksjon før det roet seg. Når bøndene i Trøndelag på 1570-tallet gikk til store skattenektingsaksjoner, og fysisk hindret fogden og hans følge i å reise i lenet, dels med vold, så skjedde det etter mislykkede klageaksjoner over fogder og lensherre (Njåstad 1994). Et par tiår senere førte derimot klagevirksomheten i det samme området mot den samme lensherren, Ludvig Munk, fram, på den måten at kongen sendte et utvalg av det danske riksrådet til lenet for å undersøke forholdene på bakgrunn av innsendte supplikker. Det samme finner vi i Agder på 1500-tallet, der lensherren Erik Munk (ikke i slekt med Ludvig) ble avsatt etter klagemål framført mot ham (Koht 1926: 96–98).

I det tyske området har vi sett at overgangen fra lovlige til ulovlige former for konfliktforløp kunne skje ved hyllingsnekt eller edsnekt. I skandinavisk sammenheng har Sari Nauman (2017) undersøkt politiske eder og hvordan de fungerte i kon-

fliksituasjoner mellom øvrighet og allmue i Sverige i tidlig nytid. Hun peker på at et viktig poeng med eden og edsbruddet i en konfliktsituasjon ikke går på å nekte å inngå en ed, men å definere i etterkant hvem som har brutt eden, og dermed sitter med ansvar for at konflikt har blitt utløst. Hennes undersøkelse dekker primært eder avgitt i forbindelse med kongekroninger, eller at en erobret provins sverger ed til sin nye hersker. Edsbrudd ser dermed ikke ut til å spille samme rolle i en nordisk sammenheng som i det tyske området – å definere edsbruddet er snarere et ledd i løsningen av konflikten.

Løsning

Et opprør eller en oppstand lykkes, overflatisk sett, aldri. Øvrigheten vil alltid vinne og i stor grad definere rammene for hvordan etterspillet skal foregå. Det som er et poeng her, er at disse ulovlige aksjonene kom etter at lovlige aksjoner ikke hadde ført fram, og at vi må si at det på et visst tidspunkt kommer til et tilsynelatende brudd på spillereglene. Det er en gjensidighet som er brutt, og mye av etterspillet for en slik aksjon dreier seg om å definere hvem som skal sitte med svarteper – hvem som er ansvarlig for bruddet i gjensidig tillit. Implisitt i dette ligger at noen må straffes for at normaltilstanden skal gjenopprettes. Noen må miste hodet for at alle skal redde ansikt. Det er to syndebukker som peker seg ut. Den ene er oppstandens ledere. Den andre er øvrighetspersoner.

De lokale lederne er som regel folk vi finner igjen som lokale ressurspersoner i mange sammenhenger. Det kan være, i norsk sammenheng, lagrettemenn, nemdemenn, velstående bønder (Njåstad 1996; 2003: 230–232). Det kan i de tyske områdene være lokale ledere på landsbynivå, og igjen: velstående bønder. Det er disse som har forledet bøndene til opprør, og som må stå til rette for de ulovligheter som har blitt begått (Bierbrauer 1980: 35–37). Hvordan lokalsamfunnet ellers straffes, kan variere – det kan være bøter, det kan være en pålagt fast årlig straffeavgift, det kan være reprimander (Würtz Sørensen 1988: 42–43). Det viktigste er at prosessen lukkes, at noen tar straffen, og at gjensidig tillit deretter gjenopprettes.

Alternativet er at en lokal ombudsmann straffes. Her vender vi tilbake til fogden – også fogden kan leve farlig, ikke minst dersom det er hold i klagen mot ham og et senere opprør blir rettet mot ham. En overordnet – fyrste, lensherre – kan legge skylda for et kommunikasjons- og tillitsbrudd på en utro tjener, og gjenopprette gjensidig tillit ved å straffe denne personen på en eller annen måte. Denne typen reaksjon kan også slå tilbake på personer høyt oppe i systemet, som lensherrene selv. Som et eksempel på dette, kan vi se på det rettslige oppgjøret med lensherren Ludvig Munk i 1597. Etter to embetsperioder i Trøndelag med omfattende uro, både i lovlige

kanaler og på ulovlig vis med en viss bruk av både obstruksjon og vold, ble lensherren stilt til ansvar i en omfattende rettslig prosess som gikk over flere uker, og hvor flere titalls misforhold tilskrevet lensherren og hans fogder ble behandlet. Resultatet var avsettelse av et flertall av fogdene i lenet, og at lensherren selv ble erklært uskikket til å inneha embeter på vegne av kongen. Her var det kongens mann som ble ofret i oppgjøret (Njåstad 1994: 139–140).

Opgjørene etter en ulovlig aksjon er på mange måter et narrespill eller et be- drageri alle parter er innforstått med. For at normaltilstanden skal gjenopprettes, må noen ofres. Det er åpenbart at oppstandsledere står først i køen. Dersom disse ikke straffes, eller ikke straffes hardt nok, kan det føre galt av sted. Et eksempel på det er etterspillet etter drapet på fogden Lasse Skjold på Romerike i 1497. Det rettslige opp- gjøret i etterkant av drapet var oppsiktsvekkende mildt, så mildt at fogdens patron, lensherren Knut Alvsson på Akershus, dels la dette til grunn for sin feide og senere opprør mot kongen og hans fremste mann i Norge, Henrik Krummedike (Njåstad 2003: 126–128). Den konflikten hadde kanskje eskalert uansett, men la oss kalle det et skjevt oppgjør ettersom denne oppstanden inngikk i det.

Ritualer, tillit og skriftlighet

Konfliktløsning, og i og for seg også konflikter, fulgte som vi har sett, til dels ganske fastlagte mønstre. Det kan være fruktbart til en viss grad å se «rituelle» aspekter ved prosessene. Gerd Althoff har utforsket begrepet og fenomenet «ritual» når det gjelder forskjellige former for politiske relasjoner, inkludert konflikter og konfliktløsning, i europeisk middelalder. Althoff (2004: 67–90) undersøker i stor grad tidlig- og høy- middelalder, og forholdet mellom fyrstemakt/kirkemakt og aristokrati er sentralt. Observasjonene er likevel interessante i en større sammenheng, fordi de fanger inn vesentlige trekk ved det vi kan kalle «førstatlige» eller «tidligstatlige» samfunn, der politiske relasjoner samtidig i høy grad er personlige relasjoner. Det betyr at begreper som vennskap, i en viss rituell forstand, også kan bringes inn som en del av den po- litiske kulturen og strukturen. Et viktig poeng hos Althoff (2004: 141–144) er den fleksibiliteten som ligger i denne politiske kulturen. Ritualene ligger i og for seg fast og er ikke nødvendigvis veldig fleksible, men de er en fasade, og bak fasaden kan det foregå utstrakte, reelle forhandlinger. Denne analytiske tilnærmingen, hvor vennskap og rituelle former for politiske allianser, overenskomster og konfliktforløp kan også anvendes på et skandinavisk materiale spesielt for perioden opp mot og i høymid- delalderen (se f.eks. Orning 2004; Sigurðsson 2010; Hermansson 2009). Althoffs analyser dreier seg som sagt i stor grad om relasjoner mellom toppene innenfor verds- lige og kirkelige makthierarkier, men berører også fenomenet «hylling» i en noe

bredere sammenheng, forstått som undersåttenes hylling av sin øvrighet når det gjelder senmiddelalderen. I denne sammenhengen involverer maktritalet større grupper enn det snevrere hersker–aristokrati-forholdet (Althoff 2003: 171–177).

Et kjernepunkt i denne forståelsen av ritualer som politisk arena og virkemiddel, er gjensidighet. Gjensidighet kan tolkes som tillit eller som forpliktelse. I det førstatlige og dels førskriftlige samfunnet blir eden og edsavleggelsen som ritual av avgjørende betydning som et redskap for å binde forskjellige politiske aktører sammen i et fellesskap (Hermansson 2009: 113–121; Cheyette 2004). Et spørsmål er om man skal betrakte eder og edsavleggelse som så bindende at de kan karakteriseres som kontraktmessige forhold, eller om dette er en anakronistisk tilnæringsmåte. Fredric Cheyette er temmelig kategorisk i sin avvisning av troskapseder som kontrakter: «Anyone who has read through medieval charter collections knows, however, that oaths of fidelity were not contracts. They have not the slightest verbal similarity to the contracts that fill our cartularies» (Cheyette 2004: 259). Likevel kan det være grunn til å stille spørsmålet om dette er en statisk situasjonsbeskrivelse – endrer denne politiske kulturen, preget av et uformelt forhandlingsrom bak ritualiserte former, seg i løpet av senmiddelalderen i retning av klarere definerte gjensidige forpliktelser?

En innfallsvinkel for å studere dette er å se på politiske eder, som jo bør være et godt eksempel på gjensidig forpliktelse. Sari Nauman (2017: 70) peker i sitt arbeid om politiske eder i Sverige i perioden fra 1520 til 1720 på at et nøkkelbegrep rundt dette fenomenet er «tillit», og at dette tillitsbegrepet gir et relativt stort spillerom for både hersker og undersåtter på 1500-tallet ettersom kroningsedene og lydighetesedene er rundt formulert, dels ikke skriftfestet på 1500-tallet. Tillit forutsetter troverdighet, både fra hersker og undersåtter, altså at undersåtter kan stole på herskerens gode intensjoner og evne til å gjennomføre dem, og at herskeren på sin side kan stole på undersåttenes lydighet. Disse begrepene er ikke reelle på den måten at hersker og undersåtter faktisk tror på dem, men de gir et spillerom i konfliktsituasjoner, hvor de kan brukes både til symbolske brudd, men også brukes i den viktige sluttfasen – oppgjøret og gjenopprettelsen av tillit og gjensidighet. Vi ser her en variant av faste ritualer som fasade, og reelle forhandlinger eller kamp om å definere prosessen bak fasaden. Gustav Vasa skriver på begynnelsen av 1540-tallet i en vanskelig opprørssituasjon til bøndene at han stoler på dem, fordi de er bundet til ham ved ed, samtidig som han skriver til sine embetsmenn at de ikke skal stole på bøndene. Når en oppstand eller et opprør foregår, blir mye av retorikken sentrert rundt hvem som er edsbrytere, hvem som har brutt gjensidigheten og tilliten. I svensk sammenheng er det jo litt spesielt at i tilfellene Erik 14. og Sigismund er det kongen

som blir sittende med svarteper i dette spillet overfor kongelige brødre med adelsfraksjoner, men poenget er uansett det samme: Tilliten må gjenopprettes, og det er dette som er det viktigste i fasen etter at et opprør eller en oppstand har mislyktes (eller eventuelt lyktes).

Nauman (2017: 18–20) er lite villig til å bruke et kontraktsbegrep for å fange inn dette gjensidige tillitsbegrepet. Jeg er likevel tilbøyelig til å hevde at en økt skriftlighet, både ved at skrift i større grad brukes i et konfliktforløp, og at en større del av befolkningen tar del i en skriftlighetskultur, i økende grad binder partene i et konfliktforløp. Vi kan anse at politiske handlinger har et visst rituelt preg ved at de følger faste mønster. Vi ser også at dette aspektet av ritualer er en fasade for et forhandlingsrom som er temmelig stort. Men hva skjer med dette forhandlingsrommet når større deler av konfliktforløp nedfeller seg skriftlig, i form av supplikker, klagemål, vitnemål, domsavsigelser og forordninger? Det er ikke unaturlig å se for seg at dette forhandlingsrommet blir begrenset, eller formalisert og mer forutsigbart. Man kan dermed se for seg at utviklingen av gjensidighet og tillit er en prosess som foregår i et over tid snevrere og klarere definert politisk rom.

Et springende punkt her er i hvor stor grad større deler av befolkningen deltar i en skriftkultur. I en snever forstand kan en kanskje si at skriftlighet er et elitefenomen, knyttet til kirkelige sentra eller kongelig administrasjon.² Bjørn Poulsen (2007) peker likevel på et viktig fenomen i sin analyse av skriftlighet hos danske bønder på 1400-tallet: I økende grad deltar bønder i en skriftlighet som først og fremst dreier seg om økonomi, regnskap og transaksjoner. Kan hende er den reelle forståelsen av skrift begrenset, men virker likevel regulerende på aktørene. Et viktig poeng, som peker ut over en avgrenset, økonomisk orientert skriftlighet, er at «Denne litteralitetens spredningsprosess er med til at betegne, at samfundet var blevet mindre aristokratiske end i højmiddelalderen, ja, formentlig betød den lokale sfæres øgede skriftkompetance, at disse samfund bedre kunne artikulere sig i forhold til samfundets øvre sfærer, Breve var med til at skaffe øget autonomi for menigmand» (Poulsen 2007: 413). Denne økte skriftligheten har i norsk sammenheng blitt godt belagt av Jan Ragnar Hagland (2005). I en gjennomgang av norsk brevmateriale fra perioden ca. 1350–1500 peker han på at omfanget av og språkføringen i denne typen materiale peker mot en «litterariseringsprosess» som har omfattet lokale segleiende eliter i forskjellige former for lokal offentlighet. I tillegg kommer spor av det som omtales som «lekmannsliteracy» ikke nødvendigvis knyttet til dette sjiktet (Hagland 2005: 104–110). Det er, som Poulsen også peker på, ikke nødvendigvis snakk om en avansert, normert skriftlighet. Men samtidig peker Hagland på at brevmateriale

² Arnved Nedkvitne definerer i praksis «literacy» slik. Nedkvitne 2004.

peker mot en dreining fra en muntlig til en skriftlig kultur, der det i økende grad framgår at transaksjoner – kjøp, arv, salg – er dokumentert skriftlig.

Kanskje vi kan se en sammenheng mellom en økt skriftlighet og en allmue som i økende grad benytter seg av denne skriftligheten i sin kommunikasjon med øvrigheten. Jemtland, som vi har vært inne på flere ganger, kan være et eksempel på dette. Vi har sett at allmuen her relativt ofte kommuniserer skriftlig med konge eller lensherre fra midten av 1300-tallet. Samtidig ser vi i regionen en omfattende skriftlighet av den arten Poulsen og Hagland skisserer, knyttet til arv og andre former for eiendomstransaksjoner eller -avklaringer (Larsson 2010). Hagland knyter da også begrepet «lekmannsliteracy» nettopp til en slik konfliktsituasjon og dokumentene rundt den, nemlig drapet på Lasse Skjold i 1497 og oppgjøret etterpå (Hagland 2005: 98–102).

Denne økte graden av skrift, både fra lokalsamfunn og øvrighet, kan på den ene siden peke på en politisk kultur, der lokalsamfunn og undersåtter har en grad av forutsigbarhet og påvirkningsmulighet i konfliktforhold med øvrigheten. Men den peker også mot en utvikling der handlingsrommet snevres inn på undersåttens bekostning, fordi den andre parten – øvrigheten – behersker dette rommet langt bedre, og dermed har en klarere definisjonsmakt. Denne prosessen faller imidlertid utenfor denne artikkelens rammer.

Oppsummering

De viktigste øyeblikkene i en konflikt mellom øvrighet og bondesamfunn er for det første det øyeblikket et lokalsamfunn oppfatter at øvrigheten både bryter dette tillitsforholdet, og at den ikke har til hensikt å gjøre noe med det, og for det andre og viktigste, når tilliten skal reforhandles og gjenopprettes, etter at oppstanden eller opprøret er slått ned. Dersom disse fasene av en konflikt er skriftliggjort, og det i en skriftkultur som på forskjellig vis deles av partene i konflikten, vil det være riktig å kunne si at dette har et sterkere preg av en bindende kontrakt. Imidlertid er det kanskje slik at det ene ikke utelukker det andre – et tillitsforhold, enten vi er i en sterkt utviklet skriftlig kultur eller ikke, har et element av kontrakt, av gjensidig binding. Men vi kan kanskje hevde at økt skriftlighet og økt deltakelse i skriftkultur øker elementet av kontrakt og definerer klarere hva den gjensidige tilliten består i. Det innebærer at både undersåtter og styrende er klarere bundet, og har et snevrere handlingsrom.

Bibliografi

KILDER

- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. I–XXIII, Red. C.C.A. Lange et al. Christiania/Oslo, 1841–2011.
JHD = *Jämtlands och Härjedalens diplomatarium*, I–III. Red. K.-E. Löfqvist et al. Östersund, 1943–1995.

SEKUNDÆRLITTERATUR

- ALTHOFF, Gerd. 2003. *Die Macht der Rituale. Symbolik und Herrschaft im Mittelalter*. Darmstadt: Primus Verlag.
———. 2004. *Family, friends and followers. Political and social bonds in early medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
BIERBRAUER, Peter. 1980. “Bäuerliche Revolten im alten Reich. Ein Forschungsbericht”. I Peter Blickle, Peter Bierbrauer, Renate Blickle og Claudia Ulbrich, *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, 1–68. München: Verlag C.H. Beck.
BLICKLE, Peter. 1988. *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300–1800*. Enzyklopädie Deutscher Geschichte, Band 1. München: R. Oldenbourg Verlag.
———. 1988. *Der Bauernkrieg. Die Revolution des Gemeinen Mannes*. München: Verlag C.H. Beck.
BROMÉ, Janrik. 1945. *Jämtlands och Härjedalens historia. Andra delen 1537–1645*. Stockholm: P.A. Norstedt & Söners Förlag.
CHEYETTE, Fredric L. 2003. “Some reflections on Violence, Reconciliation, and the Feudal Revolution”. I Warren C. Brown & Peter Górecki (red.), *Conflict in Medieval Europe. Changing Perspectives on Society and Culture*, 243–264. Aldershot/Burlington: Ashgate.
COHN jr., Samuel. 2008. *Lust for liberty. The politics of social revolt in medieval Europe, 1200–1425*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
FRANZ, Günther. 1984 [1933]. *Der deutsche Bauernkrieg*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
FURHMANN, Rosi, Beat KÜMIN & Andreas WÜRGLER. 1998. “Supplizierende Gemeinden. Aspekte einer vergleichenden Quellenbetrachtung”. *Historische Zeitschrift, Beihefte 25: Gemeinde und Staat in Alten Europa*, 267–323.
GROHSE, Ian Peter. 2017. “Nativism in Late Medieval Norway: Scrutinizing a theory”. *Scandinavian Journal of History* 42: 219–244.
HAGLAND, Jan Ragnar. 2005. *Literacy i norsk seinmellomalder*. Oslo: Novus.

- HERMANSSON, Lars. 2009. *Bärande band. Vänskap, kärlek och bröderskap i det medeltida Nordeuropa, ca. 1000–1200*. Lund: Nordic Academic Press.
- HOLENSTEIN, André. 1991. *Die Huldigung der Untertanen. Rechtskultur und Herrschaftsordnung (800–1800)*. Stuttgart/New York: Gustav Fischer Verlag.
- IMSEN, Steinar. 1982. “Norske ad hoc-kommisjoner i forvaltning og politikk under Christian IV”. I Steinar Imsen & Gudmund Sandvik (red.), *Hamarspor. Eit festskrift til Lars Hamre*, 131–144. Oslo/Bergen/Tromsø: Universitetsforlaget.
- . 1997. “Oslofjordbygdene som politisk og sosialt stormsentrum under Erik av Pommern”. *Vestfoldminne*, 60–74.
- . 2002. *Noregs nedgang*. Oslo: Samlaget.
- JOHNSEN, Oscar A. 1919. *Norges bønder. Utsyn over den norske bondestands historie*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- KOHT, Halvdan. 1926. *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- KÜMIN, Beat & Andreas WÜRGLER. 1997. “Petitions, *Gravamina* and the early modern state: local influence on central legislation in England and Germany (Hesse)”. *Parliaments, Estates & Representation* 17: 39–60.
- LARSSON, Gabriela Bjarne. 2010. *Laga fång för medeltidens kvinnor och män. Skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*. Stockholm: Institutet för Rätthistorisk Forskning.
- NAUMAN, Sari. 2017. *Ordens kraft. Politiska eder i Sverige 1520–1718*. Lund: Nordic Academic Press.
- NEDKVITNE, Arnved. 2004. *The Social Consequences of Literacy in Medieval Scandinavia*. Turnhout: Brepols.
- NISSEN, Harald A. 1996. “Bondemotstand og statsmodernisering. Bjelkekommissjonen i Trondheim len 1632”. Hovedoppgave. Trondheim: NTNU.
- NJÅSTAD, Magne. 1994. “Bondemotstand i Trøndelag 1550–1600”. Hovedoppgave. Trondheim: UNIT/AVH.
- . 1996. “... bønder som fører bønder’. Bondemotstand i Trøndelag ca. 1550–1600”. *Heimen* 33: 207–220.
- . 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1530*, Trondheim: NTNU.
- OPSAHL, Erik. 2008. “Conflict and alliance. The question of a national kingdom – political attitudes of Norwegian gentry and farmers in the late middle ages”. *Scandinavian Journal of History* 33: 161–182.
- . 2013. “Water or beer? Anti-German sentiments in Scandinavia in the late middle ages. The case of Norway” I Lars Bisgaard, Lars Boje Mortensen og Tom

- Pettitt (red.), *Guilds, Towns and Cultural Transmission in the North, 1300–1500*, 73–90. Odense: University Press of Southern Denmark.
- . 2017. “Norwegian identity in the late middle ages, regional or national?” *Frümittelalterliche Studien* 51: 449–460.
- ØRNING, Hans Jacob. 2004. *Uforutsigbarhet og nærvær. En analyse av norske kongers maktutøvelse i høymiddelalderen*. Oslo: Unipub.
- . 2010. “Det rettsantropologiske perspektivet og staten: konfliktløsning og byråkratisering i høymiddelalderen”. I Hans Jacob Orning, Kim Esmark og Lars Hermansson (red.), *Gaver, ritualer og konflikter. Et rettsantropologisk perspektiv på nordisk middelalderhistorie*. Oslo: Unipub.
- POULSEN, Bjørn. 2007. “Danske bønders brug af skrift i senmiddelalderen”. I Agnes Arnórsdóttir, Per Ingesman og Bjørn Poulsen (red.), *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagter i dansk senmiddelalder*, 381–414. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- RIAN, Øystein. 2014. *Sensuren i Danmark-Norge. Villkårene for offentlige ytringer 1536–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SANDNES, Jørn. 1991. *Kniven, ølet og øren. Kriminalitet og samfunn i Norge på 1500- og 1600-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- SARS, Ernst. 1912 [1877]. *Udsigt over den norske historie historie. Tredie del. Samlede Værker*, bind 2. Kristania/Kjøbenhavn: Gyldendalske Boghandel.
- SCHULZE, Winfried. 1982a. “Europäische und deutsche Bauernrevolten der frühen Neuzeit – Probleme der vergleichende Betrachtung”. I Winfried Schulze (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, 10–60. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- . 1982b. “Die veränderte Bedeutung sozialer Konflikte im 16. und 17. Jahrhundert”. I Winfried Schulze (red.), *Europäische Bauernrevolten der frühen Neuzeit*, 276–308. Frankfurt a.M.: Suhrkamp.
- SKOGEN, Eivind. 2016. “Allmugens kanal til sentralmakta. Ei undersøking av supplikkmaterialet til Herredagen i Bergen 1631”. Masteroppgave. Trondheim: NTNU.
- JÓN VÍÐAR SIGURÐSSON. 2010. *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island 900–1300*. Oslo: Pax.
- SUPPELLEN, Steinar. 1978. “Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvekster og bruk særleg først på 1700-talet”. *Historisk Tidsskrift* 57: 152–185.
- TELNES, Bergit. 1991. “Bergverksdrift og bondeopprør. Vest-Telemark 1538–1549”. Hovedoppgave. Universitetet i Oslo.

- ULBRICH, Claudia. 1980. "Bäuerliche Widerstand in Triberg". I Peter Blickle, Peter Bierbrauer, Renate Blickle & Claudia Ulbrich, *Aufruhr und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich*, 146–214. München: Verlag C.H. Beck.
- VEIER-OLSEN, Martin. 2019. "'Tesligeste skall ieg och lyde en stor nød md tische bergmend y winther'. Telemarksopprøret 1540 – et uunngæelig opprør". *Heimen* 65: 75–93.
- WÜRGLER, Andreas. 2001. "Voices from among the 'silent masses': Humble petitions and social conflicts in early modern central Europe". *International Review of Social History* 46: 11–34.
- WÜRTZ SØRENSEN, Jørgen. 1988. "Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder". I Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen og Lars Tvede-Jensen (red.), *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*, 31–46. Ålborg: Bogsmøden.

Magne Njåstad, dr.art., professor ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). E-post: magne.njaastad@ntnu.no

---

Tronfølge og borgerkrig i Skandinavia i middelalderen

SVERRE BAGGE

The article discusses the decline in regicide and conflicts over the succession in Scandinavia from the twelfth to the sixteenth century, expressed in the contrast between 22 cases of regicide before 1200 and one after. Whereas this development has often been regarded as a symptom of more fundamental social change, it is here largely regarded as the real cause: new rules for the succession made conflict less likely. Nevertheless, rules are not sufficient in themselves, they have to be respected, which to some extent will be the result of social change. The transition to peaceful succession according to clear rules is then traced through three stages: (1) hereditary kingship in which all descendants of a king have equal rights without any central institution to choose between them, (2) reduction of the number of heirs with priority for the previous king's eldest legitimate sons, combined with a reduction of the number of institutions involved in the election and (3) similar rules as in 2, combined with one, central elective institution, the council of the realm, which expresses the consolidation of the aristocracy around the king.

Innledning

Ther kom konungin gangande nidher,
stirnande öghom, hardla vreder.
«Minnes ider nakot aff Hatuna leek?
Fulgör! minnes han mik!»¹

Nyköpings gjestebud er det mest velkjente og dramatiske eksempelet på tronstrid i Skandinavia i middelalderen, og den anonyme forfatteren av *Erikskrönikan* gjør også sitt beste – og det sier ikke så lite – for å få episoden til å fremstå i all sin gru. Kong

¹ «Der kom kongen gående nedover/ med stirrende øyne, full av vrede:/ Minnes dere noe av Håtuna lek?/ Jeg minnes den helt og fullt» (*Erikskrönikan*, 157).

Birger tar en grusom hevn for brødrenes kupp mot ham i Håtuna, som førte til full riksdeling mellom de tre. Han inviterer dem til julefeiring, tar dem til fange midt på natten og lar dem sulte i hjel. Men hevnen faller tilbake på ham selv. Det bryter ut opprør mot ham, og han dør i eksil, mens hertug Eriks sønn Magnus erstatter ham på tronen.

Strid om tronen, mellom brødre eller andre slektninger, er langt fra enestående i Skandinavia i middelalderen. I alle fall frem til omkring 1300 var tronfølgen den mest direkte årsak til indre strid. Eldre forskning så også dette som den egentlige årsaken til stridighetene, mens man i senere tid mer har betraktet tronfølgen som et symptom og søkt den egentlige forklaring i samfunnsmessige endringer. I Norge pekte Andreas Holmsen (1977: 213–250) på endringer i jordeiendomsforholdene, som førte til motsetninger mellom det jordeiende aristokrati og den jordleie underklasse. Senere har man søkt forklaringen i ressurskrise for aristokratiet som følge av opphøret av vikingferdene, og i kirkens ønske om sentralisering (Bagge 1986: 162–165; 2010: 47–53; jf. Orning 2014: 211–216). I de andre nordiske land har man søkt forklaringen i motsetningen mellom kongemakt og aristokrati (Lönnroth 1934; Christensen 1945 mfl.). Selv om slike forklaringer ikke kan utelukkes, er det ofte vanskelig å finne konkrete belegg for dem. I tillegg kommer at omfattende samfunnsendringer ikke nødvendigvis behøver å ha tilsvarende omfattende årsaker (Orning 2014: 208). I det følgende skal jeg argumentere for selve tronfølgen som langt på vei den egentlige årsak, og diskutere de skiftende regler for dette frem til slutten av middelalderen. Riktignok er saken ikke så enkel som at problemet kan løses bare ved en ny regel; det kreves også nye institusjoner og en ny forståelse av kongemakten.

De fredelige maktskifter vi er vant til i moderne demokratier, er unntak i historisk tid. Utenfor Europa, særlig i mange av de nye statene som ble til etter annen verdenskrig, er det vanlig at ledere valgt for begrenset tid nekter å gå av og gjerne blir sittende resten av livet – Mugabe er bare ett av mange eksempler. I middelalderens Europa var konger som regjerte på livstid det vanlige, og oftest var rikene formelt eller reelt arvelige. Ledere valgt for begrenset tid, var stort sett begrenset til byrepublikker, der slike ordninger ofte ledet til strid og rivalisering. Kongedømme på livstid hadde derimot den store fordel at den gamle herskeren var død når den nye overtok.

Likevel var det nok av problemer; det er ingen grunn til å undre seg over at overføring av makt fra én generasjon til en annen ofte ledet til konflikt i middelalderens Europa. Det som trenger forklaring, er snarere at slik overføring kunne skje uten konflikt. En klar endring på dette området skjedde i Europa fra 800-tallet og utover, først i det karolingiske rike, så i periferien, fra 1200-tallet også i de nordiske

land. 94 av 431 eller 21,8 % av europeiske konger ble myrdet mellom 600 og 1200, mot 20 av 333 eller 6 % mellom 1200 og 1800 (Morrill 2004: 293–299; Eisner 2011: 557–558, 572–574, Bagge [under utgivelse]: 2–7). I Skandinavia ble 22 konger drept av sine undersåtter før 1300, men bare én etter, nemlig Gustav III av Sverige i 1792 (Bagge 2014: 50–51; [under utgivelse]: 5–6). Når det gjelder avsettelser av konger og strid om tronen, er ikke bildet fullt så entydig, men også her finner vi en klar reduksjon fra 1200-tallet og utover.

En sammenligning med resten av verden viser at den mest rimelige forklaringen på dette er endringer i tronfølgen, nemlig innføringen av arvelig enekongedømme. Til sammenligning er statsutvikling og religiøs legitimasjon av kongemakten av mindre betydning, ettersom langt mer utviklede stater enn de europeiske, som Romerriket i keisertiden, Bysants, det arabiske kalifatet og Det ottomanske imperium, der herskermakten enten ikke var formelt arvelig, eller det var mer konkurranse mellom herskerens arvinger, kombinerte politisk sentralisering med hyppige kongemord og statskupp. Religiøs legitimasjon av herskermakten er et bortimot universelt fenomen og dermed ikke i stand til å forklare europeiske særtrekk. Derimot har arvelig enekongedømme den fordel at bare én person vil ha det viktigste incentiv til å myrde kongen, nemlig å bli konge selv. Vedkommende vil dessuten ha viktige motforestillinger mot en slik handling, dels at han vil være kongens sønn eller nære slektning, dels at han før eller siden vil bli konge i alle fall.

Kongedømmet var ikke bare en sentral del av riksstyret i de europeiske rikene. I lang tid var det byråkratiske apparatet omkring kongen så svakt at det treffende kan sies at kongen definerte staten snarere enn omvendt. Grensene mellom de europeiske landene var i betydelig grad resultat av delinger eller foreninger som følge av ekteskap og arv. Det klassiske eksempelet er delingen av Karl den stores rike mellom Ludvig den frommes sønner, som gjorde Frankrike og Tyskland til egne kongeriker. Spania er et annet eksempel. Her førte en rekke ekteskapsallianser og arvefølger til at det meste av landet ble samlet under én konge fra 1479. Det må likevel påpekes at senere sammenslåinger av relativt veldefinerte stater, som England og Skottland, Castilla og Aragón og Norge og Danmark, ikke førte til samme uproblematisk sammensmelting som foreningen av ulike territorier i første fase av europeisk statsdannelse.

I utgangspunktet er det to måter å løse problemet med tronfølgen på, arv eller valg. I praksis har vi oftest å gjøre med en blanding av de to. Ved grunnleggelsen av kongedømmet kan arv åpenbart ikke ha hatt noen betydning, men det ser ikke ut til

å ha vært noen periode i skandinavisk historie der hvem som helst kunne velges til konge, uten slektstilknytning til forgjengeren.²

Derimot har vi å gjøre med skiftende typer arveregler. I det følgende skal jeg skille mellom tre stadier: 1) adkomst til tronen forutsetter en tilknytning til dynastiet, men uten at dette er nærmere spesifisert; 2) sønner av forrige konge har fortrinnsrett til tronen, men maktfordelingen mellom disse er uklar; 3) eldste sønn har enerett til tronen. Parallelt med denne utviklingen finner vi en spenning mellom arv og valg, som også må diskuteres.

Utviklingen av tronfølgen

FØRSTE FASE: TIDEN FØR CA. 1250

Felles for Danmark og Norge på 1000- og 1100-tallet var dynastisk arvefølge, men uten spesifikke regler for å prioritere ett eller flere medlemmer av kongeaften. Forskjellen var at Danmark hadde enekongedømme, i alle fall fra slutten av 1000-tallet, da Sven Estridsens sønner etterfulgte hverandre på tronen, mens det var mulig med flere konger samtidig i Norge. Vi vet mindre om Sverige; her var det nesten kontinuerlig rivalisering mellom to dynastier, Eriksaften og Sverkeræften (Lindkvist 2003). Det var også strid om tronen både i Danmark og Norge.

Danmark var for det meste fredelig under Sven Estridsens fem sønner; konflikten kom først i neste generasjon, med Magnus Nielsens drap på Knud Lavard i 1131 (Christensen 1977: 276–296; Hermanson 2000: 51–186). Deretter var det strid mellom to grener, etterkommere etter henholdsvis Niels og Knud Lavard, med en splittelse av den siste linjen, inntil Valdemars seier i 1157. Under disse stridighetene har pretendentene hatt støtte i omfattende partier, som ser ut til å ha hatt stor grad av stabilitet. Under Valdemar og hans etterfølgere ble så et stabilt kongedømme bygget opp, selv om Valdemar hadde en rekke rivaler i hele sin regjeringstid. Dette markerte overgangen til en ny fase: Kongens ektefødte sønn etterfulgte sin far på bekostning av sidelinjer, og uekte sønner ble utelukket fra arvefølgen. Dessuten ble kongen kronet og salvet, og en nær allianse med kirken ble knyttet. Dette ble tilsynelatende den endelige løsningen på tronfølgeproblemet.

Norge var også fredelig i den første perioden etter avskaffelsen av det danske styret i 1035, øyensynlig uten noen forandringer i arvereglene. Denne perioden har vært brukt som eksempel på at tronfølgerreglene var av liten betydning; samkongedømmet var ikke nødvendigvis mer konfliktskapende enn enekongedømmet

² Bagge 2015: 565–579; jf. Krag 1989 – I motsetning til Krag finner jeg det mest sannsynlig at Olav Tryggvason og Olav den hellige virkelig tilhørte Hårfagreæften.

(Bjørge 1970; Orning 2014: 202–208). I praksis var det likevel bare én konge det meste av tiden, 71 av 95 år.

Kong Sigurd Jorsalfares død i 1130 innledet en serie av stridigheter om tronen som varte i vel 100 år, til 1240. Årsakene til dette har vært mye diskutert, men skal ikke tas opp i full bredde her. Utgangspunktet for konflikten var i alle fall rivalisering mellom samkonger, først Magnus Sigurdsson og Harald Gille i 1130-årene, så de tre Gillesønnene i 1150-årene. Om ikke tronfølgeordningen var den egentlige årsak til konfliktene, må det i alle fall påpekes at den gjorde det lett å utfordre den regjerende kongen. Alle medlemmer av kongeætten kunne kreve tronen. Kongssønner hadde fortrinnsrett, enten de var ektefødte eller uektefødte. Også avstamning gjennom kvinneledd kunne anerkjennes, selv om Sverre benektet Magnus' rett fordi hans kongelige avstamning gikk gjennom hans mor. Etter Sverres død anerkjente imidlertid birkebeinerne slik avstamning ved valget av Inge Bårdsson. Det kan også påpekes at en viss mangel på kongsemner begynte å gjøre seg gjeldende på begynnelsen av 1200-tallet, noe som, ved siden av et ønske om å få slutt på konfliktene, kan ha bidratt til samlingen om Håkon Håkonsson.

I tillegg til det store antall arvinger til tronen bidro også selve valgordningen til at det var lett å kreve tronen. Pretendentene kunne gjøre sitt krav gjeldende på et hvilket som helst ting, selv om det etter hvert ser ut til at Øreting i Trondheim hadde særlig autoritet. Dermed kunne en rekke kongsemner oppnå anerkjennelse samtidig. Dette var også tilfellet i Danmark, men ikke i samme grad. Her var det nemlig bare tre ting der kongene kunne velges, ett for hvert av de tre hoveddelene av landet: Jylland, Sjælland og Skåne.

Et påfallende trekk er også de mange unge kongsemnene, barn eller svært unge menn. Norge fikk sin første mindreårige konge allerede i 1035, da Olavs sønn Magnus ble hentet fra Russland. Deretter ble Magnus Barfots tre mindreårige sønner – alle uektefødte – konger etter hans død i 1103. I Danmark ble derimot Svend Estridsens sønner etterfulgt av sine brødre, ikke av sine mindreårige sønner. Det var heller ingen mindreårige pretendenter under stridighetene på midten av 1100-tallet. Mindreårige konger forekom også i andre europeiske land, men antallet var begrenset av kravet om ektefødsel. Allerede fra karolingisk tid var det vanlig å kreve dette; fra 1100–1200-tallet var dette også tilfellet i Skandinavia og Øst-Europa.

De mange barnekongene av usikkert opphav i Norge er dermed et klart unntak. Det har vært diskutert om de virkelig var kongssønner.³ Takket være kongenes meget aktive seksualliv kan de godt ha vært det. Det er dessuten påfallende at det til slutt,

³ Lunden (1976: 22–27) viser til de mange forfalskningene i middelalderen og tenker seg på dette grunnlag at de fleste kongsemner ikke tilhørte kongeætten.

på begynnelsen av 1200-tallet, ble det mangel på kongsemner hos begge partier. Det ville det neppe ha blitt om det var mulig å utgi en hvilken som helst gutt i passe alder for å være sønn av en konge. Norge hadde dermed regler for tronfølgen som gjorde det lett å lansere alternative tronkandidater. Uekte sønner eller angivelige sønner kunne kreve tronen og søke støtte til dette på forskjellige ting rundt om i landet. Nå er dette likevel neppe den eneste forklaringen på de langvarige indre stridighetene. Om en pretendent skal ha noen sjanse til å vinne frem, må han ha støtte. De mange kongsemnene, og særlig det faktum at de ofte var mindreårige, blir dermed uttrykk for klare partimotsetninger og for partienes styrke.

Grunnlaget for disse partidannelsene er mer uklart. Man har søkt sosiale eller ideologiske forklaringer, et aristokratisk parti mot et mer folkelig, regioner mot hverandre eller et kirkelig parti mot et mer verdslig og forskjellige kombinasjoner av disse faktorene. Til en viss grad gir også kildene støtte for slike tolkninger. Erling Skakke klarte etter hvert å samle en stor del av aristokratiet, og han inngikk også en allianse med kirken. Dette ga så konflikten en ideologisk karakter; kirken fordømte Erlings motstandere som kjettere og forrædere. Omvendt rekrutterte Sverre sine tilhengere fra lavere samfunnslag, i alle fall i begynnelsen. Disse motsetningene er imidlertid sekundære; ingenting tyder på noen avgjørende sosial eller ideologisk forskjell i begynnelsen av konflikten (Bagge 1986: 166–168; 1999: 305; 2010: 42–64; Orning 2014: 202–208). At de ledende menn i landet etter hvert slutter opp om vinneren og nøler med å støtte en opprører med liten sjanse for suksess, er akkurat hva man skulle vente.

Utgangspunktet for partidannelsen var tilknytning til et kongsemne. At svært mange ledende menn på begge sider ble drept i kampene og ønsket om hevn for dem, kan ytterligere ha bidratt til samholdet. Endelig må den langvarige konflikten ha skjerpet motsetningene og styrket samholdet innen partiene.

Tilsynelatende har vi en nøyaktig parallell mellom Valdemar i Danmark og Erling Skakke i Norge. Begge knyttet nære bånd til kirken, i første rekke gjennom kroningen. Begge klarte øyensynlig også å knytte til seg størstedelen av aristokratiet. Likevel var det en klar forskjell: Valdemar lyktes i sin politikk, Erling ikke. Var forklaringen forskjellig personlighet? Var Erling for hard mot motstanderne? Valdemar kunne også være hard, men var muligens mer diplomatisk. På den andre siden møtte også Sverre like langvarig motstand som Erling, til tross for at han ifølge sagaen var mild mot motstanderne og søkte å knytte dem til seg.

Den viktigste forklaringen på forskjellen mellom Danmark og Norge er trolig samfunnsforholdene i de to landene. Pansrede ryttere avgjorde slaget ved Fodevig (1134); dette var senere en avgjørende betingelse for seier. Støtte fra aristokratiet var

derfor nødvendig; motstand mot et samlet aristokrati var ikke mulig. Dette var ikke tilfellet i Norge; her kjempet man fortsatt til fots og til sjøs. Tronpretendentene var avhengig av masseoppbud av bønder, selv om Sverre i større grad enn forgjengerne satset på en militær elite. Denne eliten hadde likevel ikke grunnleggende annerledes utrustning, men bedre trening. Selv om størstedelen av aristokratiet var samlet om motstanderen, kunne derfor Sverre vinne ved hjelp av krigere rekruttert fra lavere lag av befolkningen, kombinert med større taktisk dyktighet. –Mens partirekruttering i Danmark var begrenset til en liten elite, var det mulig å rekruttere fra bredere lag i Norge. Samtidig var det et maksimalt antall potensielle ledere; en påstand om kongelige avstamning, kombinert med en viss grad av militær suksess var tilstrekkelig.

Erfaringene fra de mange pretendentene på 1100- og begynnelsen av 1200-tallet kom så til uttrykk i usedvanlig presise og detaljerte regler for tronfølgen i lovene av 1260 og 1273, særlig den siste (NgL II: 308–310; 25–28). Den langvarige striden førte til mobilisering av store deler av landet og bidro i neste omgang til en sterkere sentralmakt. Birkebeinerne hadde et klart overtak fra ca. 1200, og Håkon Håkonsson ble etter hvert en samlende skikkelse. Samlingen av baglernes og birkebeinerne parti i 1217 la grunnlaget for et enhetlig aristokrati og dannet et stabilt grunnlag for kongedømmet senere på 1200-tallet.

Vi vet vesentlig mindre om Sverige enn om de to andre landene, men omkring midten av 1200-tallet finner vi et lignende mønster også her. Rivaliseringen mellom de to dynastiene opphørte da Sverkerätten døde ut i 1234 og Birger jarl ble landets reelle hersker, først på vegne av den siste kongen av Eriksätten og så, fra 1249, som formynder for sin egen sønn, Valdemar. Etter Birgers død (1266) ble Valdemar avsatt av sin yngre bror Magnus (1275), som i sin tur ble etterfulgt av sin sønn Birger.

Ved midten av 1200-tallet var en stabil kongemakt vokst frem i Danmark og Norge og tilsynelatende også i Sverige. Enekongedømme og faste regler for tronfølgen var innført, og kongens sønner hadde fått en klar fortrinnsrett til tronen fremfor andre arvinger. Ett problem sto imidlertid igjen, nemlig kongens yngre brødre.

ANNEN FASE, TIDEN 1250–1350: PROBLEMET MED DE YNGRE BRØDRENE

Første fase viser motsetningen mellom det aristokratiske Danmark og det «demokratiske» Norge, med et svakere aristokrati og et mindre klart skille mellom dette og befolkningen for øvrig. I denne fasen klarte Danmark lettere å regulere tronfølgen. Forskjellen i sosial struktur er den samme i annen fase, men nå kombineres den med bildet av det fredelige Norge versus det urolige Danmark.

Danmark hadde tilsynelatende løst problemet med tronfølgen gjennom etableringen av Valdemarenes dynasti. Da Valdemar I døde i 1182, ble han etterfulgt av sine to sønner, Knud VI (1182–1202) og Valdemar II Seier (1202–41). Selv om konkurransen om tronen ikke opphørte umiddelbart, etterfulgte Valdemars to sønner hverandre uten problemer, og da den siste av dem døde, var det klart at bare hans etterkommere kunne gjøre krav på tronen. Det var heller ikke noen tvil om den eldstes førsterett. Likevel ble Valdemars død innledningen til en problematisk periode, der i alle fall ett av problemene var rivaliseringen mellom hans tre sønner og deres etterkommere. Etterfølgeren Erik ble myrdet av sin bror Abel i 1250. Abel ble så drept to år senere, muligens myrdet, og etterfulgt av sin yngre bror Christoffer, til tross for at han hadde en mindreårig sønn i live. Sønnen, Erik, ble senere hertug i Slesvig, og han og hans etterkommere var ofte i opposisjon til kongemakten.

I tradisjonell dansk historieskrivning er det en skarp kontrast mellom den harmoniske og stabile Valdemarstiden og den følgende perioden av indre og ytre stridigheter, som endte i full oppløsning i 1330-årene, da landet var uten konge og mesteparten av lenene var pantsatt til tyske fyrster og stormenn (Paludan 1977: 443–489; Hybel og Poulsen 2007: 309–322). Dynastiske konflikter er langt fra den eneste forklaringen på problemene i denne perioden. Kombinasjonen av en ærgjerrig utenrikspolitikk og en styrkelse av aristokratiet på bekostning av bøndene og kongemakten er antagelig viktigere. Men tronfølgen utgjorde likevel en del av problemet. I den foregående perioden hadde man lyktes med å utvikle et eksklusivt dynasti av etterkommere av kongen i rett nedstigende linje, så lenge slike fantes. Derimot var det et problem hvis denne linjen besto av flere enn én.

I utgangspunktet var ikke problemet nytt; også tidligere må kongssønner ha fått del i kongedømmets ressurser, om enn ikke nødvendigvis i form av formelle forleninger. Fremveksten av én eksklusiv linje av direkte arvinger må imidlertid ha økt problemet: Alle kongens yngre sønner hadde det samme eksklusive, nærmest guddommelige opphav og måtte dermed ha krav på en solid del av rikets ressurser. Det må også påpekes at slike tildelinger ikke nødvendigvis utgjorde en trussel mot riksenheten. Ingen konge kunne styre hele riket direkte; det kunne være en fordel at brødre hadde slike forleninger i stedet for ubeslektede. Dette har vært påpekt i forbindelse med de såkalte *apanages* i Frankrike. Her blir riktignok det mest kjente eksempelet, tildelingen av Burgund til kongens yngre bror Filip i 1384, brukt som argument for det motsatte, men utviklingen her skyldes spesielle omstendigheter; de øvrige eksemplene tyder på en styrkelse snarere enn en svekkelse; kongen og hans slektninger styrte Frankrike sammen, og len gikk tilbake til kronen når sidelinjer døde ut eller deres medlemmer arvet tronen (Collins 2002: 188–194).

Det kunne godt ha vært tilfellet også i Danmark. Når det ikke ble det, skyldes det et stykke på vei personlige egenskaper hos Valdemars sønner og etterkommere. En viktigere faktor var likevel at det fortsatt var mulig for yngre sønner å skaffe seg støtte hos aristokratiet mot sin eldre bror. Dette gjaldt både Abel mot Erik, Erik Abelsen mot Christoffer I og broren Christoffer (senere Christoffer II) mot Erik Menved.

Også i Norge var de yngre sønnene et problem. *Håkonar saga* (Bind II: 171–172, 183, 217–220) gjengir en diskusjon som angivelig skal ha funnet sted i 1255 om tronfølgen etter Håkon, som da hadde to sønner, Håkon den eldste og Magnus den yngste. Alternativene var full riksdeling – deling av riket i to – men med bare Håkon som konge, og Håkon som konge og Magnus som hertug over en tredjedel av landet. Håkon ville imidlertid ikke ta noen avgjørelse og sa at Gud fikk velge. To år etter valgte Gud, ved å la Håkon dø. Deretter lot Håkon Magnus krone til medkonge (1261). Tross de strenge reglene for arvefølge hadde altså yngre sønner en sterk stilling, noe som også viste seg etter Magnus' død, da hans eldste sønn Eirik ble konge, mens den yngste, Håkon, ble hertug over en tredjedel av landet.

Situasjonen i Norge er dermed ganske parallell til den i Danmark: Enekongetømme og arv i rett nedstigende linje var innført, men yngre brødre måtte kompenseres med en betydelig grad av riksdeling. Samme situasjon finner vi i Sverige etter at den mindreårige Birger etterfulgte sin far Magnus på tronen i 1290. I alle de tre rikene brukte dessuten kongene samme metode som hadde vært brukt av europeiske dynastier for å sikre tronfølgen, nemlig å la eldste sønn velge og/eller krone i farens levetid.

I alle de tre nordiske landene hadde kongen altså yngre brødre. Dette skapte problemer i Danmark og Sverige, men ikke i Norge. Det er i utgangspunktet usikkert i hvilken grad denne forskjellen kan forklares med ulike forhold i de tre landene. Krangel mellom brødre er ikke uvanlig, og noen brødre er mer krangleverne enn andre, uten at dette behøver å ha noen samfunnsmessig forklaring. Det kan i tillegg nevnes at kong Eirik av Norge var svekket av sykdom det meste av sin regjeringstid, og at broren Håkon derfor hadde stor innflytelse allerede før han ble konge. Ettersom Eirik ikke hadde noen sønn, må dessuten Håkon relativt tidlig ha kunnet regne med å etterfølge ham på tronen. På den annen side må det også påpekes at det ikke bare er fyrstene selv som avgjør om det skal bli konflikt om tronen eller deling av riket. Skal man kjempe om tronen eller økt politisk innflytelse, må man ha støtte fra mektige menn. Sjansen for slik støtte er større jo mindre sentralisert landet er.

På denne bakgrunn er det vanskelig å tenke seg at det som skjedde i Sverige på begynnelsen av 1300-tallet, kunne ha skjedd i Danmark eller i Norge. Her brøt det

ut strid mellom kong Birger og hans to brødre Erik og Valdemar straks etter at han hadde overtatt makten som myndig konge (Rosén 1939; Bagge 2007). Etter sitt kupp i Håtuna i 1306 fikk hertugene gjennomført full, arvelig riksdeling. Det eneste som skilte mellom dem og Birger, var selve kongetittelen. Vi kan her sammenligne med Danmark. Hatet mellom Erik Menved og hans bror Christoffer var etter alt å dømme like stort som mellom Birger og hertugene, men Christoffer måtte nøye seg med intriger bak Eriks rygg. Først i 1318, da Eriks forsøk på å støtte kong Birger i Sverige mot hertugene hadde slått feil, deltok Christoffer, sammen med erkebiskopen og en rekke stormenn, i opprør mot Erik.

Håkon V klager gjentatte ganger over de ulykker som rammet riket da han og broren var barn, og søker å motvirke en gjentakelse av dette gjennom detaljerte regler for et fremtidig formynderstyre (NgL III: nr. 14). Derimot er det ikke umiddelbart klart hva han sikter til med disse klagene. Formynderstyret i 1280-årene kom i konflikt med kirken, Danmark og hanseatene. Håkon ser ut til å ha ført noenlunde samme politikk overfor de to første som formynderstyret. Han fornyet det meste av formynderregjeringens forordninger om kirken, og han førte en lignende aggressiv politikk mot Danmark. Derimot hadde han ingen stor konflikt med hanseatene, selv om han utstedte noen restriktive forordninger. Problemet med formynderregjeringens politikk på dette området ser ut til å ha vært Alv Erlingssons kapervirk-somhet, som førte til krig mot Danmark og hanseatene på samme tid og resulterte i freden i Kalmar i 1285, der Norge ble idømt en bot på 6000 mark som først ble betalt mange år senere. Derimot er det ingenting som tyder på at formynderregjeringen søkte å svekke kongemakten ved å gi store privilegier til medlemmene av aristokratiet. Tvert imot fremtrer formynderregjeringen som mer kongelig enn kongen selv, med reformer av rettshåndhevelsen og en tilbakevisning av kirkens krav på privilegier basert på avansert teori om kongelig suverenitet (Helle 1970: 201–224; Bagge 2008: 216–220; 2010: 346–356). Det nye formynderstyret i 1320-årene, etter Håkon Vs død, gir et lignende inntrykk. Det er derfor neppe noen tilfeldighet at problemet med yngre sønner ikke dukket opp i Norge; lite tyder på at de ville ha fått støtte til å utfordre sin eldre bror på samme måte som i nabolandene og da særlig Sverige.

DEN ENDELIGE LØSNINGEN: UNIONER OG VALGRIKER 1350–1568

Løsningen på problemet med yngre brødre ser i første omgang ut til å ha vært mangel på kongsemner i stedet for overflod av dem. Karakteristisk for senmiddelalderen er at de gamle dynastiene døde ut på mannssiden i Skandinavia som i mange andre land i Europa. Det resulterte dels i unioner mellom landene, dels i valg av konger med liten eller ingen tilknytning til de gamle dynastiene. Senmiddelalderen oppfattes

gjør som en problematisk periode i Norden, men når det gjelder tronfølge, var denne perioden klart mindre problematisk enn den foregående, til tross for at tronfølgen i seg selv burde medføre større problemer. Yngre sønner var sjelden noe problem, rett og slett fordi det sjelden var yngre sønner, ofte ikke sønner i det hele tatt. Det kan tilføyes at dette også var en del av forklaringen på utviklingen av et stabilt enekongedømme i land som Tyskland og Frankrike på 900- og begynnelsen av 1000-tallet (Becher 2009: 191–198). Dette, kombinert med interskandinaviske ekteskap, ledet til unioner mellom landene, først mellom Norge og Sverige fra 1319, så mellom alle tre land i 1389. Unionene medførte en rekke motsetninger og problemer, inkludert tronskifter, men problemene var for det meste begrenset til Sverige, som etter 1448 bare i kortere perioder var i union med de øvrige landene. Følgelig finner vi her en rekke innsettelse og avsettelse av konger, i tillegg til en lang periode da landet for det meste ble styrt av en riksforsander uten kongetittel (1470–1520).

Kalmarunionen medførte mye spenning og konflikt. Eldre forskning så disse konfliktene som uttrykk for nasjonale motsetninger: Danmark mot Sverige. Erik Lönnroths bok om Kalmarunionen fra 1934 etablerte en ny ortodoksi: Hovedmotsetningen gikk mellom kongemakt og aristokrati eller, i tidens terminologi, mellom de to styringsformene *regimen regale* og *regimen politicum*. Mye taler imidlertid til fordel for det eldre i synet; i alle fall er det vanskelig å se bort fra motsetningen mellom dansk og svensk under unionskonfliktene, selv om vi skal være forsiktige med å tillegge tidens aktører patriotiske ideologier av moderne type (Bagge 2014: 248–268).

Det klareste uttrykk for forskjellen mellom de to forfatningstypene er spørsmålet om arvekongedømme eller valgkongedømme. I utgangspunktet var ordningen en blanding av de to: Man måtte tilhøre kongeslekten for å bli konge, og eldste sønn hadde fortrinnsrett, men valg var nødvendig for å bli anerkjent. I Norge ble arvekongedømmet formelt fastslått i tronfølgelovene av 1260 og 1273. Fortsatt skulle en forsamling møte ved tronskiftet, men under normale forhold hadde denne forsamlingen ingen annen oppgave enn å anerkjenne nærmeste arving. Tronfølge-loven av 1273 fastla i tillegg arvefølgen i så mange detaljer at det ville være liten sannsynlighet for et egentlig valg. Noe tilsvarende fantes ikke i de to andre landene, men både i Danmark (fra 1182) og Sverige (fra 1290) ble nærmeste arving etter foregående konge valgt uten problemer – problemene begynte først etter valget. Det kunne derfor se ut som begge land, i alle fall Danmark, var på vei mot et arvekongedømme av norsk type. Uroen på slutten av 1200- og begynnelsen av 1300-tallet forandret imidlertid på dette. En håndfestning, der kongen, Erik Klipping, underkastet seg konkrete forpliktelser for sin regjering, ble for første gang utstedt i 1282, riktignok ikke i forbindelse med

et kongevalg, men som del av en forsoning mellom kongen og den aristokratiske opposisjonen. Christoffer II var den første kongen som måtte utstede en håndfestning i forbindelse med valget (1320). Senere ble håndfestningen et normalt element ved tronskifter, selv om hverken Valdemar Atterdag eller Erik av Pommern utstedte noen. Dermed var det også slått fast at kongen skulle velges. Selv om håndfestningen kom senere i Sverige, erklærte riksrådet allerede i 1320 – etter avsettelsen av Birger og valget av Magnus – at Sveriges konge skulle velges, ikke arve. Som følge av unionen med Danmark ble også Norge et valgrike i løpet av 1400-tallet, og håndfestningen ble et fast element her, enten separat eller sammen med Danmark (Imsen 1972).

Arvekongedømmet eller tilløpene til arvekongedømme i den foregående perioden ble altså erstattet av et valgkongedømme i senmiddelalderen. De gamle valgtingene fortsatte å eksistere, men det egentlige valgorganet var det aristokratisk dominerte riksrådet. Håndfestningene er ett av mange uttrykk for et sterkere aristokrati og en begrensning av kongemakten i senmiddelalderen. De ble gjennomgående strengere og mer detaljerte i løpet av 1400- og begynnelsen av 1500-tallet og fikk til og med en egen opprørsparagraf, for første gang i kong Hans' håndfestning av 1483. De mange avsettelsene av unionskonger i Sverige og de to i Danmark og Norge, henholdsvis av Erik av Pommern (1439 og 1442) og Christian II (1523), har vært betraktet som uttrykk for aristokratiets styrke.

Når det gjelder Sverige, var indre uro og motstand mot kongen ikke noe nytt fenomen i unionstiden. Mellom Birger jarls død i 1266 og Gustav Vasas tiltredelse i 1523 var det bare to svenske konger som ikke ble avsatt, nemlig Magnus Birgersson (død 1290) og Christoffer av Bayern (død 1448). Grunnleggende var det svenske aristokratiet vesentlig mer splittet enn det norske og danske, og dette kommer også til uttrykk i denne perioden. I tillegg kommer imidlertid selve unionen. Engelbrekts opprør var direkte rettet mot danske ombudsmenn, som, antagelig med en viss grunn, ble betraktet som mer hensynsløse i sin fremferd mot befolkningen enn innfødte svensker. Dels kunne slike ombudsmenn bruke kortvarige opphold i utlandet til å berike seg, dels var danske bønder vant til hardere styre enn svenske. Danske ombudsmenn utfordret selvsagt også aristokratiet, som ønsket disse ombudene for seg selv. Teoretisk kunne det tenkes at det svenske og det danske aristokrati kunne bli enige om å konkurrere over hele Norden, men dette skjedde bare i begrenset utstrekning i praksis. Svenske stormenn hadde derfor gode grunner til å motsette seg unionen, selv om noen av dem kunne tjene på den eller kunne søke støtte hos den danske kongen under konflikter med riksførstanderne eller andre stormenn.

I tillegg kom utenrikspolitikken, som i hovedsak var bestemt av danske interesser, som når Erik av Pommern kjempet i 20 år for å få kontroll over Slesvig-Hol-

stein og dermed kom i konflikt med hanseatene, som svensk jerneksport var avhengig av. Sveriges utenrikspolitiske interesser gjaldt derimot forholdet til Russland og Baltikum, der landet fikk liten støtte av unionskongen.

Av de to avsettelsene i Danmark og Norge er det rimelig å se den av Erik av Pommern i sammenheng med unionen. Det er lite som tyder på motstand mot Erik i Danmark før opprøret i Sverige. At han også ble avsatt i Danmark, skyldtes mest sannsynlig ønsket om å bevare unionen med Sverige, i tillegg til Eriks egen oppførsel (Olesen 1980: 19–64). Dette gjelder i enda høyere grad Norge, der Erik ser ut til å ha vært populær, og der riksrådet med beklagelse måtte konstatere at Erik var i eksil, at han var avsatt i de to øvrige landene, og at han dermed ikke kunne fortsette som norsk konge.

Avsettelsen av Christian II har også en viss sammenheng med unionen, enten man i Danmark har håpet på å bevare den eller ikke. Her er det imidlertid klart at det var betydelig motstand mot Christian innen det danske aristokratiet på grunn av hans aggressive politikk mot riksrådet og mange av dets medlemmer. Omvendt hadde han støtte blant borgere og bønder, noe som kom til uttrykk i forsøket på å gjeninnsette ham på tronen under grevefeiden. Ved den anledningen førte også et tilsynelatende enkelt kongevalg til konflikt. Ettersom den opplagte tronfølgeren, Christian III, var protestant, ønsket biskopene å erstatte ham med hans yngre bror Hans. Dermed ble kongevalget utsatt, og før noe nytt valg kunne foretas, brøt Grevefeiden ut (1534–1536). Her bidro både reformasjonen og sosiale motsetninger til å komplisere kongevalget.

De to avsettelsene kan derfor ikke betraktes som uttrykk for en gjennomgående motsetning mellom kongemakt og aristokrati. Når det gjelder tronfølgen, var problemet med kongens yngre brødre eliminert. Ettersom årsaken til dette var mangelen på yngre brødre, kan ikke riksrådet få æren av det. På den annen side burde tronskiftene i denne perioden ha vært enda mer problematiske enn om det hadde vært yngre brødre. Ved fire anledninger, i 1375, 1387, 1439 og 1448, var kongen død eller avsatt uten å etterlate seg noen mannlig arving. Ved alle disse anledningene ble riksrådet enig om en kandidat, som uten alvorlige problemer overtok tronen. Selv om de gamle hyllingstingene fortsatt eksisterte, ble den egentlige avgjørelsen tatt på forhånd av riksrådet.

I tillegg til arvekongedømmet og eksplisitte eller implisitte regler for arvefølgen er altså fremveksten av riksrådet som aristokratisk organ avgjørende for løsningen av tronfølgespørsmålet. Samlingen av aristokratiet i riksrådet er derfor et viktig trekk i utviklingen av en stabil stat. På denne bakgrunn kan det være grunn til å revurdere tesen om motsetningen mellom kongemakt og aristokrati.

Sammenlignet med senere tider er det lett å konkludere med at senmiddelalderens kongemakt var svak. Kongen hadde hverken noen stående hær eller noe profesjonelt byråkrati. Kongedømmets inntekter ble for en stor del disponert av slottshøvedsmennene, som styrte på kongens vegne. Kongen hadde imidlertid disposisjonsretten over dem, og den enkelte stormann hadde derfor all interesse av et godt forhold til kongen – større enn av forholdet til sine standsfeller, som fra dette synspunkt var konkurrenter. Selv om kongen ved valget ble underkastet strenge regler for hvordan han skulle regjere, var muligheten for å kontrollere ham begrenset; riksrådet fungerte ikke som noe permanent politisk organ, og kongen kunne lett spille dets medlemmer ut mot hverandre. Det var selvsagt interessemotsetninger mellom kongen og aristokratiet, men neppe verre enn at de kunne løses gjennom kompromisser og forhandlinger. Konkret er det også rimelig å konkludere med at det var denne typen regime som endelig løste problemet med tronfølgen, inkludert kongens yngre brødre. For det første var det egentlig ingen motsetning mellom arv og valg. Hadde kongen sønner, ble alltid den eldste valgt, og ellers søkte man å velge nærmeste arving. Poenget med valget var muligheten til å stille betingelser. For det andre ble de mange tingene i praksis erstattet av ett valgorgan, riksrådet, selv om hylling på tingene fortsatt ble praktisert. Og for det tredje var aristokratiet så vidt samlet at det ikke lenger var mulig for yngre sønner å utfordre sin eldre bror.

Motsetningen mellom kongemakt og aristokrati kommer i hovedsak ikke til uttrykk i indre strid og dramatiske konfrontasjoner, men i forhandlinger mellom kongen og det aristokratiske riksrådet ved tronskifter og andre anledninger. Det er fullt mulig å skille mellom en monarkisk og en aristokratisk ideologi ved slike anledninger, men derimot neppe å finne en konstant motsetning mellom de to maktene. Det er i denne sammenheng nærliggende å sammenligne med moderne demokratier, der skiftende partier konkurrerer om makten, men på grunnlag av en fundamental enighet om hovedprinsippene for styret av landet.

Oldenburgerne løste tronfølgeproblemet i Danmark og Norge. De produserte mannlige arvinger til tronen frem til 1863. Rivalisering om tronen opphørte, og yngre brødre var ikke lenger noe problem. Så å si alle oldenborgerne hadde yngre brødre, men bare spesialister på dansk historie har hørt om dem. De fikk et standsmessig underhold av sin eldre bror, men spilte ingen politisk rolle. Et delvis unntak er Christian Is yngre sønn Frederik, som ble hertug av Schleswig-Holstein og senere erstattet Christian II på tronen. Dette skyldes imidlertid utbredt misnøye med Christian snarere enn Frederiks ærgjerrighet.

Her er imidlertid Sverige fortsatt et unntak. Da Gustav Vasa døde i 1560, etterlot han seg tre sønner. Den eldste, Erik, ble konge, mens de to yngre, Johan og Karl, ble

hertuger. Forholdet mellom brødrene var dårlig allerede på forhånd, og åpen konflikt brøt ut straks etter tronskiftet. Enden på konflikten ble at Erik ble avsatt og erstattet av Johan (Rosén 1964: 462; Eriksson 2010: 412–13). En vesentlig forklaring på dette er at han var ubalansert og hadde et anfall av sinnssykdom i 1568. Men forklaringen må også søkes i at Sverige så sent som på 1500-tallet var et nytt kongedømme. Faren, Gustav Vasa, hadde utropt seg til konge i 1523, uten noen kongelig avstamning, og landet hadde vært uten konge det meste av tiden siden 1470. Også senere skilte Sverige seg fra de øvrige nordiske landene. To konger ble avsatt i den følgende tiden, Sigismund i 1594 og Gustav IV (1809), og en myrdet, Gustav III (1792). Og det nåværende dynastiet stammer som kjent fra en fransk general uten noe kongelig blod i sine årer. Tross disse tegnene på manglende stabilitet må det imidlertid innrømmes at landet bygget ut en sterk statsmakt som også kunne fungere under svake eller mindreårige konger, og som i en periode gjorde det til en stormakt.

Tronfølgeproblemet ble løst i Skandinavia i løpet av middelalderen gjennom innføringen av arvelig enekongedømme kombinert med valg. I senmiddelalderen ble valgkongedømmet formelt innført, men eldste sønn av foregående konge ble alltid valgt, hvis det var noen. Hylling på tingene fortsatte, men i realiteten var det riksrådet som valgte. Dette var uttrykk for aristokratisk samling. Det var fortsatt konflikter og konkurranse innen aristokratiet, men tilstrekkelig samhold til at tronfølgen sjelden var et problem. Dette skyldtes delvis at det nå var mangel snarere enn overflod på arveberettigede pretendenter, men først og fremst den aristokratiske samlingen omkring kongemakten gjennom riksrådet i Danmark og Norge. Aristokratiet regjerte sammen med kongen og kunne gjennom riksrådet sikre standens felles interesser, samtidig som dens individuelle medlemmer var avhengige av et godt forhold til ham. Dette var ikke nødvendigvis i samsvar med bredere interesser i samfunnet. Det var flere bondeopprør, særlig i Danmark, men den aristokratiske samlingen var løsningen på tronfølgeproblemet. I Sverige kom utviklingen senere, men også her skjedde det en samling omkring kongemakten fra Gustav Vasas tid og utover, der riksdagen, som også inkluderte borgere og bønder, hadde en sterkere stilling.

Vi står altså igjen med en tilsynelatende enkel «teknisk» løsning på tronfølgeproblemet – kombinasjonen av klare regler for arvefølge og en forsamling som opprettholdt disse reglene. Den lange historien om hvordan disse reglene ble nedfelt i praksis, viser imidlertid at virkeligheten er mer komplisert. Regler blir ikke respektert bare ved å bli vedtatt; de må ha en støtte i ledende gruppers interesser, og de trenger tid til å bli alminnelig anerkjent. «Innholdsmessig» gikk utviklingen i retning av valgkongedømme, og institusjonelt ble riksrådet etter hvert et så sterkt organ at det kunne sikre at reglene ble overholdt. Grunnlaget for denne utviklingen var en samling av

aristokratiet omkring kongemakten, først i Danmark, så i Norge og til sist i Sverige. For så vidt kan man si at arvekongedømmet var av mindre betydning i denne sammenheng. I praksis er det likevel grunn til å tro at det var av stor betydning. For det første var funksjonen som valgorgan en viktig del av forklaringen på den aristokratiske samlingen som kom til uttrykk gjennom riksrådet. For det andre la selve valgreglene betydelige begrensninger på riksrådets handlefrihet og dermed på antallet kandidater det kunne velge mellom. Omvendt bidro et større antall mulige kandidater til de mange stridighetene om tronen i mer byråkratiske statsdannelser som Bysants og Det ottomanske imperium. I Norden ble derimot valget i svært mange tilfeller en ren formalitet og bidro dermed til enighet i tilfeller med reell tvil. Det bidro også til løsningen av problemet med yngre brødre. De kunne fortsatt være misunnelige på sin eldre bror, men hadde ingen sjanse til å ta opp konkurransen med ham; hans enerett til tronen var nå fast etablert. Endelig er det av avgjørende betydning at medlemmer av valgforsamlingen ikke selv kunne velges: En konge måtte ha kongelig avstamning. Dette gjorde det klart lettere for velgerne å komme til enighet enn om de selv kunne ha fremmet sitt kandidatur. Bare i Sverige var dette mulig og resulterte i valget av Karl Knutsson i 1448 og Gustav Vasa i 1523. Den første var ingen suksess, mens den andre ble grunnleggeren av et nytt, arvelig kongedømme. I tillegg til personlige egenskaper skyldes dette den vellykkede kampen mot Christian IIs tyranni etter Stockholms blodbad, muligens også at blodbadet hadde eliminert en rekke potensielle rivaler.

Bibliografi

KILDER

ERIKSKRÖNIKAN. Utg. Sven-Bertil Jansson. Stockholm, 2003.

HÁKONAR SAGA HÁKONARSONAR. Utg. Thorleifur Hauksson, Sverrir Jakobsson & Tor Ulset. I–II. Reykjavík, 2013.

NGL = *Norges gamle Love indtil 1387*. I–V. Utg. Rudolf Keyser et al. Christiania, 1846–1895.

LITTERATUR

BAGGE, Sverre 1986. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen". *Historisk tidsskrift* 86: 145–197.

———. 1999. "The Structure of Political Factions in the Internal Struggles of the Scandinavian Countries During the High Middle Ages". *Scandinavian Journal of History* 24: 299–320.

- . 2007. “Aims and Means in the Inter-Nordic Conflicts 1302–1319», *Scandinavian Journal of History* 32: 1–33.
- . 2008. “‘Salvo semper regio iure’. Kampen om sættargjorden 1277–1290”. *Historisk tidsskrift* 87: 201–224.
- . 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway, c. 900–1350*. København: Museum Tusulanum.
- . 2014. *Cross and Scepter: The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*. Princeton: Princeton University Press.
- . 2015. “Olav den hellige som norsk konge (1015–28)”. *Historisk tidsskrift* 94: 555–587.
- . [under utgivelse]. “The Decline of Regicide and the Rise of European Monarchy from the Carolingians to the Early Modern Period. *Frühmittelalterliche Studien*.
- BECHER, Matthias. 2009. “Dynastie, Thronfolge und Staatsverständnis im Frankenreich”. I Walter Pohl & Veronika Wieser (red.), *Der Frühmittelalterliche Staat – Europäische Perspektiven*, 184–199. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 16. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- . 2017. “Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich. Einführende Gedanken”. I Matthias Becher (red.), *Die mittelalterliche Thronfolge im europäischen Vergleich*, 43–80. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag.
- BJØRGO, Narve. 1970. “Samkongedøme og einekongedøme”. *Historisk tidsskrift* 49: 1–33.
- CHRISTENSEN, Aksel E. 1945. *Kongemagt og aristokrati. Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse*. København: Munksgaard.
- . 1977. “Tiden 1042–1241”. I Inge Skovgaard-Petersen m. fl. 1977: 211–399.
- COLLINS, James. 2002. *From Tribes to Nation. The Making of France 500–1799*. Toronto: Wadsworth.
- EISNER, Manuel. 2011. “Killing Kings: Patterns of Regicide in Europe, AD 600–1800”. *British Journal of Criminology* 51: 556–577.
- ERIKSSON, Bo 2010. *Sveriges historia 1350–1660*. Stockholm: Nordstedts.
- HELLE, Knut. 1970. *Konge og gode menn i norsk riksstyring 1150–1319*. Bergen: Universitetsforlaget.
- HERMANSON, Lars. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Göteborg: Historiska institutionen.
- HOLMSEN, Andreas. 1977. *Norges historie*. 4 utg. Oslo: Universitetsforlaget.

- HYBEL, Niels & Bjørn POULSEN. 2007. *The Danish Resources c. 1000–1550*. Leiden: Brill.
- IMSEN, Steinar. 1972. *Arv, annammelse, valg: en studie i norsk tronfølgerett i tidsrommet 1319–1450*. Oslo: Universitetsforlaget.
- KRAG, Claus. 1989. "Norge som odel i Harald Hårfages ætt". *Historisk tidsskrift* 68: 288–302.
- LINDKVIST, Thomas. 2003. "Kings and Provinces in Sweden". *The Cambridge History of Scandinavia I*, 221–234. Cambridge: Cambridge University Press.
- LUNDEN, Kåre. 1976. *Norge under Sverreätten 1177–1319*. Norges historie, red. Knut Mykland, bind III. Oslo: Cappelen.
- LÖNNROTH, Erik. 1934. *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457*. Göteborg: Akademiförlaget.
- MORRILL, John. 2004. "Conclusion: King-Killing in Perspective". I Robert von Friedeburg (red.), *Murder and Monarchy. Regicide in European History, 1300–1889*, 293–99. London: Palgrave Macmillan.
- OLESEN, Jens. 1980. *Rigsråd, Kongemagt, Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434–1449*. Århus: Universitetsforlaget.
- ØRNING, Hans Jacob. 2014. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen. En revidering". *Historisk tidsskrift* 93: 193–216.
- PALUDAN, Helge. 1977. "Tiden 1241–1340". I Skovgaard-Petersen m. fl. 1977: 401–511.
- ROSÉN, Jerker. 1939. *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder*. Lund: Gleerup.
- . 1964. *Svensk historia I. Tiden före 1718*. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- SKOVGAARD-PETERSEN, Inge, Aksel E. CHRISTENSEN & Helge PALUDAN. 1977. *Danmarks Historie I: Tiden indtil 1340*. København: Gyldendal.

Sverre Bagge, professor emeritus ved Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap, Universitetet i Bergen. E-post: sverre.bagge@uib.no.

«Manndtz Nature vdj hindis hiertte»

KVINNER I KRIG OG KONFLIKT I NORDISK SENMIDDELALDER

RANDI BJØRSHOL WÆRDAHL

The main aim of this paper is to determine whether aristocratic women exercised the same forms of direct political and military power in late medieval Scandinavia as they did elsewhere in Europe. The activities of four women involved in political and military conflicts substantiate that in order to reach their husband's or their own goals, wives, widows and even daughters acted against, expanded or transformed the gender norms often perceived to govern their scope for action – a scope which included exercising the most masculine and direct form of power by threatening with and arranging for the use of violence. Although their participation was typically the result of a husband or another man's activity, an independent position of power and access to key resources enabled widows and daughters to uphold conflicts or to start new ones.

Innledning

I *Le trésor de la cité des dames* anbefaler Christine de Pisan adelsmenns hustruer å ha en manns hjerte. Hun råder dem til å sette seg inn i våpenbruk så de kan kommandere sine menn. De bør vite hvordan man starter angrep eller forsvaret seg mot dem, og sørge for at festningene er godt befestet.¹ De Pisans anbefalinger hadde rot i virkeligheten. Middelalderens adelskvinner forsvarte seg og sine mot angrep, og de deltok aktivt på den politiske og militære arenaen både som hustruer og enker. De tok del i politiske og militære beslutninger som ektemannens rådgiver og strateg. Hvis ektemannen satt fengslet eller falt fra, kunne de også ta ansvar for den fysiske siden av krigføringen og sørge for gjennomføringen av de handlinger de tidligere hadde gitt råd om. De organiserte forsvar og sto imot beleiringer. De oppildnet og ledet soldater og pleide kontakten med sine allierte. De håndterte fanger, beleiret og angrep byer, og i pressede situasjoner kunne de også ty til sjørøveri. De brukte også militære midler til å sikre sine egne og barnas økonomiske interesser.²

¹ De Pisan, kap. xxxv, «cuer d'omme».

² Se f.eks. McLaughlin 1990; Finley Crosswhite 1997; Sjursen 2015 og 2019, Sjursen 2015

Gjennom flere tiår har historikere både innenfor og utenfor kvinne- og kjønnsforskningsfeltene argumentert for at kvinner som utøvde direkte former for politisk og militær makt, var unntakstilfeller, og at de fleste kvinner utøvde en indirekte makt avgrenset til husholdet, familien og den videre slektskretsen, i henhold til samtidens normer for kvinners adferd. Selv om nordisk forskning på temaet fremdeles er begrenset, har man for senmiddelalderens del så langt bekreftet hovedtendensen i den internasjonale forskningen.³ I forskningen på kvinner og makt er omdreiningspunktet spørsmålet om kvinnes mulighet til å utøve makt og innflytelse, og hvordan man skal forstå og tolke kvinnes handlinger innenfor rammene av konsept som «agency», «lordship», «offentlig» og «privat».⁴ Kvinnes «agency», eller «aktivt agerande» i Anu Lahtinen sine svenske oversettelser, var i hovedsak indirekte, selv om det fantes unntak. Deres mulighet til å utøve makt sprang i regelen ut av deres kontroll over jordegods og deres rolle i ekteskapet, familien, husholdet og den videre slektskretsen. Aktive handlinger ble ofte utøvd i maktens kulisser og var ofte skjult bak beslutninger tatt av menn.⁵ Like fullt konkluderer Lahtinen i sin undersøkelse av svenske adelskvinner med at de «[...] med sitt handlende kommenterte samtidens normer – genom att anpassa sig till dem, tolka dem och emellanåt rentav omforma dem» (Lahtinen 2009: 19). Muligheten for et utvidet handlingsrom var altså til stede.

De som i dag spesialiserte seg på dronningers og adelskvinneres maktutøvelse, har imidlertid et mer generøst syn på adelskvinneres handlingsrom. De hevder at det ikke var unikt at disse kvinnene tok aktivt del i utøvelsen av politisk og militær makt. De argumenterer for at man i middelalderen ikke bare aksepterte, men endatil forventet, at adelskvinner hadde maktposisjoner, og at de tok aktivt del i ektemannens

---

inneholder en detaljert historiografisk gjennomgang av forskningen på feltet. Også allmuens kvinner kunne delta aktivt i krigføring som spioner, budbringere, økonomiske støttespillere og til og med som opprørere uten at det kom overraskende på samtiden (Dubois 2004).

³ Se f.eks. Jacobsen 2007, Lahtinen 2009, Wærdahl 2010, 2013 og 2017. Lahtinen 2009 er den mest omfattende undersøkelse av temaet kvinner og makt i Norden. Med noen unntak, f.eks. Hamre 1968, 1971 og 1998, er norske og nordiske kvinner som deltar i politisk aktivitet, i hovedsak henviset til bisetninger og fotnoter. Ikke sjelden er fremstillingen klisjépreget, unntaksvis er den også krydret med nedsettende kommentarer. Se f.eks. Benedictow 1977: 271 om Mette Iversdatter Dyre; Bratsberg 2018, samt Thelma Jexlevs gjennomgang av historikernes fremstillinger av kvinner i Jexlev 1983: 49–62. Lahtinen sine vurderinger av den tradisjonelle fremstillingen av adelskvinner er også representativ for Norge og Danmark i tillegg til Sverige (Lahtinen 2009: 13–16).

⁴ For en oversikt over forskningen gjennom tretti år og begrepsdiskusjonen, se Earenficht 2015 og Kelleher 2015.

⁵ Se i hovedsak Lahtinen 2009: 64–66, 204, 202, 207.

og familiens politiske og militære aktivitet.⁶ Katrin E. Sjørnsen hevder endog at militær aktivitet var en del av jobbeskrivelsen for adelskvinner i 1300-tallets Frankrike (Sjørnsen 2015: 11).

Blant de som forsker på kvinners deltakelse i krig og konflikt i middelalderen, finnes det en oppfatning av at kvinners aktive deltakelse avtok i takt med omleggingen fra en krigføring sentrert rundt husholdet og private hærstyrker til en mer profesjonell og statlig organisert krigføring fra 1200-tallet (McLaughlin 1990: 199–203). I Norden var fremdeles adelen og de private stormannsfølgene dominerende i krigføringen til langt ut på 1400-tallet. Og selv om statlig organisering skjøt fart rundt 1500 – en overgang Bjørn Poulsen karakteriserer som en overgang fra liten til stor krig – levde det private elementet videre både i kongemaktens krigføring og i adelens feider (Poulsen 2001: 72). I tillegg hadde krigføring på union- og nasjonalt plan ofte et privat element, og kongemakten ble involvert i adelens feider.⁷ Forutsetningen for nordiske kvinners aktive deltakelse skulle dermed være til stede.

Jeg skal nå undersøke et utvalg kvinner som befant seg i situasjoner hvor vi kan forvente mulighet for en aktiv involvering av politisk og militær art. Det viktigste målet med undersøkelsen er å få innsikt i hvilke faktorer som påvirket kvinnenes handlingsrom og ga dem mulighet til å utøve mer direkte former for makt. Selv om det er utfordrende å sammenligne kvinner som handlet innenfor rammene av forskjellige sosiale, økonomiske og politiske strukturer, må de nordiske kvinnenes handlinger ses i sammenheng med den større europeiske konteksten. Hvis vi tar utgangspunkt i Norge og konflikter som hadde sitt utspring i eller var nær knyttet til norske forhold, finnes det én gruppe kvinner som er spesielt interessante. Hustruer til og enker etter ledende politiske figurer, riksråder, høvedsmenn og borgherrer som var direkte involvert i væpnede konflikter av forskjellig slag og på forskjellig nivå. De fleste av disse kvinnene tilhørte høyadelen, og det er også i dette sjiktet vi finner de kvinnene som innehadde formaliserte maktposisjoner, vanligvis som ektemannens stedfortredere, men unntaksvis også på et selvstendig grunnlag.⁸ Vi skal nå se nærmere på aktiviteten til Elise Eskildsdatter og Magdalena Olavsdaughter, hustru og

⁶ Earenfight 2015, Livingstone 2015, Kelleher 2015, Tanner, Gathagan, Huneycutt 2019, Sjørnsen 2019.

⁷ Netterstrøm 2007: 183. Se Hamre 1971: 96–111, 141–193, Benedictow 1977: 211–280, Opsahl 2007: 147 og Larsson 2003: 265–415 om politiske og militære konflikter i Norge og Sverige ca. 1450–1510.

⁸ Fra et norsk ståsted er den mest interessante kvinnen Ingerd Ottesdatter til Austrått på grunn av hennes rolle i norske og interskandinaviske konflikter og feider på 1520- og 30-tallet. Ingerds rolle var imidlertid unik og involverte maktposisjoner og ressurser som var få kvinner (og menn) forunt. Wærdahl 2010, 2013, 2017, [2021].

datter av Olav Nilsson, som var i konflikt med og ble drept av hanseatene på midten av 1400-tallet, og Mette Iversdatter Dyre og Ottilia Ottesdotter, gift med og enker etter opprørerne Knut Alvsson og Nils Ravalldsson, som var aktive tidlig på 1500-tallet. I hvilken grad og på hvilken måte deltok disse kvinnene aktivt i ektemannenes politiske og militære virksomhet? Hvordan handlet de i kjølvannet av ektemannens, og i Magdalenas tilfelle, farens død? Hva muliggjorde deltakelsen, hva satte begrensninger for den, og hvordan ble den oppfattet i samtiden?

Elise Eskildsdatter og Magdalena Olavsdatter

I 1453 skal Olav Nilsson, høvedsmannen i Bergen, ha måttet forlate sin post på grunn av aggressiv framferd mot hanseatene og deres skip.⁹ Med utgangspunkt i det samtidige diplomaterialet mener historikerne i dag at Olav Nilssons aktivitet kan ha vært sanksjonert av og utøvd i overenskomst med kongens og det norske riksrådets ønsker.¹⁰ I krøniker og andre fremstillinger forfattet av hanseatene, fremstilles Olav Nilsson som en simpel sjørøver med privat motiv, mens han i senere kilder, som *Bergens Fundas* fra 1560, og ettertidens myter og legender hylles for sin heroiske kamp for å fri Bergen (og landet) fra tyskernes klør (Nedkvitne 1992; Berntsen 1926).

Olav Nilsson ble gjeninnsatt som høvedsmann, men ble sammen med sønnen, broren, biskopen av Bergen og nær seksti andre drept av tyskerne i september 1455. Angrepet rystet samtiden og kompliserte forholdet mellom hanseatene, kongemakten og det norske riksrådet. Angrepet rammet muligens også Olavs hustru, Elise Eskildsdatter, og de yngre barna. I et senere klagebrev om drapet på faren hevder Aksel Olavsens at mora ble tvunget til å ikle seg munkehabitt og rømme fordi tyskerne truet med å putte henne i en sekk og drukne henne.¹¹ Det var ikke uvanlig at høvedsmenns ektefeller og barn fikk føle krigens voldsomheter på kroppen.¹²

Elise fremstilles ikke bare som offer i kildene. *Bergens Fundas* og tyske krøniker gir henne tvert imot en aktiv og sentral rolle i ektemannens piratvirksomhet. Forfatteren av *Bergens Fundas* (59–60) slår fast at Olav Nilssons «Quinde haffuer hafft Manndtz Nature vdi hindis hiertte ...», og at hun skal ha hatt et eget skip som hun

⁹ Se Hamre 1968: 139–140 og Benedictow 1977: 56–60 for den tradisjonelle fremstillingen og tolkningen av Olav Nilssons konflikt med hanseatene og dens etterdønninger.

¹⁰ Nedkvitne 1992. Synspunktene er også tatt opp i Opsahl 2009 og diskuteres i Bjørkvik 1996: 185–186.

¹¹ DN VII 483. Aksel Olavsens beretning samsvarer ikke med fremstillingen i andre samtidige kilder hvor heller ikke Elises dramatiske flukt er nevnt. DN III 830. Berntsen 1926.

¹² Ingerd Ottesdotter og datteren satt f.eks. fengslet hos erkebiskopen på 1530-tallet. Samme mann tok også Sofie Krummedike og ektemannen Eske Bille i forvaring. Görvel Fadersdotter og barna var på Varberg da de ble angrepet.

bedrev virksomheten med (Berntsen 1926). Albert Krantz' krønike tar det enda et skritt lenger, og hevder at Elises skip førte et purpurfarget seil med det norske riks-våpenet (Berntsen 1926; Benedictow 1977: 18).

Elises piratvirksomhet omtales ikke i det samtidige diplomaterialet, men vi har eksempler på at kvinner aktivt benyttet kapring i små og store konflikter både i Norden og i utlandet, med og uten myndighetenes velsignelse. Ifølge *Chronique Normande* ledet den bretonske adelskvinnen Jeanne av Belleville en flåte skip mot franske handelsskip etter at ektemannen hadde blitt henrettet for forræderi mot den franske kronen (Sjursen 2019: 135–136). Jeanne er riktignok den eneste kvinnelige pirat i de franske kildene, og som i tilfellet med Elise, er kildene til hennes og andre franske adelskvinnens militære eskapader i hovedsak krøniker, ikke diplomer (Sjursen 2019: 135–137; 2015: 4, 13–17). En annen fransk adelskvinne, Jeanne de Monfort, skal ifølge den franske kronikøren Jean le Bel også ha hatt hjerte som en mann og endatil en løve (Sjursen 2015: 19). Katrin E. Sjursen argumenterer overbevisende for at selv om krønikenes fargerike skildringer både er overdrevne og ikke alltid historisk korrekte, så beskrev forfatterne hendelser, holdninger og maktstrukturer som var troverdige for dem selv og deres lesere. De franske adelskvinnenes normoverskridende krigføring ble oppfattet både som sannsynlig og forventet av forfatternes målgruppe. Denne argumentasjon kan også benyttes til å sannsynliggjøre at skildringen av Elises piratvirksomhet i *Bergens Fundas* (59–60) og de tyske krønikene reflekterte at kvinner fra dette sjiktet kunne delta aktivt i væpnede konflikter.

At kvinner drev som sjørøvere, bekreftes imidlertid også av det nordiske diplomaterialet. Det er mulig at forfatteren av *Bergens Fundas* forvekslet Elise med datteren Magdalena, som brukte sjørøveri som et redskap i familiens langvarige kamp for å få erstatning for drapet på faren noen tiår senere (se under). Opplysningene om Magdalena stammer imidlertid fra diplomaterialet, ikke omdiskuterte krøniker. Diplomer er også kildene til Mette Iversdatters kapervirksomhet. Hun benyttet seg av metoden i 1516 etter at stesønnen ikke ville kompensere henne fullt ut etter å ha inndratt morgengaven hennes (se under). Ingerd Ottedotter til Austråtts skip var også involvert i kapring av skotske, tyske og hollandske handelsskip i 1527 (DN VIII 562).

I motsetning til de franske adelskvinnene Sjursen har undersøkt, tok ikke Elise til våpen da ektemannen ble drept. Hun valgte å benytte seg av fredelige kanaler i den hensikt å få straffet gjerningspersonene og å få kompensasjon for drapet. Hun sendte en formell klage med krav om erstatning til borgermester og råd i Lübeck (DN III 830). I brevet benytter hun frasen «fattig kvinne» og andre sympatisevekkende standardfraser som anvendes flittig av enker i brev til konger og myndighets-

representanter. Det finnes imidlertid flere eksempler på at enker etter høvedsmenn og riksråder fikk økonomiske problemer etter at ektemannen brått falt fra.¹³ Det kom ingen erstatning fra Lübeck, men etter ett år fikk hun tilbake kistene med familiens verdisaker (DN VI 552). Det forekom at enker etter høvedsmenn og riksråder fikk beholde eller fikk len i Norge etter supplikker til kongen, hvor de argumenterte med økonomiske problemer etter ektemannens død.¹⁴ Elise ønsket og fikk beholde Ryfylke len etter ektemannen. Ledige len var en svært ettertraktet ressurs som enker i verste fall måtte konkurrere med rikets mektigste menn om. For å få beholde len holdt det ikke å appellere til kongens samvittighet og spesielle ansvar overfor enker og farløse barn, man var avhengig av kontakter som kunne og ville øve direkte innflytelse på hans beslutninger. Selv om nordiske enker formelt sett hadde stor handlefrihet, var deres stilling svært utsatt, og de var, som andre kvinner, opptatte av å sikre seg og barna beskyttelse fra innflytelsesrike menn. Yngre enker valgte ofte å gifte seg på nytt (Bjarne Larsson 2012; Raeder 2011: 137–138). Ettersom Elises sønn og datter begge ble gift i Skåne – hennes egen hjemtrakt – hadde hun sannsynligvis familie og andre kontakter hun kunne støtte seg til der. Hanseatene i Bergen mottok anmodninger både fra kongen og det danske riksrådet om Elise (DN VI 552). Vi må også regne med at Elise fant støtte hos norske riksråder, som gjennom flere tiår brukte drapet på Olav Nilsson i forhandlinger med kongemakten.

Innsatsen til tross, skadeserstatning uteble, og gjerningsmennene ble ikke straffet. Kong Christian Is og Lübecks håndtering av saken var ikke til Elise og barnas fordel. I 1468 skal hun ha mistet Ryfylke len fordi kongen oppfattet henne som en uvenn (Berntsen 1926). Hun fortsatte muligens å holde erstatningskravet oppe mot kongens vilje og/eller støttet kongens motstandere. I 1469 frafalt kongen erstatningskravet for drapet på kronens vegne (Hamre 1971: 27). Fra 1477 opprettholdt en myndig Aksel Olavsen erstatningskravet på familiens vegne i tråd med sin rolle som familiens mannlige overhode (DN VII 482, 483). På 1480-tallet valgte Olav Nilssons etterlatte å ty til en mer direkte og velprøvd fremgangsmåte overfor hanseatene. Fra sin base i Skåne kapret Aksel Olavsen tyske skip med kongemaktens velsignelse og partnerskap (DN II 943, 958, 961, VI 591). I håndfestningen hadde kong Hans lovd å sørge for at Olav Nilssons arvinger fikk erstatning fra tyskerne i Bergen. Kapring av hansaskip var dessuten et viktig element i kongens handels- og utenrikspolitikk på 1480-tallet (Hamre 1971: 97–100).

¹³ Vincens Lunges enke, Margrete Nilsdotter, fikk Troms len for å kunne betale gjelden på 4000 mark som ektemannen etterlot seg da han ble drept i 1536. DN XXII/2 436. Se under om Otilia Ottesdotter. Lahtinen mener at enkene brukte språket til sin nytte og for å utnytte et maktforhold til sin fordel, og at de ikke nødvendigvis led noen nød. Lahtinen 2009: 62–67.

¹⁴ Om kvinner og len i Norge, se Wærdahl 2013, 2017.

Norske historikere har slått fast at Elise trolig var en pådriver i familiens aksjoner mot hanseatene på 1480-tallet, selv om det ikke finnes opplysninger om dette i kildene.¹⁵ Datteren deltok derimot aktivt, i hvert fall etter at hun ble enke (DN VI 611; Berntsen 1926). Magdalena Olavsdaughters virksomhet beskrives blant annet i et brev fra norske riksråder til kong Hans i 1491. Ifølge riksrådene hadde hun kjøpt en kravell av høvedsmannen på Varberg og rekruttert en beryktet piratkaptein til å føre skipet for seg. Riksrådene var bekymret fordi Magdalena fortsatte angrepene på egen hånd etter at broren hadde inngått forlik med tyskerne (DN VI 611, XVI 334; Benedictow 1977: 237; Hamre 1971: 100–101). Siden Magdalenas virksomhet foregikk uavhengig av brorens, må hun ha hatt et selvstendig maktgrunnlag. Dette kan forklares med enkestatusen og tilgang på store økonomiske ressurser, men også med en vilje til å benytte seg av det handlingsrommet de skapte. Det kan trolig også knyttes til det faktum at Magdalena var hjemmehørende i et område av Norden hvor sjørøveri var en integrert del av store og små konflikter. Adelen nølte ikke med å ty til sjørøveri i sine interne konflikter eller overfor hanseatene. I tillegg var grensen mellom kongemaktens utenriks- og handelspolitikk og sjørøveri flytende (Hamre 1971: 100–101; Benedictow 1977: 232–239). De norske riksrådene virker da heller ikke å ha vært opptatte av Magdalenas kjønn, de var mer bekymret for freden hun kunne forpurre, og de konsekvenser den kunne få for skipsfarten langs norskekysten.

Mette Iversdatter og Ottilia Ottesdotter

Fra 1498 til 1501 oppholdt den tidligere høvedsmannen på Akershus, Knut Alvsson, seg i Sverige, hvor han inngikk i kretsen rundt den tidligere riksforsanderer Sten Sture d.e. og Svante Nilsson.¹⁶ Da svenskene gjorde opprør mot kong Hans i 1501, fikk Knut de vestsvenske grenselandskapene Värmland og Dal i forlening. Herifra gjennomførte han angrep inn i Norge fra vinteren 1502. Selv om han og støttespillerne skaffet seg kontroll over det meste av det sønnafjelske Norge, ble opprøret kortlivet. Knut ble drept i et forhandlingsmøte med Henrik Krummedike i Oslo i august 1502.

Mette Iversdatter tilhørte den danske høyadelen og hadde først vært gift med den norske riksråden Andreas van Bergen, som hun hadde en datter med. Etter Knuts død ble hun gift med Svante Nilsson, svensk riksforsanderer fra 1504.¹⁷ Mens Sture-

¹⁵ Bjørkvik 1996: 186. Hamre 1971: 140. Elise er ikke nevnt i kildene etter 1483.

¹⁶ Om Knut Alvssons norske opprør og hans rolle i Sverige, se f.eks. Hamre 1971: 164–177, Benedictow 1977: 251–270, Larsson 2003: 392–396, Opsahl 2017: 147.

¹⁷ Om Mette se, Bruun 1979–84, Jexlev 1983: 50–51, Hamre 1998: 230, Olsen 2003, Larsson 2003: 412–13.

arkivet gjør det mulig å undersøke Mette Iversdatters rolle og handlingsrom som Svante Nilssons hustru i relativ detalj, vet vi lite om hennes tid som Knuts hustru. Basert på det vi vet om Mettes handlinger i kjølvannet av drapet på Knut og hennes aktive rolle som Svante Nilssons hustru, må vi imidlertid regne med at hun også hadde en rolle i førstnevntes aktiviteter. Kvinner i Mettes sosiale sjikt tok aktivt del i sosiale, og i høyeste grad, politiske aktiviteter, som for eksempel gavegivning, gjestfrihet og brevskrivning, og var med på å bygge ut og opprettholde familiens nettverk.¹⁸ Mette og datteren oppholdt seg fast i Sverige fra 1498/99, og sammen med Knut gjestet de de fremste blant hans svenske allierte. Mette, datteren og Knuts barn fra første ekteskap oppholdt seg dessuten hos disse mens Knut var i Norge (DN XVI 331; XXII 11; Larsson 2003: 412–413). At Mette måtte ha pleid og styrket båndene til denne kretsen, blir åpenbart når vi ser hvilken rolle hun spilte etter drapet på ektemannen.

Historikerne tyr til klisjeer som «stolt», «hevngjerrig» og «eggende» når de beskriver Mettes rolle etter drapet på Knut, men i samtidige kilder fremstilles hun mer nøkternt (Bruun 1979–84; Benedictow 1977: 271, Hamre 1971: 188). I et brev til Henrik Krummedike gjengir kong Hans rykter om Mettes handlinger etter drapet. Hun skal ha hatt bud i Norge og «ladhe resæ och forsamle almwen til segh» (DN VIII 463). Her benytter kongen ord som er påfallende lik dem som ble brukt til å beskrive hennes ektemann og andre opprøreres virksomhet.¹⁹ Norske historikerne er enige om at Mette skal ha forsøkt å fortsette der Knut måtte gi tapt, og at målet skal ha vært å beleire og fordrive Henrik Krummedike og andre kongetro menn (Benedictow 1977: 271; Hamre 1971: 188). Hennes aktivitet skiller seg klart fra Elises og minner mer om Jeanne de Bellevilles voldsomme respons på ektemannens henrettelse (Sjursen 2019). Det er imidlertid vanskelig å skille Mettes handlinger fra aktiviteten til Nils Ravalldsson og Knuts svenske slektninger og støttespillere. De gjorde gjentatte innfall i Norge, hvor de beleiret festninger, svidde av byer, brente setegårder og fordrev lensherrer.²⁰ Sannsynligvis arbeidet de i overensstemmelse med Mette. Hun hadde åpenbart tilgang på Knuts nettverk i Sverige og hadde allerede ved ektemannens død et nært forhold til Svante Nilsson, som hun ble forlovet med kort tid etter. At hun fikk bistand, kan også forklares med at både Nils Ravalldsson og Ture Jönsson, som begge var i slekt med Knut Alvsson, Svante Nilsson og resten av de

¹⁸ Se f.eks. Hans Bjørns kommentarer om Sofie Krummedikes brevskrivning i Bjørn 2001, samt Anne Rud og Sofie Krummedikes brev, delvis trykt i DN XXIII. Se over for Lahtinen og internasjonalt litteratur.

¹⁹ F.eks. DN VIII 460.

²⁰ Hamre 1971: 188, Larsson 2003: 396–397. Larsson nevner for øvrig ikke Mettes rolle.

svenske opprørerne, hadde egne motiv for å holde oppe presset mot kong Hans (Benedictow 1977: 270–271). Verken kongen, Henrik Krummedike eller andre uttrykker overraskelse over eller fordømmer Mettes rolle. Erttertidens historikere har derimot ikke nølt med å mistenkeliggjøre og felle dom over henne, først og fremst for ekteskapet med Svante Nilsson.²¹

Mette kan også ha hatt økonomiske motiv for å fortsette konflikten med kong Hans. Da Knut ble drept, oppholdt hun og datteren seg i Sverige, hvor hun sannsynligvis hadde begrenset tilgang på inntekter. Knuts arvinger var de tre barna fra første ekteskap som hadde en mektig morslekt i Sverige. Selv om Mette minst hadde krav på morgengave fra Knuts bo, må vi anta at også det godset var beslaglagt av kongen som alt annet av Knuts gods i Norge.²² Det gjaldt muligens også hennes datters farsarv. Mette fikk heller ikke beholde Knuts len i Sverige. De ble gitt til Nils Ravalsson. Hun kunne ha valgt å dra tilbake til Danmark, hvor hun hadde innflytelsesrike slektninger, men hun valgte som svært mange enker heller å inngå et nytt ekteskap.²³

Mette og Svantes bevarte brevveksling benyttes til å dokumentere at Mette øvde innflytelse på ektemannen og gjennom ham på det svenske riksstyret (Jexlev 1983: 51, Utterström 1968: 38, Larsson: 412–413). Svenske stormenn tok veien om Mette for å påvirke Svantes beslutninger eller sikre seg hans gunst, og hun videreformidlet ønsker til ektemannen.²⁴ Men posisjonen som Svantes hustru ga Mette mer enn indirekte makt. Den ga henne også maktposisjoner, som for eksempel ansvaret for Stockholms slott i hans fravær.

At en kvinnes muligheter til å øve politisk innflytelse, inneha maktposisjoner og å sikre egne økonomiske interesser ofte forutsatte ekteskap eller beskyttelse og støtte fra mannlige slektninger, blir bekreftet av de utfordringer Mette støtte på etter Svante Nilssons død i 1512. Mette og Svante hadde ingen barn, og Svantes sønn Sten tok over rollen som familieoverhode og riksforsander. Han inndro Mettes morgengavegods, og da hun ikke lyktes med å få full erstatning for tapet med

²¹ Bruun 1979–84, Jexlev 1983: 50–51, Olsen 2003, Se Larsson 2003: 413 for berettiget kritikk av de negative karakteristikkene som er kommet Mette til del.

²² Knuts barn fikk først tilgang til farens norske gods i 1515/16. Hamre 1998: 97.

²³ Se Raeder 2011 om gjengifte. Dette har ikke vært undersøkt i detalj for Norge og Danmark ennå, men de norske kildene taler sitt tydelige språk. Blant adelen finnes det få unge enker og ugifte kvinner i kildene, og ingenting tyder på at klosterlivet var et alternativ for unge utover i senmiddelalderen. Knut Alvssons mor, Magnhild Oddsdotter, giftet seg for eksempel tre ganger selv om hun var enearving til Finne-godset og hadde en sønn fra andre ekteskap.

²⁴ Mette skriver f.eks. til Svante at Ture Jönsson har bedt henne om å bære bud til Svante om at han skal unne Ture to len. DN XV 135.

fredelige midler, dro hun i 1515 til Danmark for å få bistand.²⁵ Kong Christian II utnevnte henne til forstanderske for Skt. Agnete-klosteret i Roskilde og ga henne len. Med kongens velsignelse og hans admiral som kaptein, utrustet hun et skip sammen med brorsønnene Ove, Vincens og Niels Lunge, som også hadde fått beslaglagt gods i Sverige, og kapret et av Sten Svantessons skip. Mette var initiativtaker og pådriver i den væpnede konflikten med stesønnen. Kapringen ble sanksjonert av kongen, og det som i utgangspunktet hadde begynt som en feide mellom Mette og stesønnen, skulle på sikt bli opptakten til det endelige bruddet mellom Danmark og Sverige (Bruun 1979–84; Olesen 2003). Striden om morgengodset varte ved og ble først løst av Mettes arvinger på 1540-tallet.²⁶

Mette Iversdatter var aktivt handlende både som hustru og enke. Hennes utøvelse av makt omfattet trolig det man i internasjonal forskning karakteriserer som militær deltakelse. Men etter Svantes død hadde ikke Mette en selvstendig maktposisjon i Sverige å bygge videre på eller et nettverk av innflytelsesrike menn som kunne utfordre stesønnen. Det er nærliggende å trekke den konklusjon at selv om støttespillerne også etter Knuts død hadde vært drevet av egeninteresse i tillegg til en mulig lojalitet overfor Mette, så var ikke deres interesser sammenfallende med Mettes etter Svantes død. At man ikke nødvendigvis kunne forvente støtte fra en avdød ektemanns allierte og støttespillere, bekreftes også av de erfaringer Nils Ravalddssons enke hadde gjort seg noen år tidligere.

I tillegg til Mette og Knut Alvssons svenske allierte fortsatte Knuts norske støttespiller, Nils Ravalddsson, opprøret mot kong Hans. Han tok over Knuts svenske len og holdt også godslen fra Svante Nilsson. Fra sin base på Olsborg nord i Båhuslen, angrep Nils og hans menn kong Hans' festninger og støttespillere i Båhus og Borgarsyssel. De plyndret og brente Marstrand, og Sarpsborg fikk også problemer (Hamre 1971: 188–191). I en kunngjøring fra 1515 forteller bymennene om da Nils' menn kom til byen og krevde brannskatt (DN I 1046). Sarpingene fikk tillatelse til å dra til Olsborg for å forhandle med hans hustru, Ottilia Ottessedter. Turen var imidlertid forgjeves. Ottilia skal ha svart at hvis de unnlot å betale henne, så skulle de alle se seg selv i Marstrands speil. Sarpingene etterkom da kravet fordi de ifølge dem selv ikke hadde noe ønske om å bli brent og ihjelslått som marstranderne.

Vi kjenner ikke bakgrunnen for kunngjøringen fra 1515, og den er verken en samtidig eller objektiv fremstilling av begivenhetene. Det var riktignok ikke uvanlig

²⁵ Mettes brev til Sten Svantesson og Christian II i sakens anledning er gjengitt i Utterström 1968: 251–256, 270.

²⁶ Vincens Lunge engasjerte seg også i farsøsterens sak og skrev til Ture Jönsson om saken. Han fulgte også med godset etter Anders van Bergen i Norge som Mette fremdeles eide. Utterström 1968: 271–272.

at høvedsmenn og borgherrers hustruer fungerte i ektemennenes sted i deres fravær, men i kunngjøringen gis Ottilia en svært sentral rolle i det som var et ledd i ektemannens krigføring: Hun forhandler, truer med vold og død og tar imot brannskatten. Velkjente elementer i adelens feider og krigføringen i Skandinavia.²⁷ Som Mette Iversdatter hadde Ottilia Ottosedotter mulighet til å delta aktivt i ektemannens politiske virksomhet, men i motsetning til Mette kan vi for Ottilias del dokumentere at hun spilte en aktiv rolle i selve krigføringen, og at hun var i en posisjon hvor hun utøvde makt av den mest direkte typen. Ikke ulik virksomheten til de franske adelskvinnene på 1300-tallet og de danske adelskvinnenes i Slesvig i første halvdel av 1400-tallet. De sistnevnte ble ikke bare angrepet og plyndret i striden mellom kronen og holsteinerne, men de beordret også og gjennomførte angrep på gårder (Poulsen 2001: 67–69).

At det var fare forbundet med å gjøre opprør mot unionskongen, fikk Ottilia erfare julenatten 1504. Da ble Olsborg angrepet av Otte Rud, den nye lensherren på Båhus. Nils kom seg unna med skader, men døde sommeren 1505. Ottilia, barna og enkelte av Nils' menn ble tatt til fange (Hamre 1971: 191–192).

Svante Nilsson skal ha forsøkt å holde presset oppe i Norge etter 1505 (Benedictow 1977: 272; Dal.Dipl.: 234). Men selv om Ottilia neppe satt lenge i fangenskap, er det ingenting i kildene som tyder på at hun videreførte Nils' geriljakrig mot kong Hans og hans menn i Norge, med eller uten støtte fra Sverige. Nils' militære ressurser var for øvrig ikke tilgjengelig for henne. Otte Rud hadde tatt over Olsborg og fikk senere alt Nils' gods i Norge som kongen hadde beslaglagt (Hamre 1971: 191; DN XVIII 214). Nils' trettitalls væpnede menn gikk i tjeneste hos Ture Jönsson (Dal.Dipl.: 233). Ottilia begynte enketilværelsen med å forsøke å sikre seg inntekter, men i motsetning til Elise og Mette manglet hun slektninger som kunne bistå. Hun måtte støtte seg til Nils' allierte og venner i Sverige. Det skulle imidlertid by på problemer. I juli 1506 var hun i Skara i Västergötland, hvor hun gjorde opp status i et brev til Svante Nilsson. Ottilia sto ifølge henne selv uten midler fordi hun har mistet alt hun hadde i Norge på grunn av ektemannens tjeneste for Svante og Sveriges rike (DN XXII 49; Dal.Dipl.: 231). Hun hadde derfor reist til Västergötland med forventning om å få hjelp fra Nils' allierte og venner til å sikre seg gods og len som ektemannen hadde holdt fra Svante. Da hun kom dit, oppdaget hun at både gods og len var blitt overtatt av andre, selv om hun hadde Svantes brev på at hun skulle beholde lenene i syv år etter ektemannens død. Hun følte en viss takknemlighet mot Ture Jönsson, lagmann i Västgötaland, som til en viss grad hadde talt hennes sak overfor Nils' venner, men bistanden var likevel uteblitt. Ottilia la derfor all sin tro og tillit i

²⁷ Se litteratur foran om krigføring.

Guds og Svantes hender og ba ham om å få beholde noen av de lenene Nils hadde til hun kom seg ut av problemene og fikk tilgang til sitt gods eller kunne få annen hjelp av Svante og Sveriges rike.

Til tross for at Ottilia i likhet med enkelte andre enker hadde brev på at de skulle få beholde len etter ektemannens død, var i hvert fall kronens større len en ressurs som i regelen var forbeholdt menn (Wærdahl 2013). Sett fra Svante og hans støttespilleres ståsted, frigjorde Nils' død økonomiske ressurser som Svante lot komme sine mannlige støttespillere til gode. Det går klart fram av brev Svante mottok fra denne gruppen etter Nils' død.²⁸ Ture Jönsson hadde allerede i 1505 tilbudt seg å betale Nils' gjeld mot at Ture fikk et av lenene etter Nils (DN XXII 40). For så vidt en gest til enken, som ellers ville ha blitt sittende med gjelden, men også en god avtale for ham selv.

Ottilia Ottesdotter tilhørte ikke den kategorien kvinner som hadde en selvstendig maktposisjon å bygge på som enker. Hun hadde heller ikke tilgang til de nødvendige økonomiske eller menneskelige ressursene. Ottilias brev til Svante kan tjene som en advarsel mot å trekke slutninger om et nettverks betydning basert utelukkende på dets eksistens og potensial, og ikke på hva dets medlemmer faktisk foretok seg på andres vegne. I prinsippet hadde Ottilia tilgang til et innflytelsesrikt nettverk i Sverige, bestående av den svenske riksforsanderer, svenske riksråder og andre stormenn. Denne gruppen hadde bistått og støttet Mette Iversdatter etter Knut Alvssons død, men var ikke villige til å hjelpe Ottilia få år senere. Vi vet dessverre ikke om Svante fulgte opp med støtte, men det virker som om Mette Iversdatter var sympatisk innstilt. Etter hennes oppfatning ble Ottilia forrådt av Søren skåning, senere fogd i Viken, som hun også mente hadde forrådt Knut Alvsson. For øvrig samme mann som hadde inntatt Sarpsborg på Nils' vegne (DN XXII 45; Dal.Dipl.: 226, 233, 265).

Konklusjon

Christine de Pisan regnet ikke utøvelse av militærmakt som en naturlig adferd for kvinner (McLaughlin 1990: 203). Til tross for dette så hun ifølge Carolyn P. Collette nødvendigheten av at kvinner ringeaktet og kastet av seg typisk kvinnelig adferd. For å bli hørt og for å bli i stand til å utøve makt og få det handlingsrommet de behøvde for å nå sine mål, måtte kvinnene krysse kjønns grensene (Collette 2006: 24). De måtte skaffe seg en manns hjerte.

Kirken og de normer som sprang ut av den idealiserte og satte i prinsippet klare grenser for kvinners handlingsrom og for deres muligheter til å utøve mer direkte

²⁸ Dal.Dipl.: 229, 230, 231, 233. Ture Jönsson hadde Dal, og de andre var også fordelt.

former for politisk og militær makt. I praksis var imidlertid ikke disse normene alltid styrende, og til adelskvinnerns naturlige adferd må vi også for Nordens del inkludere utøvelse av politisk og militær makt på en direkte måte som ikke samsvarer med normene. Selv om jeg kun har undersøkt handlingene til fire kvinner, bekrefter Elises, Magdalenas, Mettes og Ottilias aktiviteter at handlingsrommet til adelskvinner var større enn vi tidligere har antatt også i Norden, og at det ikke begrenset seg til aktive handlinger innenfor familien og husholdet. Det omfattet å opprettholde kontakten med og pleie forholdet til allierte og støttespillere, men også aktiviteter som faller under betegnelsen krigshandlinger som sjørøveri, samling og oppildning av menn, trusler om vold og mottak av brannskatt. Virksomhet som er direkte sammenlignbar med den adelskvinner bedrev i mer urolige deler av Europa i senmiddelalderen (Sjursen 2015; 2019). Magdalena, Mette og Ottilias handlinger kan ses som tegn på at vi bør være forsiktige med å sette nordiske adelskvinner inn i for stramme rammer. Det er godt mulig at de omformet samtidens normer med sine handlinger, men det kan også være at normene som styrte adelskvinnerns deltakelse i krig og konflikt, åpnet for langt større handlingsrom enn vi tidligere har antatt. I de samtidige kildene finner vi da heller ingen kjønnsbasert fordømmelse av Elise, Magdalena, Mette og Ottilias handlinger.

Kvinnernes handlingsrom forutsatte imidlertid at visse forutsetninger var til stede. Selv om det fantes unntak, var det trolig ektemannens posisjon og involvering i politisk og militær virksomhet som skapte mulighet for og forventning om en mer aktiv deltakelse. Elise, Magdalena, Mette og Ottilia tilhørte et sjikt kvinner som i kraft av sine ekteskap og muligheten for ektemenns og fedres brå og uventede død, måtte forvente å havne i situasjoner hvor de risikerte å bli utsatt for voldsomheter, men også å måtte utøve dem selv. De tilhørte absolutt målgruppen for de Pisans anbefalinger. Men som ellers i Europa, var heller ikke nordiske adelskvinner politiske og militære aktivitet utelukkende knyttet til ektemannens fravær (Sjursen 2015: 9, 38–39). Politisk og militær maktutøvelse etter ektemannens død, forutsatt imidlertid at de befant seg i en posisjon hvor de hadde tilgang til villige støttespillere og/eller økonomiske ressurser, kunne også enker velge å ty til voldsomheter for å fortsette ektemannens kamp eller sikre seg økonomiske ressurser de mente å ha rett på etter en ektemann og far. Det var dermed også et sterkt privatøkonomisk motiv bak deres handlinger. Magdalenas posisjon må ha vært spesielt gunstig ettersom hun kunne finansiere og opprettholde kapervirksomheten på egen hånd mot både riksrådet og kongens vilje. Hennes handlinger bekrefter da også det vi allerede vet, at kong Hans' kontroll over adelen var begrenset.

Det virker imidlertid å ha vært et begrenset handlingsrom for kvinner som ble stående igjen alene selv i dette sjiktet. Elise og familiens kamp for erstatning og Mettes forsøk på å videreføre Knuts opprør avhang av at kongen, familien og/eller nettverket bidro. Ektemannens død dreide seg først og fremst om å sikre økonomiske interesser. I så måte var ikke enkestanden frigjørende, snarere tvert imot, også for kvinner i dette sjiktet. Dermed er også skjebnen til de kvinnene som utøvde en mer aktiv form for politisk og militær makt, med på å bekrefte hovedtendensen i forskningen, nemlig at enkestanden og den selvstendighet den skal ha medført, ikke nødvendigvis var noe å trakte etter. Den ledet til avmakt, ikke økt makt.

For å kunne utøve makt og nå sine mål i middelalderens politiske landskap, måtte kvinner handle ut ifra de forventninger man hadde til menns adferd. Magdalenas, Mettes og Otilias aktivitet faller inn under det som også i dag defineres som den mest maskuline formen for maktutøvelse, væpnet strid (McLaughlin: 194). Gjennom sine handlinger la de til rette for og truet med vold. Vi vil selvsagt aldri få vite om disse kvinnene oppfattet at de måtte kaste av seg typisk kvinnelig adferd og utfordre eller omforme kjønnsnormene de var underlagt for å handle som de gjorde. Det fantes imidlertid en kvinne som bevisst benyttet seg av samtidens forventninger til kjønnsroller for å legitimere sin egen politiske og militære makt. Da Elizabeth I oppildnet troppene sine mens de ventet på den spanske armada, skal hun ha forsikret dem om at selv om hun hadde kroppen til en svak og kraftløs kvinne, så hadde hun en konges hjerte og mage (Levin 2013: 1, 143, 148).

Bibliografi

KILDER

- BERGENS FUNDAS. Utg. Mikjel Sørli. Bergen: Bergens historiske forening, 1957.
 DAL.DIPL. = *Dalslands Diplomatarium*. Utg. Per-Axel Wiktorsson & Eva Odelman. Åmal: Dalslands Fornminnes- og Hembygdsförbund, 1996.
 DN = *Diplomatarium Norvegicum*. I–XXIII. Utgitt av C.C.A. Lange m.fl. Christiania og Oslo, 1847–2011.

LITTERATUR

- BENEDICTOW, Ole Jørgen. 1977. *Fra rike til provins 1448–1536*. Cappelen Norges-historie, 5. Oslo: Cappelen.
 BERNTSEN, Thorvald. 1926. "Elise Eskildsdatter". *Norsk biografisk leksikon*, III: 504–505

- BJØRKVIK, Halvard. 1996. *Folketap og sammenbrudd 1350–1520*. Aschehougs Norges-historie, 4. Oslo: Aschehoug.
- BJØRN, Hans. 2001. "... ganske venligen tilskrevet i egen hånd". Studier i den danske adels 'skrivekløe' i renæssancen". I Per Ingesman & Jens Villiam Jensen (red.), *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350–1660*, 334–368. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- BRATSBERG, Terje. 2018. "Elise Eskildsdatter". *Norsk biografisk leksikon* på nett. Hentet 20.06.2018 fra https://nbl.snl.no/Elise_Eskildsdatter
- BRUUN, Henry. 1979–84. "Mette Iversdatter Dyre", *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. utg. Hentet 20.06.2019 fra <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=288991>
- COLLETTE, Carolyn P. 2006. *Performing Polity. Women and Agency in the Anglo-French Tradition, 1385–1620*. Turnhout: Brepols.
- CROSSWHITE, S. Annette Finley. 1997. "Engendering the Wars of Religion: Female Agency during the Catholic League in Dijon". *French Historical Studies* 20: 127–154.
- DUBOIS, Adrien. 2004. "Femmes dans la guerre (XIVe–XVe siècles): un rôle caché par les sources?" *Tabularia* Hentet 20.06.2019 fra <http://journals.openedition.org/tabularia/1595>; DOI:10.4000/tabularia.1595
- EARENIGHT, Theresa. 2015. "Where do We go from Here? Some Thoughts on Power and Gender in the Middle Ages". *Medieval Feminist Forum* 51.1: 116–131.
- HAMRE, Lars. 1968. *Norsk historie frå om lag år 1400, førelesningar*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1971. *Norsk historie frå midten av 1400-åra til 1513*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1998. *Norsk politisk historie 1513–1537*. Oslo: Universitetsforlaget.
- JACOBSEN, Grethe. 2007. "Køn og magt i dansk senmiddelalder". I Agnes S. Arnórsdottir m.fl. (red.), *Konge, kirke og samfund. De to øvrighedsmagtene i dansk senmiddelalder*, 151–176. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- . 2011. "Formal and Informal Power – Danish Noblewomen in Sixteenth-Century Denmark". I Per Andersen m.fl. (red.), *Liber Amicorum Ditlev Tamm. Law, History and Culture*, 133–142. København: DJØF Publishing.
- JESPERSEN, Mikkel Leth. 2006. "Dronning Christine og kong Hans. Len, magt og fromhed i dansk senmiddelalder". *Historisk tidsskrift* (dansk) 106.1: 10–32.
- JEXLEV, Thelma. 1983. "Tre senmiddelalderlige kvindeprofiler. Birgitte Olufsdatter Thott – Emette Iversdatter Dyre – Anne Henriksdatter Meinstrup". I Poul Enemark m.fl. (red.), *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, 49–62. Århus: Arusia.

- KELLEHER, Marie A. 2015. "What Do We Mean by Women and Power?" *Medieval Feminist Forum* 51.1: 104–115.
- LAHTINEN, Anu. 2009. *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470–1620*. Svenska litteratursällskapet i Finland. Stockholm: Bokförlaget Atlantis.
- LARSSON, Gabriela Bjarne. 2012. "Wives or Widows and their Representatives". *Scandinavian Journal of History* 37: 49–68.
- LARSSON, Lars-Olof. 2003. *Kalmarunionens tid*. Stockholm: Prisma.
- LEVIN, Carole. 2013. *The Heart and Stomach of a King. Elizabeth I and the Politics of Sex and Power*. Philadelphia: PNN.
- LIVINGSTONE, Amy. 2015. "Recalculating the Equation: Powerful Women = Extraordinary?" *Medieval Feminist Forum* 51.1: 17–29.
- MCLAUGHLIN, Megan. 1990. "The Woman Warrior: Gender, Warfare and Society in medieval Europe". *Women's Studies* 17: 193–209.
- NEDKVITNE, Arnved. 1992. "Det norske riksrådet og utenlandske kjøpmenn 1440–1455". I Steinar Supphellen m.fl. (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*, 231–254. Trondheim: Tapir.
- NETTERSTRØM, Jeppe Büchert. 2007. "Feud in Late Medieval and Early Modern Denmark". I Jeppe Büchert Netterstrøm & Bjørn Poulsen (red.), *Feud in Medieval and Early Modern Europe*, 175–187. Århus: Aarhus University Press.
- NJÅSTAD, Magne (2009, 13. februar). "Knut Alvsson", *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 20. 06.2019 fra https://nbl.snl.no/Knut_Alvsson
- OLESEN, Jens E. 2003. "Mette Dyre". *Dansk kvindebiografisk leksikon*. Hentet 20.06. 2019 <http://www.kvinfo.dk/side/597/bio/624/origin/170/query/mette/>
- OPSAHL, Erik (2009, 13. februar). "Olav Nilsson". *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 20.06.2019 fra https://nbl.snl.no/Olav_Nilsson
- . 2007. "Feider i Norge". I Erik Opsahl (red.), *Feider og fred i nordisk middelalder*, 135–151. Oslo: Unipub.
- PISAN, Christine de. *Le trésor de la cité des dames de degré en degré et de tous estatz*, Project Gutenberg EBook. Hentet 20.06.2019 fra <http://www.gutenberg.org/files/26608/26608-h/26608-h.htm#ch35>
- POULSEN, Bjørn. 2001. "Med harnisk og hest. Om adel, krig og vold i dansk senmiddelalder". I Per Ingeman & Jens Villiam Jensen (red.), *Riget, Magten og Æren. Den Danske Adel 1350–1660*, 44–77. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- RAEDER, Johanna Andersson. 2011. *Hellre hustru än änka. Äktenskapets ekonomiska betydelse för frälskvinnor i senmedeltidens Sverige*. Stockholm: Stockholms Universitet.

- SJURSEN, Katrin E. 2015. "The War of the Two Jeannes: Rulership in the Fourteenth Century". *Medieval Feminist Forum* 51.1: 4–40.
- . 2019. "Pirate, Traitor, Wife: Jeanne of Belleville and the Categories of Fourteenth-Century French Noblewomen". I Heather J. Tanner (red.), *Medieval Elite Women and the Exercise of Power, 1100–1400. Moving Beyond the Exceptionalist Debate*, 135–156. Cham: Palgrave Macmillan.
- TANNER, Heather J., Laura L. GATHAGAN & Lois L. HUNEYCUTT. 2019. "Introduction". I Heather J. Tanner (red.), *Medieval Elite Women and the Exercise of Power, 1100–1400. Moving Beyond the Exceptionalist Debate*, 1–2. Cham: Palgrave Macmillan.
- UTTERSTRÖM, Gudrun. 1968. *Fem skrivare. Metta Ivarsdotters brev till Svante Nilsson. Studier i senmedeltida svenskt brevspråk*. Stockholm Studies in Scandinavian Philology, New Series, 7. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- WÆRDAHL, Randi Bjørshol. 2010. "Fru Ingerd Ottesdotters bruk av nettverksforbindelser i 1520- og 30-årenes Norge". *Den Jyske Historiker* 125: 53–72.
- . 2013. "Why did Ingerd Ottesdotter let go of her crown fiefs in 1529? King Frederik I and female fief holders in Norway". *MIRATOR* 14.2: 97–110. http://www.glossa.fi/mirator/index_en.html
- . 2017. "The opportunity to profit from favourable circumstances. A widow's benefits of holding crown fiefs in Norway in the 1520s". I James Daybell & Svante Norrhem (red.), *Gender and Political Culture in Early Modern Europe, 1400–1800*, 89–106. London/New York: Routledge.
- . [2021]. *An Exceptional Woman? Ingerd Ottesdotter's Position of Power in Sixteenth-Century Norway*.

Randi Bjørshol Wærdahl, førsteamanuensis ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet (NTNU). E-post: randi.wærdahl@ntnu.no

---

Aristokratiske allianser og konflikter i nordisk seinmiddelalder

ERIK OPSAHL

The point of departure is the Swedish rebellion against the regime of King John (Hans) in 1501. Sten Sture the Elder was the rebellion's most prominent leader. The article moves from a discussion of Sten's character and motives for his policy to a more general discussion of the motives of the late medieval Scandinavian aristocracy's political agitation and conduct. The principal question is whether the aristocrats were motivated by economic profit and personal career alone, or if other motives, like political and ideological ones, also mattered. Several examples of aristocrats' political choices that cannot have been motivated by economic gains are examined. Thereafter, the article presents the main features of the late medieval aristocracy in Scandinavia as an elite, including its political position, and then especially the balance of power between the aristocracy and the monarch. The conclusion is that the late medieval Scandinavian aristocracy's political behaviour was motivated by a set of motives, that could differ from one situation to another.

Innledning

Den 29. august 1501 ble det utstedt et oppsigelsesbrev av kong Hans som svensk konge på Mora i Dalarna.¹ De navngitte utstederne var ridderen Sten Sture d.e. (ca. 1437–1503), tidligere svensk riksforsander og på dette tidspunktet rikshovmester, og ridderen Knut Alvsson (ca. 1455–1502), som titulerte seg «ridder i Norge», desuten var «kopperbergsmenn», «sølvbergsmenn», «jernbergsmenn» og «menige allmue i Dalarne» ført opp som utstedere. Brevet var adressert til Hemming Gadh, electus i Linköping, ridderen Svante Nilsson, marsk, samt «klerker», «fribårne», «frelsemenn», «kjøpstadsmenn», «kronskattskyldige bønder», «landboere» og «menige allmue» i Östergötland. Oppsigelsen ble begrunnet med den ulykke («ofärd») og forderv som kong Hans hadde brakt over utstederne og Sveriges rike, som utstederne omtalte som «vårt federnis rike». Kongen hadde holdt verken ord

¹ Bosson & Grönblad 1859 nr. 68; jf. DN XXII 12 for korrekt dato.

eller sine kongelige eder, løfte, brev, beseglinger, Kalmarrecess (hans svenske håndfestning) eller forhandlinger («dæcktinger»), og dessuten heller ikke Sveriges lov og gode, gamle sedvaner. Kong Hans ble dessuten beskyldt for å ha fraternisert med russerne som hadde angrepet rikest østligste provins («landsende») Finland.

Alle utstederne hadde på grunn av dette blitt enige om at de med liv og makt ville verge seg og ikke ha Hans som svensk konge lenger. De uttalte at alle som ville gå sammen med dem om dette, ville de oppfatte som sine «kjære venner» i allianse, mens de som vegret å følge oppfordringen, ville bli sett på som utstedernes og rikets fiender, og utstederne ville gjøre opp med dem med liv og makt som en burde gjøre med sine fiender. Utstederne oppfordret mottakerne til å gjøre som det slik «tro, hederlige ('rætraadige') innfødte svenske menn» burde gjøre, og å gå i kjærlig forbund og brorskap med utstederne i forsvar av deres fedrenes rike og seg sjøl.

Ut av dette og andre opprop kom et åpent opprør som lyktes i å avsette kong Hans fra den svenske tronen, og der Sten Sture ble gjeninnsatt som svensk riksfors-stander. Sjøl om det var flere ledende menn bak opprøret, var Sten Sture den utvilsomme lederen. Det var denne «gamle herr Sten», seierherren fra slaget ved Brunkeberg i 1471, «rastløst på väg mellan tingsplatser, rådstugor och härläger, våltaligt agiterande mot främlingsvälde, som fäste sig i folkmedvetandet, på en gång krigshjälte och fredsgarant», slik den svenske historikeren Herman Schück skriver.² Oppropet var typisk for nordisk – og da særlig svensk og norsk – politikk i sein-middelalderen. Aristokrater mobiliserte representanter fra andre samfunnsgrupper i en politisk kamp for å bevare rikets selvstendighet, lov, rett og sedvane innenfor den nordiske politiske unionen, som ble etablert i Kalmar i 1397. I takt med stadig sterkere monarkisk sentralisering og dansk dominans innenfor unionen i strid med unionens opprinnelige karakter av en personalunion mellom tre selvstendige og likestilte riker, økte den politiske misnøyen og uroen over unionens utvikling i både Sverige og Norge. Særlig Sverige ble unionens «problembarn» ved at landet etter et opprør i 1434 aldri mer ble en stabil unionspartner, bortsett fra i kong Kristoffer av Bayerns regjeringstid på 1440-tallet, inntil landet brøt ut av unionen for godt i og med Gustav Erikssons (Vasa) valg til svensk konge i 1523.

Den nordiske unionen, kalt Kalmarunionen i moderne tid, var en betydelig hendelse i Nordens historie med store ringvirkninger i tid og rom. Unionen har derfor blant historikere vært en av de mest omdiskuterte og omstridte hendelsene i Norden. Konfliktpotensialet blir ikke mindre av at hvert av de tre landene som inngikk i unionen, i moderne tid har utviklet hver sin nasjonale forståelse av unionen

² Schück 2013: 82. Sten Sture hadde også vært riksfors-stander i åra 1471–1497. Slaget mellom styrkene til kong Kristian 1. og Sten Sture d.e. ved Brunkeberg i dagens Stockholm, stod 10. oktober 1471, Larsson 1997: 318–328.

generelt og sitt eget lands stilling spesielt. De nordiske landenes historiografiske tradisjoner om unionen er eksempel på hvordan historien kan brukes av et samfunn til å bygge opp identitet og selvforståelse. Seinmiddelalderens rikspolitiske elite, aristokratiet, står sentralt i forståelsen av Kalmarunionen, både når det gjelder hvorfor den ble dannet, hvordan den fungerte, og hvorfor den gikk i oppløsning. Aristokratiske ekteskap og eiendom gikk på tvers av riksgrensene og skapte en interkandinavisk elite som hadde interesse av nordisk samling, blir det hevdet. Det danske aristokratiet fikk over tid større interesse av å støtte opp unionsmonarkens unionelle sentraliseringspolitikk enn å alliere seg med sine svenske og norske standsfeller mot ei ekspanderende kongemakt. Det svenske aristokratiet førte en seig kamp for Sveriges selvstendighet, som til slutt førte til at landet brøt ut av unionen. Det norske aristokratiet var derimot for svakt til å stå imot den danske dominansen innenfor unionen over tid, og Norge gikk til slutt under som et selvstendig rike (Moseng m.fl. 2007: 318–400).

Synet på det nordiske aristokratiets motiver for sin politikk i seinmiddelalderen har imidlertid endret seg over tid. Enkelt sagt har framstående stormenn gått fra å bli oppfattet som å være nasjonale ledere, for ikke å si helter, til å bli endimensjonale materialister som mobiliserte, ja til dels forførte, andre samfunnsgrupper til å kjempe for aristokratiets interesser og posisjoner under dekke av å være en nasjonal kamp. Det er nettopp det nordiske aristokratiets politiske motiver, interesser og atferd i seinmiddelalderen som skal diskuteres i denne artikkelen. Temaet berører mange felt av samfunnsutviklingen og spørsmål knyttet til dem, blant dem identiteter, lojaliteter og politisk kultur, som det likevel ikke vil være mulig å behandle i sin fulle bredde innenfor ramma av en artikkel.

Nasjonale ledere eller forførrere?

Sten Sture sjøl var en dreven agitator og ikke minst mytebygger. Han la mye kraft i å framstille seg som seierherren i en nasjonal kamp. Delen av Sturekrøniken som beskriver slaget ved Brunkeberg i 1471, som var sterkt inspirert av ham sjøl og er den viktigste kilden til slaget, legger stor vekt på Sten Stures personlige innsats og forbigår at Kristian 1.s hær ved Brunkeberg i 1471 hadde et betydelig innslag av svenske stormenn og upplandsbønder.³ Brunkebergslaget har da også blitt stående i moderne tid som et oppgjør mellom svensker og dansker. Bildet av Sten Sture, slik Sturekrøniken framstiller ham, som den svenske nasjonale føreren mot fremmedåket, som Gustav Erikssons (Vasa) forgjenger, var lenge rådende. Han ble beskrevet som den ridderlige, folkelige og rettferdige, men også som taktikeren og demagogen, i tra-

³ Og dessuten trolig norske stormenn med sine sveiner; jf. Opsahl 2004.

disjonen som vokste fram. Sten Sture stod for en antiunionell, antiaristokratisk og antiklerikal tradisjon. Dansk historiografi på si side har særlig lagt vekt på Sten Sture som den dyktige taktikeren (Schück 2013). I løpet av 1900-tallet kom imidlertid tendenser til et endret syn, som kulminerte med Sven Ulric Palmes (1968) totale revurdering i sin biografi fra 1950. Ifølge Palme var Sten Sture en mann som atskilte seg fra sine samtidige, ved å være totalt blottet for alle ideelle og moralske verdier. All hans atferd hadde utelukkende hans egen politiske makt og egen materielle velferd som mål.

Det var den politiske intrigören, den sluge förhandlaren, den djärvt beräkande diplomaten, den skicklige administratören som vann den politiska makten och behöll den i nära tre årtionden. Han har inte bara varit upplagsrik och outtröttlig. Han var helt fri från varje hänsyn till tro och heder. Intet bedrägeri har varit nog utstuderat, intet svek för öppet i denna statskonst» og «Han har inte besjälats av någon den monarkiska radikalismens idé. Det har inte gällt fosterlandet, det har inte gällt staten, det har inte gällt det allmänna bästa. Det har gällt hans egen politiska makt och hans egen ekonomiska välfärd (Palme 1968: 290 og 292; jf. Larsson 1997: 337–338 og Schück 2013).

Også Sten Stures norske allierte, Knut Alvsson, har blitt vurdert langs de samme linjene i historiografien. Ordene har imidlertid vært mindre sterke og omfanget mindre som følge av at Knut i motsetning til Sten, mislyktes i sitt forsett og måtte bøte med livet i striden. Henrik Ibsen beskrev ham riktignok som en tragisk nasjonal fører i diktet «Paa Akershus» fra 1863: «Hugget i Knut Alfsöns Pande var et Hugg i Norges hjerte» (Ibsen 1991: 460). Tendensen innenfor historieforskningen har imidlertid gått i retning av å redusere Knut Alvssons eventuelle motiver ut over egen personlige vinning, i tråd med den nevnte revurderingen av Sten Stures politikk. Også for Knut Alvsson skal det ha vært egen politisk makt og økonomisk velferd som lå bak politikken hans. Reidar Marmøys (1963: 139) beskrivelse av Knut Alvssons motiv og opprør fra sitt bind av Vårt folks historie, er karakteristisk for den framherskende tendensen:

Det er lett å glemme at Knut Alvsson slett ikke kjempet for norsk uavhengighet, men hele tiden for sine egne og for sin stands interesser ... Knut Alvssons opprør var en kamp mot kongen og slektsfienden Henrik Krummedike, og han fikk bøndene til å kjempe for seg og sin sak langt mer enn han kjempet for deres.

Lars Hamre polemiserer også mot å se Knut Alvsson som en nasjonal fører, og at de eneste motivene for valget hans om å gjøre opprør, som lar seg avdekke, var de personlige nederlagene hans i karrieren. Fra Knuts ståsted må ikke minst erkefienden, Henrik Krummedike, ha gjort suksess på bekostning av hans egen karriere, hevdet Hamre.⁴ Henrik Krummedike ble da også Knut Alvssons banemann. Halvard Bjørkvik konkluderer likevel med at de to fiendene hadde til felles et framtreddende ønske om personlig makt. Han påstår at det vil være like misvisende å si at Knut Alvsson hadde et nasjonalt siktepunkt for sin politikk som å si det motsatte om Henrik Krummedike.⁵ Ole Jørgen Benedictow (1969; 1974), som har arbeidet mest med Knut Alvsson, ser også ut til å legge størst vekt på Knut Alvssons karrieremål og nederlag som motiv for hans veg til opprør, men framstiller ham likevel mer mangesidig enn andre historikere.

Godsgriskhet?

Påstander om at nordiske aristokrater i seinmiddelalderen utelukkende hadde egen karriere og økonomisk gevinst som motiv for sine politiske handlinger, har altså florert lenge, men ser ut til å ha vunnet mer fram de seinere åra. Drøyt hundre år før Sten Stures og Knut Alvssons tid levde en svensk stormann med rykte for å ha en enorm godsgriskhet som overstyrte alle andre hensyn og mål, Bo Jonsson (Grip) (begynnelsen av 1330-åra–1386). Bo Jonsson ble Sveriges rikeste og mektigste mann i 1370- og 80-åra og var en viktig premissleverandør for at Sverige gikk inn i Kalmarunionen (Engström 1935; Larsson 1997: 36–38). For å illustrere Bos griskhet og hensynsløshet blir det gjerne fortalt at da kona hans døde i barsel, beordret han at fosteret skulle tas ut for å se om det levde. Bo kunne nemlig i så fall fremme krav på gods. Vi har imidlertid et vitnebrev om hva som faktisk skjedde, og det er noe annerledes enn hva ryktet sier. I brevet heter det nemlig at det ved hurtig inngripen lyktes å redde guttebarnet ved keisersnitt. Det ble konstatert at han hadde alle sine lemmer i behold, og at han hadde det utseende et kristent menneske skal ha. Han ble døpt av prioren i Kalmar kloster og fikk navnet Johan (Jon). Vi vet ikke hvordan eller nøyaktig når, men Johan døde etter kort tid (SD 8:1 6445). Keisersnitt på ei avdød kvinne for om mulig å kunne døpe et levende foster for at det kunne bli frelst, hørte til den katolske kirkens rettssedvaner. I den opphetete politiske stemningen i 1300-tallets Sverige ble likevel denne hendelsen utnyttet til å sverte Bo Jonsson som grisk, da han angivelig skal ha pålagt dette for å kunne fremme arvekrav på jord gjennom sønnen (jf. Larsson

⁴ Hamre 1971: 184; om konflikten mellom Knut Alvsson og Henrik Krummedike, se Opsahl (red.) 2007: 7–10 og 145–147 og samme 2003: 153.

⁵ Bjørkvik 1996: 199; se også Myrvoll 2012.

1997: 37). Her har vi dermed ett av flere eksempler på datidas ryktespredning som har blitt ført fram til vår tid og der blitt akseptert eller mistolket av historikere.⁶

De gjengitte vurderingene av de tre nordiske stormennenes handlinger illustrerer hvordan mistankens hermeneutikk og overbevisning om bruk av vikarierende motiv, i lang tid har dominert historikers analyser av nordiske aristokraters politiske handlinger og konflikter i seinmiddelalderen. Lars-Olof Larsson (1997: 338) hevder riktignok at Palmes beskrivelse av Sten Stures karakter, gjengitt ovenfor, har «åtskilliga inslag av starka övertolkningar».⁷ Samtidig spør han lakonisk om de grunnleggende vilkårene for makthavere har endret seg på noen avgjørende måte siden Kalmarunionens tid, eller om det snarere bare er metodene og rollespillet som blir tilpasset tidas skiftende politiske kulturer. Larsson åpner altså for at det alltid har vært slik at politikeres *egentlige* motiver for sitt virke ofte er andre enn hva de uttrykker. Da er vi inne på et grunnleggende, men samtidig svært vanskelig spørsmål, nemlig hvilke innerste motiver mennesker har for å handle. Flere historikere har likevel vært temmelig kategoriske når det gjelder nordiske stormenns motiver for sine politiske valg og handlinger i seinmiddelalderen, som vi har sett. Larsson for sin del, fortsetter for eksempel med å avfeie helt at Sten Stures og andre nordiske stormenns agitasjon mot fremmedvelde og forsvar av et nasjonalt fellesskap egentlig hadde noe klangbunn i de breie lag av befolkningen i perioden. Det påståtte nasjonalhatets fremste objekt var de danske og svenske øvrigheter som bekjempet hverandre både verbalt og med skarpere våpen. Det er et spørsmål om dette synet noen gang trengte gjennom det tynne sjiktet av administratorer og krigere som sjøl ble noe av nasjonalhatets profesjonelle entreprenører, påstår Larsson (1997: 410–412).

Nå er Larsson selvsagt fullt klar over den utbredte nasjonale argumentasjonen som er belagt i kildene, som for eksempel det gjengitte oppropet fra 1501. Larssons beskrivelse bygger derfor opp under et syn om at aristokraters politiske agitasjon for å mobilisere og søke støtte hos andre samfunnsgrupper var vikarierende argumentasjon som skjulte bakenforliggende eller egentlige intensjoner, nemlig å fremme egne politiske og økonomiske interesser. Slik argumentasjon blir brukt for å føre oppmerksomheten bort fra de ekte motivene, skrev Jens Arup Seip.⁸ Mistankens hermeneutikk er utvilsomt berettiget (Hellesnes 1988: 170). Ifølge Seip (1983: 11) er det et grunnleggende krav til historikeren. Ikke desto mindre, sjøl om Seip hevdet at

⁶ Se f.eks. diskusjonen rundt tilnavnet «Smek», som den norsk-svenske kongen Magnus Eriksson fikk; Bagerius & Ekholst 2007; Ferm 2009.

⁷ Se også Lundholm 1956: 206–210.

⁸ Seip 1963: 79. Seip trekker riktignok fram nasjonalismen i moderne tid som å ha stimulerende effekt på menneskers handlingsliv.

det hender at en historiker har adgang til en manns hjerte, kan ikke mistankens hermeneutikk være altomfattende, slik Hans Skjervheim påpekte (Seip 1963: 82; Hellesnes 1988: 170–174). En fortolker kan bare vurdere andres intensjoner som falske dersom han sjøl har mer dekkende eller fullgod forståelse. Det må i så fall grunngis. Sjøl om mistankens hermeneutikk er viktig, har den altså grenser (Hellesnes 1988: 171–172). I vårt tilfelle er det viktig å presisere at det ikke er snakk om å avvise at egen karriere og økonomisk gevinst var sentrale motiver for nordiske aristokrater i seinmiddelalderen, de var heller ikke kritikkverdige. Derimot er det grunn til å være kritisk til at de skal ha vært de eneste ekte eller reelle i motsetning til andre uttrykte mål, motiver og intensjoner i seinmiddelalderens nordiske politikk. Ulike motiver kunne være reelle samtidig, andre ganger kunne noen være viktigere enn andre.

Når det gjelder Larssons påstand om den nasjonale retorikkens manglende gjennomslag, må en kunne spørre om hvorfor svenske aristokrater i så fall ofte valgte en slik argumentasjon i en brutal politisk virkelighet der livet kunne stå på spill? Flere forskere har da også forsøkt å gi et mer nyansert bilde av nordiske aristokraters motiver, verdier og handlingsmønstre i seinmiddelalderen. Sten Sture d.e. og Bo Jonsson var åpenbart målbevisste og handlekraftige både som godssamlere og politikere, og høyst sannsynlig brutale i situasjoner der de mente det var nødvendig (jf. f.eks. Lundholm 1956). Knut Alvsson hadde trolig mye av de samme egenskapene, såpass kraftfullt var lederskapet hans av det største opprøret mot unionskongedømmet i Norge i løpet av hele unionstida. I det hele tatt var tankeverdenen til de tre mennene og standsbrødrene neppe så ensopret materialistisk som det ofte blir framstilt. Hugo Yrwing skrev allerede i 1970 at Sture på det tidspunktet gjennomgående ble beskrevet som en maktlysten provokatør, og hensynsløsheten hans ble så sterkt vektlagt at oppførselen framstår som rein skurkaktighet. Som følge av Palmes bok hadde bildet av Sten Stures politiske gjerning blitt totalt preget av Palmes oppfatning av Sten Stures maktlyst, slø beregning og hensynsløse personlighet. Yrwing mente imidlertid at mye av dette ikke hadde dekning i det kildematerialet som tross alt var bevart. Både han og andre reviderte da også bildet av Sten Stures gjerning og personlighet ved empiriske studier, som munnet ut i en konklusjon om at Sture i stedet for Palmes nærmest «avvikerbilde», framstod som den fremste av sine likemenn i ei tid med sterk bevegelse og endring (Yrwing 1966; 1968; 1970; Schück 2013).

Bo Jonssons biograf, Sten Engström (1935: 59–60), argumenterte så tidlig som i 1935 overbevisende for at Bos motstand mot Magnus Erikssons svenske regime ikke bunnet i økonomiske motiver. Bo Jonssons brudd med Magnus Eriksson og etableringen av mecklenburgregimet i Sverige gjennom at Albrekt av Mecklenburg (fetter av Magnus) ble svensk konge i 1364, medførte tvert imot økonomisk tap for

Bo. Engström konkluderte derfor med at Bo Jonssons skjebnesvangre handlingsvalg hadde reine politiske motiver, det vil si at Bo aksepterte eget økonomisk tap for å oppnå en annen politisk kurs i det svenske riksstyret. At Bo seinere bygde seg opp til å bli Sveriges rikeste mann under kong Albrekts regjering, er en annen sak. Bo Jonsson kunne ikke vite om hans politiske vegvalg ved å bryte med kong Magnus, skulle gi ham det resultatet han ønsket. Noe det faktisk heller ikke fullt ut gjorde (Larsson 1997: 36–37). Striden om den svenske tronen etter 1364, da Albrekt regjerte størstedelen av Sverige, mens Håkon 6. og faren, Magnus Eriksson, fortsatt hadde kontrollen over deler av Vest-Sverige, medførte at det svenske aristokratets lojalitet ble splittet mellom de to rivaliserende dynastiene. I strid med det en skulle ha forventet ut fra synet om at periodens stormenn først og fremst lot seg styre av materielle motiver, viser det seg at mange svenske menn som var lojale mot de norske kongene, opprinnelig hørte hjemme i det østlige Sverige som kong Albrekt kontrollerte. De satte dermed sitt materielle livsgrunnlag på spill fordi kong Albrekt kunne beslaglegge godsene deres. At disse mennene bosatte seg i de vestlige delene av Sverige og knyttet forbindelser med det norske aristokratiet, var dermed en *følge av* deres partivalg i den svenske tronkonflikten, ikke årsaken til den. To klare eksempler på dette er Esbjörn Blåpanna og Ulv Jonsson (Aspenäs), som begge opprinnelig kom fra Östergötland, det vil si mecklenburgkontrollert område.⁹ At samtida dessuten var bevisst og skilte mellom norske og svenske menn som var lojale til folkungedynastiet, viser et brev fra kong Albrekt fra 1372. I brevet anviste Albrekt Bo Jonsson og hans arvinger, som oppfyllelse av et tidligere løfte, 2000 lødige mark av løsesummen for Magnus Eriksson, som skulle betales innen en gitt frist. Pengene skulle han innkreve av de riddere og væpnere, både svenskfødte og norskfødte, som hadde garantert for kong Magnus.¹⁰

Et annet illustrerende eksempel på at stormenn valgte side i konflikten ut fra andre hensyn enn reint materielle, var medlemmer av den såkalte Sandbroætta. Ætta var eksklusivt knyttet til Uppland, det vil si i den mest sentrale delen av kong Albrekts svenske rike. Likevel valgte den fremste representanten for ætta, Magnus Gregersson, å holde fast ved folkungene sjøl om det medførte at han i det lange løp måtte pantsette arvegodset sitt. Pantsettingen ble trolig gjennomført for å unngå at det ble konfiskert av kong Albrekt. Godskonfiskasjon var, som nevnt, datidas største trussel mot aristokratiet, ettersom gods tross alt var den grunnleggende materielle basisen

⁹ Hildebrand 1934: 18–31; Koit 1957–1989: 15; Ulv Jonsson (Aspenäs) er for øvrig ofte forvekslet med nordmannen Ulv Jonsson (Sørumætta) i forskningslitteraturen.

¹⁰ SD 10:1 X122. Magnus Eriksson var kong Albrekts fange mellom 1365 og 1371; Opsahl 2003b.

for aristokraters sosiale posisjon i seinmiddelalderen.¹¹ Ikke desto mindre ser vi flere aristokrater, som Magnus Gregersson, som satte på spill godsinteressene sine som følge av politiske valg og lojaliteter. Magnus ble sosialt «degradert» i hjemdistriktet sitt som følge av lojaliteten til de fordrevne kongene, og oppholdt seg muligens som landflyktig i Norge i 1370-åra. Broren Johan var derimot en tilhenger av kong Albrekt. På denne tida var ætta utvilsomt høyadelig, men etter alt å dømme var den et eksempel på ei «oppkumlingsætt» som arbeidet seg oppover i første del av 1300-tallet gjennom tjeneste hos kongemakta (i en periode hertugmakta). Slekta kunne altså takke kongemakta for posisjonen sin.¹² Det fins flere slike eksempler på familiesplittelse og partivalg tilsynelatende i strid med sterke økonomiske, sosiale og politiske interesser i datidas Sverige. Det som i stor grad ser ut til å forstyrre de tilsynelatende «forutsigbare» eller forventete lojalitetene hos seinmiddelalderens aristokrater, var *lojalitet til mektige menn, i siste instans til kongen*. Slike bindinger og allianser oppad var utvilsomt en viktig mekanisme for å komme seg fram i samfunnet i seinmiddelalderen. Samlet sett framstår kong Håkon 6.s svenske tilhengere som en broket forsamling, geografisk, økonomisk og sosialt. Den viktigste fellesnevneren var åpenbart lojaliteten til kong Håkon.

Det er i den forbindelse illustrerende at det ikke har vært mulig å finne et fast og entydig mønster for flertallet av stormennenes partivalg under den heftige striden om den norske tronen mellom Karl Knutsson Bonde og Kristian 1. i 1448–1450 (Benedictow 1977: 17–20; Opsahl 2008). Et dansk eksempel på at seinmiddelalderens stormenn handlet ut fra flere motiver og hensyn enn bare materielle, finner vi i Jeppe Büchert Netterstrøms (2012) store avhandling om feider i Danmark i seinmiddelalderen. Netterstrøm avdekket at den danske ridderen Lage Brok, som tradisjonelt har vært framstilt som en notorisk kranglefant, i sine feider med biskopen av Aarhus og Rosenkrantzerne i siste halvdel av 1400-tallet framstod betydelig mer rasjonell, det vil si målrettet, og sammensatt i sine motiver enn hva det tradisjonelle bildet har tegnet.

Det er altså ikke vanskelig å finne personer og situasjoner i seinmiddelalderens Norden som utfordrer oppfatningen om at nordiske aristokrater i perioden i hovedsak bare hadde egen økonomisk, sosial og politisk suksess som mål og motiv for sine handlinger. Som nevnt gjør denne oppfatningen at alt annet som datidas aristokrater hevdet og framførte for å begrunne politiske handlinger og valg, framstår som

¹¹ Se f.eks. brev fra 19. januar 1379; SD 11:4 9905.

¹² Rahmqvist 1978: 74–77; 1996: 281–282. En annen mann fra Uppland som fikk godset sitt beslaglagt av kong Albrekt som følge av troskap mot kong Håkon, var Peter Israelsson (Finstaetta); Lundholm 1956: 30; Gallén & Liljeholm 1957–89: 37.

vikarierende motiv som egentlig skjuler deres egentlige motiver, nemlig personlig suksess. Eldre forskning gikk riktignok, som nevnt, ut fra det samme som Gottfrid Carlsson gjorde når det gjaldt Sten Sture d.e., nemlig at han «trott sig befordra landets och rikets bästa, när han vårdade sig om eget väl. Att de tu för honom voro ett ter sig sannolikt i den mån man över huvud förmår pejla en människas innersta» (Lundholm 1956: 206–207). Olle Ferm (2004: 206–207) har relativt nylig fulgt opp dette. Han argumenterer i sin detaljerte behandling av den svenske ridderen, riksråden og riksförstanderen Bengt Jönsson (Oxienstierna) (død 1449/50) for at sjøl om Bengts politiske handlingsvalg lett kan oppfattes som mål om snevre personlige fordeler, kan de også ha inneholdt mer prinsipielle, ideologiske vurderinger. Bengts langsiktige mål var en annen politisk ordning enn den som rådde, nemlig kong Eriks sentraliserte unionsmonarki, og Bengts standpunkt og valg var middel for å oppnå dette. Dermed blir motivene for Bengt og synet på handlingene hans til en viss grad forskjøvet, hevder Ferm. Det ensidige personlige aspektet blir dempet til fordel for et mer prinsipielt perspektiv, som likevel ikke kan oppfattes som ideelt, i betydningen interesseløst. Det prinsipielle perspektivet lar seg tydelig identifisere som en sterk gruppeinteresse, knyttet til den stormannsklassen som Bengt Oxienstierna tilhørte. Ferns perspektiv er i tråd med Engströms argumenter for Bo Jonsson politiske valg (se ovenfor). Det danner utgangspunktet for den videre drøftingen. I hvilken grad kunne seinmiddelalderens aristokrater agitere og *handle* politisk ut fra mer prinsipielle og ideologiske, for ikke å si allmenne hensyn? For å kunne drøfte dette fruktbart er det nødvendig å plassere de omtalte enkeltskjebnene inn i datidas politiske system og kultur. Ikke minst er det viktig å avklare hvilket aristokrati det var snakk om, og hvilke interesser dets medlemmer hadde.

Det nordiske verdslige aristokratiet i seinmiddelalderen

«Aristokrati» er et analytisk begrep som kort betyr «de fremste innenfor ei gruppe», og betegner slik en eller annen form for overklasse. «Adel» brukes ofte synonymt med «aristokrati», men for at ei sosial gruppe skal kunne kalles «adel», må en i tillegg anlegge ei rekke formelle, funksjonelle, sosiale og økonomiske kriterier. Disse kriteriene kan adelen eller dens medlemmer i mer eller mindre grad tilfredsstille. Det er altså snakk om en idealtipe som i ulik grad oppfylles i virkeligheten. Derfor kan vi snakke om det nordiske aristokratiets adelige trekk fra slutten av høymiddelalderen, trass i at selve ordet «adel» først kom i bruk i Norden på begynnelsen av 1500-tallet. Jordegods var ikke det eneste grunnlaget for å bli anerkjent som aristokrat i vid forstand i europeisk seinmiddelalder. Også politiske og sosiale forhold må ha virket inn på hvor mange aristokrater et land hadde. En kan derfor ikke studere aristokratiet i

seinmiddelalderens Europa, inkludert Norden, utelukkende ut fra et sosio-økonomisk perspektiv, men også fra et politisk og kulturelt. I tillegg til jordegods kunne opphav, tjeneste – ikke bare for kongen, men også for geistlige og verdslige stormenn – i tillegg til livsførsel og formelle kjennetegn som segl og hedrende, eksklusiv titulatur, være grunnlag for å bli akseptert som aristokrat i perioden. Samtidig må en være bevisst de ulike sjiktene gruppa var sammensatt av. Ikke alle medlemmene kunne fylle enhver rolle i riksstyret. Trass i grunnleggende fellestrekk var det store forskjeller innad i gruppa når det gjaldt ressurser og funksjon. Det var det øverste sjiktet, høyadelen, som var et lands riksbærende gruppe i seinmiddelalderen, bare menn fra denne gruppa hadde ressurser til å fylle lederroller på toppplan i riksstyret. Både Sten Sture d.e. og Knut Alvsson hørte til dette sjiktet. Størstedelen av det verdslige aristokratiet var imidlertid det som vi kan kalle klientadel. Det vil si at de primært opprettholdt sin privilegerte samfunnsposisjon gjennom å være «klienter» i en eller annen form for andre og mektigere menn. Det omfattet blant annet tjeneste i ulike ombud for kongen, verdslige stormenn eller biskoper, og skapte og opprettholdt en aristokratisk posisjon i vid betydning i seinmiddelalderen, sjøl for menn med lite privatgods. Disse mennene hadde ikke tilstrekkelig egne politiske, militære og økonomiske ressurser eller posisjoner til å ta initiativ eller lede politiske framstøt på riksplan (Moseng m.fl. 2007: 189–190 og 370–373). Det gjorde det ikke mindre viktig for dem hvem de valgte å gå i tjeneste hos og å knytte lojalitet til.

Skal en forsøke å gripe motivene for handling i seinmiddelalderens Norden, må en også ha i mente at det sosiale presset i datidas samfunn var nedover. Det innebar at langt de fleste menneskene måtte bruke ressurser til å *opprettholde* sin sosiale posisjon, for ikke å falle ned sosialt i stedet for å klatre sosialt oppover (jf. Lenski 1966: 289–294). Et annet viktig strukturelt forhold i datidas samfunn for å forstå handling og lojaliteter, som vi alt har vært inne på, er de sosiale nettverkens betydning for menneskenes posisjoner og karriere.¹³ Philippe Contamine (1998) har beskrevet ei viktig side ved det maktpolitiske forholdet mellom fyrste og aristokrati i seinmiddelalderen på følgende måte: Bare dersom et aristokrati ble dominert av et sterkt monarki, kunne en genuin adel være forenlig med sosial orden i samfunnet. Tilsvarende måtte en fyrste som ønsket å herske over et i utgangspunktet egalitært samfunn, skape adelsmenn som ville yte fyrsten tjeneste mot å bli tildelt len, gods og jurisdiksjon (1998). Sverige i seinmiddelalderen, med si svake innenlandske sentralkraft og bitre fraksjonsstrider innenfor aristokratiet, kan hevdes å illustrere det første «postulatet», mens Norge under Håkon 6., der kongen aktivt rekrutterte

¹³ Et eksempel på et nærstudium av nettverkens politiske betydning i Norden, som sant nok har avfødt mye debatt, er Lars Hermansons studie av elitens politiske kultur i 1100-tallets Danmark; Hermanson 2000.

aristokrater til sin tjeneste, er et eksempel på det andre. Aristokratiet i alle de tre nordiske rikene var likevel strukturert etter de samme hovedlinjene sjøl om det var nasjonale variasjoner.

Det grunnleggende kriteriet for å bli del av riksaristokratiet, som fylte postene i det kongelige forvaltningsapparat over hele riket, var å bli kongens «mann», det vil si vasall. Mot å sverge lojalitet til kongen gjennom en egen seremoni fikk en mann særlige rettigheter og plikter i samfunnet. Blant rettighetene var å nyte kongens særlige vern og skattefrihet. En mer omfattende hærtjeneste og plikt til å fremme kongens interesser i samfunnet var de fremste pliktene. Håkon 6.s verne- og frelsebrev – der «vern» går på det å nyte kongens særlige beskyttelse, og «frelse» henspiller på fritak for skatt m.m. – for Peter Aleksandersson fra 1372 illustrerer innholdet i det å være kongens mann i Norge i seinmiddelalderen (DN XXI 141; SD X 163). Seinere ble det vanlig at kongen utstedte såkalte adels- og våpenbrev for de som ble tatt opp i den privilegerte gruppa av kongens menn. Kong Hans' adelsbrev til Nils Sveinsson (Tordenstjerne) fra 1505 er et typisk eksempel.¹⁴ Riksstyret i alle de tre nordiske rikene hadde i høymiddelalderen vært avhengig av et samarbeid mellom kongen og det verdslige aristokratiet, sjøl om styrkeforholdet mellom konge og aristokrati varierte mellom rikene. Kongemakta må imidlertid også i betydelig grad ha vært avhengig av den alminnelige befolkningens velvilje.

Legitimitet, riksrådskonstitusjonalisme og opprør

Susan Reynolds har framhevet at høymiddelalderens styresett i Europa på alle nivå ble oppfattet som fellesskap bundet sammen av sedvane og gjensidige forpliktelser, som alle var avhengige av en mengde kollektive aktiviteter. På ethvert nivå ble det forventet at menn av høyere status, rikere eller mer «adelig», skulle ta føringen og bære ansvaret. De var imidlertid også forventet å styre rettferdig i tråd med interessene til fellesskapet som var underlagt autoriteten deres, og også å konsultere fellesskapets fremste medlemmer.¹⁵

Den gjensidigheten og forpliktelsene som gjennomsyret middelaldersamfunnet, ifølge Reynolds, fikk til dels et sterkere institusjonelt uttrykk gjennom prosessen som førte til at «kongedømmet» ble anerkjent som en institusjon i sin egen rett, uavhengig av den til enhver tid personlige kongen. Utviklingen ser ut til å ha startet rundt år 1300 i Europa, inkludert Norden (Crevelde 1999; Bagge 1987: 213; 2003: 284–287; Bøgh 1999; Schück 2005). Riksstyret ble delt mellom konge og aristokrati, og etab-

¹⁴ DN IV 1042. For en mer inngående drøfting av unionskongenes adels- og våpenbrev fra seinmiddelalderen, se Bartholdy 2007.

¹⁵ Reynolds 1984: 57; se også Bagge 2001: 337.

leringen av riksråd i løpet 1300-tallet i alle de tre nordiske rikene var det fremste institusjonelle uttrykket for denne maktdeelingen. Riksrådene, som bestod av geistlige og verdslige aristokrater, påberopte seg å representere kongedømmet og alle dets innbyggere overfor kongen, samtidig som de også anså seg å representere kongedømmet som institusjon. Dette er kjernen i seinmiddelalderens riksrådskonstitusjonalisme i Norden. Det faktum at monarken i Kalmarunionen skulle regjere tre selvstendige riker, forsterket bevisstheten om kongedømmet som en egen enhet uavhengig av kongen.

Den svenske landsloven, fra ca. 1350, regulerte det svenske riksrådets myndighet og organisering, inkludert den eden som rådsmedlemmene skulle avlegge. Riksrådsmedlemmene skulle love å holde den eden som kongen hadde sverget riket og landsfolket, men også påse at kongen holdt denne eden. Dermed fikk de svenske riksrådsmedlemmene kontrollerende oppgaver både *oppover*, overfor kongen, og *nedover*, ettersom de også skulle påse at landsfolket holdt sin ed overfor kongen. Landsloven gav dermed riksrådet en mekler- og kontrollposisjon mellom konge og befolkning i Sverige (Holmbäck & Wessén 1962: 8; Tunberg: 1917: 156; Lagerrooth 1947: 188–189; Schück 1985: 15). Det er mulig å lese den nevnte utviklingen mot et mer formalisert og institusjonelt konstitusjonelt grunnlag for samarbeidet mellom konge og aristokrati i riksstyret ved å sammenlikne den svenske landsloven med den norske fra 1274. I den norske landsloven gjengis den eden som baroner og hirdstjorer, det vil si styringsmennene innenfor den kongelige hirden, skulle avgi ved hylling av en ny konge, den såkalte konungstekja. De skulle blant annet som kongens rådgivere love å holde den eden som kongen hadde sverget overfor alt landsfolket (NgL II: 30). Strengt tatt sier dermed eden bare noe om edsavleggenes forpliktelser over folket og ingenting om forholdet mellom rådgiverne og konge ut over det felles ansvaret for å holde kongens ed til landsfolket.¹⁶ Riksrådet i alle de tre nordiske rikene kom til å ha to grunnfunksjoner, en monarkisk konsultativ og en aristokratisk representativ. Begge kan leses ut av den svenske rådseden, mens den siste ikke formuleres i den norske, som jo er eldre og fra før et riksråd var etablert.

Den aristokratisk-representative grunnfunksjonen er nøkkelen til den alt nevnte riksrådskonstitusjonalismen i seinmiddelalderen. I Danmark og Sverige, som begge var valgkongedømmer, måtte en ny konge gå i forhandlinger med aristokratiet for å bli valgt. Avtalen mellom kongen og riksrådet som skulle gjelde for en konges regjeringstid, ble nedfelt i en avtale, en såkalt håndfestning. Norge var derimot et arvekongedømme, men også her kunne aristokratiet ha innflytelse på kongens politikk

¹⁶ Knut Helle har en noe annen tolkning av eden som det ikke er plass til å diskutere nærmere her; Helle 1972: 431–434 og 474–475.

gjennom riksrådet. Det norske aristokratiet vek ikke tilbake fra å fravike arveprinsippet om det fant det i sin interesse (Imsen 1972). Fra midten av 1400-tallet hevdet dessuten det norske riksrådet også valgkongedømmepriksippet for Norges del (Imsen 1972; Bagge 2001: 342–355; Opsahl 2008). Den nordiske riksrådskonstitusjonalismen var et eksempel på en allment utbredt politisk tenkning i seinmiddelalderens Europa. Den rådende politisk-konstitusjonelle tankegangen i England var at grensene for monarkiet ikke kunne skilles fra, men falt sammen med adelens makt. Monarkiet som institusjon og fellesskap ble dessuten i økende grad koplet til andre relevante medlemmer av det politiske fellesskapet.¹⁷

Det gjensidige kontraktsforholdet mellom kongen og riksrådet, men også overfor den øvrige befolkningen, rommet selvsagt muligheten for uenighet og strid. Kong Hans' dansk-norske håndfestning fra 1483, den såkalte Halmstad-recessen, og hans svenske, Kalmar-recessen, fra samme år formulerte det mest drastiske for en slik situasjon, nemlig en opprørsparagraf. I den het det at om kongen uten lov og dom fratok en undersått liv, frihet eller eiendom, hadde alle «gode menn» (dvs. adelsmenn) plikt til å «undervise» kongen, det vil si å gjøre ham uttrykkelig oppmerksom på forholdet og formane ham til å gjøre godt igjen overgrepet. Dersom kongen ikke lot seg «undervise», hadde alle rikets innbyggere ikke bare rett til, men var også forpliktet på sin ære til om nødvendig å gå til åpent opprør for å avverge kongens handlinger. Det ville ikke være noe brudd på deres troskapsed til kongen, for om kongen gjorde seg skyldig i slike overgrep og urett, hadde han brutt sin kongeed.¹⁸

Sjøl om en slik opprørsparagraf først ble formulert og avtafestet så seint som i 1483, var selve prinsippet tidligere blitt påberopt for å legitimere motstand og opprør mot kongen i nordisk politikk. Det var alltid en risiko å gå til åpent opprør eller gjøre motstand, enten det var mot kongen eller andre mektige menn i seinmiddelalderens Norden. En kan likevel ikke hevde at datidas mennesker handlet i et samfunn der materiell suksess eller nederlag var eneste meningsfulle grunnlag for politisk agitasjon og handling. Seinmiddelalderens nordiske aristokrater handlet innenfor et rammeverk av politiske, konstitusjonelle og andre normer og verdier, og som de kunne påberope seg som motiv for handlingene sine (Jf. f.eks. Bagge 2001: 305–429 og Harrison 2004).

Opprør og avsettelse av konger, skifte av lojalitet til mektigere menn og liknende i konflikter og strid innebar alltid kostnader og farer for nederlag, men også mulighet for suksess og framgang. Sten Sture d.e. må sies å ha vært suksessfull, mens Knut Alvsson mislyktes. Bo Jonsson erfarte noe midt imellom, ettersom han ikke var for-

¹⁷ Nederman 2002: 11. Se også Reynolds 1984.

¹⁸ NgL, anden Række, tredje Bind I: 14–16; Carlsson 1955: 70–71; Benedictow 1977: 223.

nøyd med kong Albrekts styre i det lange løp. Menn under toppsjiktet fulgte ofte med sin herres valg av side i en strid, eller de kunne tre ut av én tjeneste for å gå over til en annen. Et illustrerende eksempel på dette er den svenske væpneren Tubbe Erikssons brev til kongene Håkon 6. og Magnus fra 1372, der han spurte om de fremdeles ville ha ham i sin tjeneste. Han nevnte samtidig at han hadde andre utveger (DN IV 501; SD X 142; Opsahl 2002). Konfliktene kunne være farlige nok med drap, flukt og, som alt nevnt, konfiskering av gods (Se f.eks. Hildebrand 1934: 25–31). Menn som befant seg på hver si side i en konflikt, kunne imidlertid også samhandle fredelig i andre situasjoner, slik svenske aristokrater fra begge sider opptrådte sammen etter fredsavtalen mellom kongene Håkon 6. og Albrekt i Stockholm i 1371 (SD X 79A; Engström 1935: 148). Samtidig er det viktig å huske at det eksisterte et feideinstitutt i Norden i seinmiddelalderen som regulerte konflikter mellom parter der voldsbruk var akseptert så lenge bestemte regler ble fulgt (Netterstrøm & Poulsen 2007; Netterstrøm 2012; Opsahl (red.) 2007). Sjøl om feideinstituttet hadde mange sider og følger, kan det oppfattes som en stabiliserende faktor i datidas samfunn.

Konklusjon

Verken opphav, slektskap, økonomi eller geografi kan dermed entydig forklare nordiske stormenns politiske valg i seinmiddelalderen. Den rikspolitiske kampen ble ført mellom aristokratiske allianser og slektsgrupperinger som alle hadde som mål å besette embeter og å kontrollere len og slott, samtidig som det gjaldt å pleie forholdet til monarken. Det var et ustabilt system, der allianser og lojaliteter kunne skifte raskt. Skal en forsøke å forstå dette labile systemet, blir det for endimensjonalt eller enkelt å redusere den enkelte aristokrats handlingsmotive til rene egne materielle og karrieremessige mål. Karrieren til den svenskfødte norske ridderen og riksråden Jon Marteinson (død ca. 1400) illustrerer godt de mange faktorene som kunne avgjøre en aristokrats karriere i perioden (Opsahl 1998). Samtidig som Olle Ferns perspektiv på Bengt Jönssons (Oxenstierna) motiv som politiker, gir mening i seinmiddelaldersamfunnet. I tråd med dette blir det dermed ikke nødvendigvis en motsetning mellom Sten Stures ønske om et svensk innenlandsk kongedømme styrt av innfødte svenske menn og hans personlige interesser og mål. Tvert imot kunne det ene bidra til det andre (jf. også Bagge 2014: 261). En skal samtidig være klar over at en svensk stormann med et godt forhold til unionskongen godt kan ha akseptert et svakere svensk innenlandsk styre så lenge han sjøl gjorde karriere. Agitasjon og argumentasjon for vern om fedrelandets og interessene til dets innbyggere samt lover, skikker og sedvaner, lik det som det omtalte oppropet fra 1501 målbar, må likevel tas alvorlig.

Samtidig som motiver bak og mål for denne og annen politisk agitasjon selvsagt må vurderes kritisk, slik en også må og bør gjøre i dagens samfunn.

Nordiske aristokraters politiske mål og valg kunne også få følger for hele samfunnet i det lange løp. Med tanke på Halvard Bjørkviks vurderinger av Knut Alvssons og Henrik Krummedikes politiske mål (se foran), er det verdt å peke på at de to åpenbart hadde forskjellige mål for Norges politiske framtid. Knut ønsket å løsrive landet fra unionen med Danmark og trolig etablere en union med Sverige. Henrik Krummedike hadde det stikk motsatte målet, nemlig å bevare unionen med Danmark, uten dermed å ha sagt at Henriks mål var at Norge skulle underlegges Danmark, slik det skjedde i 1537. Kildene viser at Knut fikk stor oppslutning blant norske bønder da han klagde på handlingene til utenlandske menn i norsk forvaltning. Og sjøl om Henrik Krummedike åpenbart ikke var noen bondeplager, førte unionen med Danmark med seg utenlandske menn i forvaltningen av Norge som innbyggerne klagde på (jf. Opsahl 2003a; 2014). Vi må uansett kunne si at Knut Alvssons og Henrik Krummedikes ulike mål for Norges politiske framtid hadde store ringvirkninger.

Til slutt vender jeg nok en gang tilbake til det innsiktsfulle den svenske historikeren Lars-Olof Larsson skriver om de svenske stormennenes «partivalg» i striden mellom kong Kristian 1. og Sten Sture den eldre. Det er ord som gjenspeiler dyp innsikt i Nordens politiske historie og kultur i seinmiddelalderen og avrunder derfor godt den foregående drøftingen.

Skälen till att en del slöt upp bakom kung Kristian, medan andra fylkades kring Sten Sture, har varierat, men i stort har mönstret formats av politiska och personliga bindningar och motsättningar med rötter långt tillbaka i tiden. Inte minst släktskapens grenverk har spelat en stor, ofta avgörande roll. Detta är ett genomgående drag under Kalmarunionens tid; undantagen kan oftast förklaras av de motstridande lojaliteter som ibland uppstod vid ingiften eller andra, mera allmänmänskliga komplikationer. På ett djupare plan handlade släktlojaliteten till syvende och sist om ett egenintresse, ett agerande för medlemmarnas gemensamma bästa så det formulerades av ätternas huvudmän – för rikedom, makt och ära i detta ‘swinde werldslopp’ och en evig salighet i det tillkommande riket. Släktintressen styrdes i sin tur även av relationer till andra, kanske mäktigare ätter. Agerandet har självfallet haft inslag av samma överväganden som vi känner från vår egen tid. Men att tolka senmedeltidens historia enbart efter nutida rationella förklaringsmönster, utan att beakta den tidens ‘irrationella’ föreställningsvärld om ära och vänskap, rätt och tro, riskerar ständigt att leda till förenklade och stundtals helt ohållbara slutsatser (Larsson 1997: 327).

Bibliografi

KILDER

- DN = Diplomatarium Norvegicum. I–XXIII. Utg. C. C. A. Lange et al. Christiania/Oslo, 1847–2011.
- NgL = *Norges gamle Love indtil 1387*. I–V. Utg. Rudolf Keyser, P.A. Munch et al. Christiania, 1846–1895.
- NgL 2R = *Norges gamle Love, anden Række*. Utg. Absalon Taranger et al. Christiania/Oslo, 1912–1995.
- SD = *Svenskt diplomatarium*. I–XI:5. Utg. Bror Emil Hildebrand et al. Stockholm, 1829–2017.

LITTERATUR

- BAGERIUS, Henric & Christine EKHOLST. 2007. “En olydig sodomit. Om Magnus Eriksson och det heteronormativa regentskapet”. *Scandia* 73.2: 7–38.
- BAGGE, Sverre. 1987. *The Political Thought of The King's Mirror*. Odense: Odense University Press.
- . 2001. *Da boken kom til Norge. 1000–1537*. Norsk idéhistorie, I. Oslo: Aschehoug.
- . 2003. *Fra knyttneve til scepter. Makt i middelalderens Norge*. Oslo: Makt- og demokratiutredningen.
- . 2017. *Cross & Scepter. The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*. Princeton: Princeton University Press & Oxford: University Press.
- BARTHOLDY, Nils G. 2007. *Adels- og våbenbreve udstedt af danske (unions-)konger indtil 1536*. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- BENEDICTOW, Ole Jørgen. 1969. “Drapet på Knut Alvsson og dommene over ham”. *Historisk tidsskrift* 48: 181–219.
- . 1974. “Knut Alvsson og hans vei til opprør”. *Historisk tidsskrift* 53: 122–147.
- . 1977. *Fra rike til provins 1448–1536*, Cappelen's norgesghistorie, 5. Oslo: Cappelen.
- BJØRKVIK, Halvard. 1996. *Folketap og sammenbrudd 1350–1520*. Aschehoug's norgesghistorie, 4. Oslo: Aschehoug.
- BOSSON, Trued & Edward GRÖNBLAD. 1859. *Några bidrag till svenska historien under de båda förste Sturarna, bearbetade efter 1: sta samlingen af «Nya källor till Finlands medeltids-historia»*. Malmö: Gradualavhandling Lund.

- BØGH, Anders. 1999. "Kongen og hans magt". I Per Ingesman, Ulla Kjære, Per Kristian Madsen & Jens Velle (red.), *Middelalderens Danmark*, 64–81. København: Gad.
- CARLSSON, Gottfrid. 1955. *Kalmar recess 1483*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.
- CONTAMINE, Philippe. 1998. "The European Nobility". I Christopher Allmand (red.), *The New Cambridge Medieval History, VII: c. 1415–c. 1500*, 89–105. Cambridge: Cambridge University Press.
- CREVELD, Martin van. 1999. *The Rise and Decline of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ENGSTRÖM, Sten. 1935. *Bo Jonsson, I: Till 1375*. Akademisk avhandling. Uppsala.
- FERM, Olle. 2004. "Bengt Jönsson (Oxenstierna). Riddare, lagman, riksföreståndare och boksamlare". I Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna och hans värld, 13–209*. Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia och Kungliga biblioteket.
- . 2009. *Kung Magnus och hans smädenamn Smäk. Historien om en faktoid, dess ursprung, akademiska lansering och spridning*. Stockholm: Sällskapet Runica et Mediævalia.
- GALLÉN, Jarl & Filip LILJEHOLM. 1957–89. "Finstaätten". *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor I*, 34–38. Stockholm: Riddarhusdirektionen.
- HAMRE, Lars. 1971. *Norsk historie 1450–1513. Førelsingar*. Oslo: Universitetsforlaget.
- HARRISON, Dick. 2004. "Den politiska kulturen". I Jakob Christensson (red.), *Medeltiden*, 23–85. Signums svenska kulturhistoria, 1. Lund: Atlantis.
- HELLE, Knut. 1972. *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1319*. Bergen: Universitetsforlaget.
- HELLESNES, Jon. 1988. *Hermeneutikk og kultur*. Oslo: Samlaget.
- HERMANSON, Lars. 2000. *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiske kultur i 1100-talets Danmark*. Göteborg: Historiska institutionen.
- HILDEBRAND, Bengt. 1934. "Esbjörn Blåpanna och hans arvingar. Medeltidsstudier kring handlingar i Ribbingska huvudmannarkivet". *Personhistorisk tidskrift* 35: 1–183.
- HOLMBÄCK, Åke & Elias WESSÉN. 1962. *Magnus Erikssons landslag i nusvensk tolkning*. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- IBSEN, Henrik. 1991. *Samlede verker*, bind 2. Oslo: Den norske Bokklubben.
- IMSEN, Steinar. 1972. *Arv. Annammelse. Valg. En studie i norsk tronfølgerett*. Oslo: Universitetsforlaget.

- KOIT, Jakob. 1957–89. “Aspenäsätten”. *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor I*, 8–17. Stockholm: Riddarhusdirektionen.
- LAGERROTH, Fredrik. 1947. *Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning*. Lund: Gleerups.
- LARSSON, Lars-Olof. 1975. *Det medeltida Värend. Studier i det småländska gränsländets historia fram till 1500-talet mitt*. Växjö: Kronobergs läns hembygdsförbund.
- . 1997. *Kalmarunionens tid*. Stockholm: Rabén Prisma.
- LENSKI, Gerhard E. 1966. *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York: McGraw-Hill.
- LUNDHOLM, Kjell-Gunnar. 1956. *Sten Sture den äldre och stormännen*. Lund: Gleerups.
- MARMØY, Reidar. 1963. *Gjennom bølgedalen*. Vårt folks historie, IV. Oslo: Aschehoug.
- MOSENG, Ole Georg, Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 2007. *Norsk historie 1*. 2. utg. Oslo: Universitetsforlaget.
- MYRVOLL, Klaus Johan. 2012. “Nasjonalromantiske klisjéer”. *Dag og tid*, 24.08.2012: 27.
- NEDERMAN, Cary J. (red. og overs.). 2002. *Political Thought in Early Fourteenth-Century England. Treatises by Walter of Milemete, William of Pagula, and William of Ockham*. Tempe: Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies.
- NETTERSTRØM, Jeppe Büchert. 2012. *Fejde og magt i senmiddelalderen. Rosenkrantzernes fejder med biskop Jens Iversen og Lage Brok 1454–1475*. Auning: Landbohistorisk Selskab.
- NETTERSTRØM, Jeppe & Bjørn POULSEN (red.). 2007. *Feud in Medieval and Early Modern Europe*. Aarhus: Aarhus University Press.
- OPSAHL, Erik 1998. “Hr. Jon Marteinsson – en svenske med suksess i Norge. En aristokrats politiske og sosiale vilkår i Norge rundt år 1400”. I *Middelalderen på Romerike, 191–214*. Skedsmo: Romerike historielag.
- . 2002. “Tel noreghes vil jak ey. Norsk og svensk i 1300-tallets diplommateriale og i moderne kildepublikasjoner”, i *Ny väg till medeltidsbrevet*, s. 25–44. Stockholm: Skrifter utgivna av Riksarkivet.
- . 2003a. “Norsk innvandringshistorie. Del I. 900–1537”. I Erik Opsahl & Sølvi Sogner, *I kongenes tid 900–1814*. Knut Kjeldstadli (red.), *Norsk innvandringshistorie, bd. 1*, 21–223. Oslo: Pax.
- . 2003b. “Magnus 7 Eriksson”. *Norsk biografisk leksikon*, 6: 215–216.
- . 2004. “‘that you should come to us with 80 armoured men aboard a ship with weapons, food and other supplies’”. *Royal and Aristocratic Military Power in*

- 15th Century Scandinavia". I *Konge, adel og militærmakt 1400–1600*, s. 22–33. Forsvarsmuseets småskrifter, 39. Oslo: Forsvarsmuseet.
- (red.). 2007. *Feider og fred i nordisk middelalder*. Oslo: Unipub.
- . 2008. "Conflict and Alliance: the question of a national kingdom – political attitudes of Norwegian gentry and farmers in the Late Middle Ages". *Scandinavian Journal of History* 33: 161–182.
- . 2014. "Fantes det et norsk fellesskap på 1400-tallet?" *ARR* 2014.1: 15–39.
- PALME, Sven Ulric. 1968. *Sten Sture den äldre*. Stockholm: LTs förlag.
- RAHMQUIST, Sigurd. 1978. "Sandbro-ätten – en uppländsk frälssläkt och dess gods". *Personhistorisk tidskrift* 74: 47–79.
- . 1996. *Sätessgård och gods. De medeltida frälsegodsens framväxt mot bakgrund av Upplands bebyggelsehistoria*. Upplands fornminnesförenings tidskrift, 53. Uppsala: Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund.
- REYNOLDS, Susan. 1984. *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*. Oxford: Clarendon Press.
- SCHÜCK, Herman. 1985. "Riksdagens framväxt, tiden inntill 1611". I Nils Stjernquist (red.), *Riksdagens genom tiderna*, 7–58. Stockholm: Riksbankens jubileumsfond.
- . 2005. *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480*. Stockholm: Kungl. Vitterhets Historia och Antikvitets Akademien.
- . 2013. "Sten Sture". *Svenskt biografiskt lexikon*, bd. 34: 74–84.
- SEIP, Jens Arup. 1963. "Nasjonalisme som vikarierende motiv". I *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, 78–85. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1983. *Problemer og metode i historieforskningen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- TUNBERG, Sven (1917). "Till den svenska ständerstatens historia". *Historisk tidskrift* 37: 65–87.
- YRWING, Hugo. 1966. "Från riksföreståndarvalet 1470 till slaget på Brunkeberg". *Scandia* 32.1: 124–168.
- . 1968. "Sten Sture, Ivar Axelsson och unionsfrågan 1471–1484". *Scandia* 34.1: 100–163.
- . 1970. "Ivar Axelssons fall". *Scandia* 36.1: 17–45.

Erik Opsahl, professor ved Institutt for historiske studier, Norges teknisk naturvitenskapelige universitet (NTNU). E-post: erik.opsahl@ntnu.no

---

Overlappende nettverk og det kontekstuelle fiendebildet under de norske «borgerkrigene»

HILDE ANDREA NYSETER

The article deals with the effect of overlapping social networks during the Norwegian “civil wars”, c. 1136-1240. Important questions posed are whether the parties were as fixed and the loyalty to the parties as increasing as claimed earlier. The main hypothesis in this article is that the line of enmity in this period was quite blurred. This comes as a result of comprehensive overlaps between the parties, where friendship- and family relationships crisscrossed the party lines. Thereby, the “enemies” appear to be more like contextual opponents rather than categorical enemies. “True” enmity seems only to be found on a constructed or individual level. The networks functioned as a buffer in the conflicts. The activation of these had a great impact by reducing the losses of lives, especially through the granting of mercy. Therefore, the overlapping social networks served as a conflict reducing mechanism during the period.

Innledning

I 1181, under den kanskje mest konfliktfylte delen av de norske «borgerkrigene», møttes kongene Magnus Erlingsson og Sverre Sigurdsson til forhandling på Brattøra ved Nidaros. Episoden som ifølge *Sverresoga* deretter utspant seg, vil sette rammene for den videre diskusjonen: Mens kongene talte sammen, rodde Magnus’ menn opp elva. Etter dem kom Sverres menn, som brakte med seg – ikke våpen – men øl fra byen. Sammen satte de seg ned, drakk og prata, for «[...] enda dei var i to flokkar, så var dei mange skyldfolk og mågar eller hadde vori vener i gamle dagar».¹ Ikke lenge etter var forliksmøtet avslutta, og mennene sloss med hverandre på vegne av sine ledere. Denne hendelsen er et utmerket eksempel på et kontekstuellet fiendebilde. Episoden på Brattøra viser tydelig hvordan «fiendskap» var relativt, avhengig av omstendighetene. Mennene på Brattøra kunne feste sammen den ene dagen og slåss den

¹ *Sverris saga*, kap. 60: «Menn Magnúss konungs høfðu róit nokkurum skútum upp á ána, en Birkibeinar gengu ofan í mót þeim ok létu bera mungát ofan ór bænum. Settusk allir saman út á Brøttueyri, drukku ar ok töludusk við, þó at þeir væri í tvennum flokkum. Þá vääru þeir margir frændr eða mágar eða høfðu fyrr verit vinir.»

neste fordi det i liten grad fantes noen distinkte «andre» i konflikten mellom dem. Dette åpna for interaksjon mellom partene i situasjonene utenom de konkrete kampene.

Hovedfokuset i denne artikkelen vil ligge på fire elementer, som på ulike måter kan bidra til å kaste lys over det kontekstuelle versus det kategoriske fiendebildet i perioden: Gridgivingspraksisen under væpna konflikt, skiftende allianser, det konstruerte fiendebildet i fraksjonsledernes kamptaler samt personlige hevnmotiver. Aktørenes individuelle manøvreringsrom versus fraksjonsledernes monopol vil være viktige faktorer i denne diskusjonen, og vil diskuteres fortløpende underveis. Artikkelen bygger altså på en hypotese om at partene på Brattøra i 1181 og i andre konflikter i perioden først og fremst opptrådte som kontekstuelle motstandere i kamp, og at det i mindre grad fantes et stivna fiendskap utenom dette. Videre er hypotesen at det kontekstuelle elementet ved fiendebildet kan kobles til de mange overlappende nettverka på tvers av motstridende fraksjoner, der venner, frender og måger ofte befant seg på hver sin side i konfliktene, og dermed kunne fungere som en konfliktdeppende buffer i disse.

I Norge har perioden kalt «borgerkrigstida» (ca. 1136–1240), tradisjonelt blitt oppfatta som en fase med fastere og mer permanente partidannelser i maktkampene, der lojaliteten til partiene ble større, og bitterheten mellom partene var økende. Dette skal ha ført til en langvarig og blodig krigføring.² Man har i forskningslitteraturen blant annet diskutert skillet mellom kongene Magnus Erlingssons og Sverre Sigurds-sons kongedømme, den ideologiske utviklinga i perioden, kirkens rolle i samfunnet og i konfliktene, og så videre. Uansett tematikk bærer historiografien i stor grad preg av å beskrive et bilde der klare parter var i konflikt med hverandre. Det kan imidlertid være grunn til å sette spørsmålsteget ved en periodeforståelse der faste partidannelser og klare fronter står sentralt. Betydninga av personlige relasjoner og påvirkninga fra de sosiale nettverka på konfliktene har i minimal grad vært gjenstand for diskusjon tidligere.³ En slik diskusjon kan bidra til å modifisere forståelsen av perioden. Denne artikkelen vil derfor diskutere kontekstuelle fiendebilder under den norske «borgerkrigstida», basert på en rekke hendelser gjengitt i de norske kongesagaene *Morkinskinna*, *Heimskringla*, *Sverresoga* og *Sagaen om baglere og birkebeinere*.

² Se f.eks. Bagge 1986: 165; 1999: 300–303; Moseng et al. 1999: 111.

³ Jón Viðar Sigurðsson kommer i noen grad inn på tematikken i sin bok *Den vennlige vikingen* (2010).

Et rom til å manøvrere? Om gridgiving og aktivering av nettverk i konflikt

Hendelsen på Brattøra, som ble sitert innledningsvis, er helt i tråd med hvordan interne konflikter kan foregå også i moderne tid. Dette fremkommer for eksempel av sosialantropologen Henrik Vighs (1999: 143–145, 149–150) studier av «borgerkrigen» i Guinea-Bissau. I hans intervjuer med partene omtales konflikten som en «broderlig krig», hvor de interne partene uten utfordring kunne omgås og dele måltider utenom kampene. Vighs funn minner oss på at ikke alt lar seg plassere i klare kategorier: Krig eller fred. Venn eller fiende. Det kan med bakgrunn i dette være aktuelt å stille spørsmål om hvorvidt det synes enkelt å kategorisere i faste partier, og hvorvidt fiendskap var en sentral del av konfliktene i perioden. Faktorer som peker i retning av manglende fiendskap og uklare skillelinjer, har foreløpig blitt tillagt liten vekt i historiografien. I møte med gridgivingspraksisen som gjengis i de norske kongesagaene, tegnes det et annet bilde – av nettopp en «broderlig krig», med svært uklare fiendebilder.

I sagamaterialet som dekker konfliktene i perioden fra Haraldssonenes samkongedømme fra 1136 (1142) og fram til og med ribbungpartiets oppløsning i 1227, blir vi gjentatte ganger presentert for situasjoner der tilstedeværende aktører ba om grid på vegne av sine frender og venner. Disse gridforespørselene signaliserer at det fantes et manøvreringsrom som gjorde at de overlappende nettverk kunne aktiveres i konflikter. Det følgende kapitlet vil på ulike måter undersøke tilstedeværelsen og mulighetene som lå i et slikt rom til å manøvrere.

Et interessant eksempel på nettverksoverlapping finner vi i forbindelse med at Sigurd på Rør i 1159 fikk grid via en mann fra motstanderpartiet, nemlig Gregorius Dagsson: «[...] Sigurd var stundom hjemme på Rør. Gregorius hadde fått grid for ham av Inge, så han skulle få ha alle eiendommene sine, for Gregorius og Sigurd var nære frender [*náfrændr*]» (*Håkon Herdebreis saga*, kap. 11). Det er tydelig hvordan Gregorius – kong Inge Krokryggs mest betrodde mann – kunne tjene som et overlappende ledd i nettverket til kongen og til Sigurd, en overlapping som kunne aktiveres ved behov. Det er verdt å dvele ved hvordan sagaen forteller at Gregorius og Sigurd var *nære* frender. Dette kan peke i retning av at frendskapet ikke i seg selv var viktig for gridgivinga om den var for perifer.

Jón Viðar Sigurðsson (2010: 21; 1999: 142–143) understreker i sin bok om vennskap i Norge og på Island i middelalderen hvordan slektskap i seg selv ikke nødvendigvis var et sikkerhetsnett, men at frendskapet ble forsterka med vennskapsinngåelse. Han begrunner dette ved å vise til at det norske samfunnet i perioden var bilateralt. Bare helsøsken var dermed del av eksakt samme slektsgruppering. Dette førte til at frendskap ikke tjente som den viktigste sosiale relasjonstypen, i hvert fall

ikke ut over relasjonen mellom foreldre og helsøsken. Det er dermed sannsynlig at Gregorius og Sigurd på Rør ikke bare var nære slektninger, men også venner. Vi ser hvordan Gregorius i dette tilfellet tjente som overlapping mellom Sigurd på Rør og kong Inge Sigurdsson, ved at han sto i slekts- og trolig venns-kapsrelasjon til den ene parten, og i en undersått-, men også venns-kapsrelasjon til den andre. Forskjellen på venn og fiende framstår her som høyst relativ, og skillelinja mellom partiene som åpen. Vi ser her tydelig hvordan slektskap eller vennskap var det viktigste i *denne* konteksten, og hvordan overlapping mellom partene kunne aktiveres og fungere konfliktbegrensende, ved at slike overlappinger direkte kunne begrense potensielle tapstall.

Et annet godt eksempel på hvordan overlappende nettverk kunne aktiviseres i konflikt, fant ifølge *Sagaen om baglere og birkebeinere* (kap. 29) sted under baglernes beleiring av birkebeinerne i borgen i Bergen i 1207. Ved det første tilfellet opptådte erkebiskop Tore som meklingsmann mellom partene. Erkebiskopens mål med å bidra til å løse konflikten kan ha vært flere – og både være et uttrykk for et kristent fredsideal, men også å redde birkebeinerne (ikke minst kongssønnen Håkon Håkonsson) ut ifra mer personlige relasjoner og preferanser. Som erkebiskop er det klart at Tore må ha stått i en særstilling hva angår å ta kontakt med, og å bli respektert av, innbyggerne i sitt erkebispedømme. Tilnærminga til nettverk blir derfor en litt annen i tilfellet med erkebiskopen. Erkebiskopen må ha hatt en grunnleggende tyngde i kraft av sin embetsmessige rolle, som han kunne utnytte som innfallspørt i forbindelse med konfliktløsning. Likevel må det understrekes at erkebiskopene og biskopene gjerne hadde store nettverk av privat karakter.⁴

Det interessante med den første beleiringa i 1207 er at det ble framforhandla et midlertidig forlik (*sáttmáli*) og satt grid mellom partene, i påvente av at baglerkongen Filippus Simonsson skulle ankomme byen. Forhandlingene førte til en stans i den væpna konflikten. Dette ble videreført etter at Filippus ankom byen, og erkebiskopen hadde lagt fram forliket for ham. Det framstår som svært lite sannsynlig at baglerkongen Filippus ville gått direkte mot erkebiskopens autoritet og dermed også hans forlikforslag. Effekten av erkebiskop Tores bidrag var altså at våpenhvilen han forhandla fram både sparte liv umiddelbart, men trolig også at den satte stort press på Filippus med tanke på å la birkebeinerne få endelig grid. At kong Filippus ga birkebeinerne grid både for sitt liv og for sitt gods kan være et uttrykk nettopp for erkebiskopens tilstedeværelse. Dette kan synes raust, da det vanligste ved beleiring synes å ha vært at den overgivende part fikk grid kun for liv og lemmer. Hendelsen er altså

⁴ Et utmerket eksempel på dette er erkebiskop Øystein Erlendsson, som skal ha vært bundet til de fleste stormenn i Trøndelag gjennom slektskap og vennskap, og som fikk drevet igjennom sine kampsaker med hjelp fra slekt og venner, se *Magnus Erlingssons saga*, kap. 16.

utypisk sett i forhold til andre beleirings situasjoner nevnt i de norske kongesagaene.⁵ Sagaen uttrykker da også baglernes misnøye med at birkebeinerne fikk med seg godset sitt (*Sagaen om baglere og birkebeinere*, kap. 30).

Borgen i Bergen ble beleira en andre gang høsten 1207. De innesperra birkebeinerne kunne denne gangen lite annet gjøre enn å forsøke å holde borgen eller overgi seg. Etter først å ha avvist grid, kontakta birkebeinerlederen Dagfinn Bonde etter hvert sin baglerfrende Gyrd Skjalge. Dagfinn søkte Gyrd's hjelp til å fremforhandle en avtale om grid hos baglerkongen Filippus Simonsson, som ved dette tilfellet var til stede under beleiringa. «Dagfinn lot da fire ned i et tau guttungen Håkon, sønn til kong Håkon Sverresson, og bad dem gi grid til ham. Samtidig lot han gå ned et prektig sverd som han sendte mågen sin, Gyrd Skjalge. Gyrd tok imot begge deler, både gutten og sverdet: «Gå til kongen», sa Dagfinn, 'og prøv om du kan få grid for oss.» (*Sagaen om baglere og birkebeinere*, kap. 33). I dette eksemplet understrekes frendskapskapen mellom Dagfinn og Gyrd helt konkret i sagateksten. Vi ser hvordan Dagfinn Bonde aktiverte sitt nettverk, representert ved overlappinga Gyrd Skjalge, for å påvirke motstanderpartiet, under kontroll av kong Filippus. Hendelsene synliggjør hvordan fiendebildet mellom partene må ha vært høyst uklart. For det første ser vi hvordan frendene Dagfinn og Gyrd befant seg på hver sin side i konflikten, og for det andre hvordan denne overlappinga mellom partene potensielt sett kunne bidra konfliktdempende. Under selve beleiringsframstøtet må vi anta at konteksten tilsa at de var motstandere i kamp, men så snart situasjonen hadde roet seg, var situasjonen brått en annen, og det var frendskapskapen mellom dem som fikk betydning.

I forbindelse med den andre beleiringa av borgen i Bergen er det tydelig hvordan nettverks-overlappinga mellom partene spilte en helt sentral rolle for gridgivinga. Dette er spesielt interessant fordi det var andre gang på kort tid at baglerne hadde beleira borgen. Borgen hadde blitt brutt ned i forbindelse med første beleiring, og ble deretter bygget opp igjen. Det kan derfor virke rimelig å anta at baglerkongen Filippus ville vært mindre villig til å gi grid ved beleiring nummer to, og at aktiveringa av overlappende nettverk dermed fikk enda større betydning. Det er trolig at den kontaktflaten som ble skapt via det overlappende leddet Gyrd Skjalge derfor var av avgjørende betydning for å begrense konflikten.

Under den andre beleiringa av borgen i Bergen i 1207 ser det ut til at gridgivinga ikke nødvendigvis var noe en fraksjonsleder hadde fullt monopol på. Situasjonen skapte ifølge sagaen uenighet i baglerflokket. I stedet ser det ut til at kong Filippus

⁵ Dette ser vi i forbindelse med de to beleiringene av borgen i Nidaros i 1188 og 1197 og i forbindelse med den andre beleiringa av borgen i Bergen i 1207, der mennene måtte forlate borgene uten sitt gods, og som oftest også uten sine våpen, se *Sverresoga*, kap. 108, 137; *Sagaen om baglere og birkebeinere*, kap. 33.

måtte diskutere mulighetene med sine menn i flere runder, før han til slutt gikk med på Gyrd Skjalges forespørsel. Først etter overtalelse fra både Gyrd og bagleren Arnbjørn Jonsson ba kong Filippus sine hærmenn direkte om å innvilge birkebeinerne grid, med henvisning til at det var lite ærefullt å drepe så få menn (*Sagaen om baglere og birkebeinere*, kap. 33).

Konflikten om gridgivinga i 1207 kan fortelle noe om at det kanskje fantes enkeltpersoner blant baglerne som hadde personlige fiender i motstanderflokkene, og dermed ikke ønska å innvilge alle birkebeinerne grid. En annen mulighet er at de ikke hadde relasjoner til individuelle aktører blant birkebeinerne i det hele tatt, og at de av for eksempel økonomiske motiver heller ønska å dra ut konflikten til birkebeinerne måtte overgi seg til dårligere vilkår. I forbindelse med hendelsen ser vi altså hvordan gridgivinga kunne være en forhandlingssak mellom fraksjonslederen og hans menn.⁶

Et interessant uttrykk for de overlappende nettverkas betydning, og for en potensiell mangel på fullt monopol, er hendelsene der det i kildene beskrives hvordan andre tilstedeværende – «vanlige» menn – sørger for grid til sine frender og venner. Grid på bakgrunn av frendskap og vennskap omtales i forbindelse med både ikke-navngitte og navngitte personer. Det sistnevnte har vi tidligere sett et eksempel på i tilfellet med Gregorius Dagsson og Sigurd på Rør, og Dagfinn Bonde og Gyrd Skjalge. I sagamaterialet opptrer det jevnlig også situasjoner der det fortelles hvordan grid ble tilbudt eller gitt til noen (og underforstått ikke til alle). Vi ser dette for eksempel i forbindelse med slaget ved Fimreite i 1184,⁷ og i forbindelse med slaget på Strindfjorden i 1199.⁸ Her ga henholdsvis lendmenn, skipshøvdinger og sveithøvd-

⁶ Tilsvarende diskusjon om gridet finner vi også i forbindelse Sverre Sigurdssons beleiring av Berget i Tunsberg 1201/02. Ifølge *Sverresoga* (kap. 179) søkte baglerne til slutt grid av birkebeinerne, og Sverre ba etter sigende om hærmennenes råd. Sagaen gjengir birkebeinerne motstand mot å gi grid, men kong Sverre tok likevel ikke hensyn til sine menns motstand. I stedet tilbakeviste kongen innvendingene med at han hadde mista både sin bror og andre frender, men likevel var villig til å gi grid for Guds skyld. Scenen fra *Sverresoga* har et klart ideologisk preg, og føyer seg inn i sagaens framstillinger av kong Sverre som en nådig konge, som viste miskunn overfor sine motstandere. Hendelsen er likevel interessant. Uavhengig av sagaforfatterens sterke idealisering av Sverre i forbindelse med denne hendelsen, kan det likevel virke sannsynlig at episoder der gridet ble drøfta med hærmennene var en allmenn realitet, og at fraksjonslederne i større eller mindre grad lot seg påvirke av sine menn i etterkant av at motstandere var overmannet. Det at det fantes et rom for diskusjon om gridgivinga, forteller noe om hvorvidt fraksjonslederne reelt sett hadde full kontroll på denne. De ulike situasjonene der gridgivinga diskuteres, ser ut til direkte å motbeviser noe reelt monopol.

⁷ *Sverris saga*, kap. 93: «Allir fengir þeir grid er náðu konungs fundi. Skipstjóramenn Sverris konungs gáfu grid frændum sínum ok vinum».

inger ifølge *Sverresoga* grid på vegne av sine venner og frender, uten nærmere spesifisering av hvem dette gjaldt.

Også *Sagaen om baglere og birkebeinere* (kap. 29) forteller om grid gitt av andre enn fraksjonslederne. Bagleren Nikolas av Lista ga grid til birkebeinerne Olav Smørmage og Olav Jørundsbror under en kamp til sjøs i 1207 (begge Olav-ene ble riktignok deretter drept av hærmennene). Alle disse eksemplene forteller oss at det ikke kan ha vært helt uvanlig at andre enn fraksjonslederne ga grid, og at slik personlig grid ble retta spesifikt mot eget nettverk. Situasjonene der det fortelles at grid ble gitt til utvalgte personer, ikke-navngitte eller navngitte, strekker seg i tid og rom over store deler av perioden og sagamaterialet. Det er helt tydelig at medlemmer av motstanderpartiet ikke var kategoriske fiender, men heller motstandere i en gitt kontekst – under de væpna kampene, men ikke nødvendigvis etterpå. Dette taler for at det å gi eller be om grid for frender eller venner var allment akseptert, eller i det minst ikke uvanlig i perioden diskutert her, og dessuten at dette var en praksis sagaenes lesere kunne kjenne seg igjen i.

Eksemplene i dette kapitlet viser at fraksjonslederne knapt kan ha hatt fullt monopol over gridgivinga, og at det tvert imot fantes et manøvreringsrom også for andre til å gi grid. Vi kan ane et spenningsfelt mellom fraksjonsledernes syn på gridgiving versus deres menns syn på dette. Der fraksjonslederne synes å ha gitt enten allment grid, grid på bønn fra sine menn eller grid som følge av tilsynelatende strategiske overveielser, ser vi at kongens menn ga grid etter sine egne preferanser. Dette viser at partene knapt kan ha befunnet seg i et stivna fiendskap til hverandre, ei heller kan bitterheten mellom partene ha vært så omfattende som tidligere hevda. Vi ser igjen at det fantes et manøvreringsrom for å komme venner og frender til unnsetning under væpna konflikt. Måten dette manøvreringsrommet ble utnytta på, signaliserer at menn tilhørende ulike fraksjoner rett nok var motstandere i en gitt kontekst – under direkte, væpna kamper. Det gir i mindre grad mening å diskutere noe egentlig fiendskap mellom menn basert på partitilhørighet.

Ved noen ytterst få tilfeller gjengitt i de norske kongesagaene ser det ut til at løsepenger hadde betydning for at noen utvalgte personer fikk grid. Bruken av løsepenger omtales imidlertid så sjelden at dette ser ut til å ha vært et uvanlig fenomen. Fenomenet kan ha vært mer utbredt, men det er sannsynlig at dette da hadde vært mer omtalt i materialet (Taylor 2016: 224–226). Det er derfor liten grunn til å anta at økonomiske motiver var et utbredt motiv for å gi grid. Fraksjonslederen som i ett tilfelle ga grid mot løsepenger, var Erling Skakke. Erling Skakke framstilles

⁸ *Sverris saga*, kap. 159: «En er liðit kom í boëinn upp þá reyndisk þat at sveitarhøfðingar høfðu gefit grid Bøglum, frændum sínum ok vinum».

i forskningslitteraturen som en mann som ikke hadde for vane å opptre med overbærenhet mot sine slagne motstandere. Snarere framstilles han i sin behandling av dem som brutal og kompromissløs. Tilsynelatende kunne økonomiske motiver likevel bryte denne kompromissløsheten. Symptomatisk nok hadde trolig nettverks-overlapping betydning også i de tilfellene løsepenger faktisk blir omtalt. De som ble spart av Erling Skakke, ble ifølge *Magnus Erlingssons saga* (kap. 7) spart fordi stormennene fra Erlings parti lovte penger for sine slagne motstandere og tok dem i sin varetekt. Siden dette synes å ha gjeldt et relativt begrensa antall menn, er det ikke usannsynlig at de aktuelle kandidatene var venner eller slektninger/frender av stormennene på Erlings side, og at de uten slikt nettverk, ble drept.

At frendskap ikke alltid var en sikker grunn for å få grid, ser vi imidlertid i forbindelse med at Harald Gudbrandsson ble spart av kong Sverre Sigurdsson etter å ha blitt fanga ved Hamar i 1177. Harald omtales som Sverres frende. Han var ifølge *Sverresoga* (kap. 22) noe i skyld med kongen, men det var likevel Sverres menn som ba om at han skulle få grid. Den avgjørende årsaken til at han til slutt ble spart, ser ut til å ha vært at Harald betalte løsepenger for seg selv. Her var altså ikke frenderelasjonen til kongen selv sterk nok, og eksemplet styrker Jón Viðar Sigurðssons (1999: 142–143) antakelse om at perifert slekt- eller frendskap hadde begrensa betydning i samfunnet. Det synes dermed sannsynlig at overlappende nettverk hadde påvirkningskraft her, at det var relasjoner mellom Sverres menn og Harald som var grunnen til at de ba kongen om grid for ham, og at dette spilte en rolle i tillegg til et økonomisk motiv.

Både tilfellet der Erling Skakkes menn ba for sine motstandere, og der kong Sverres menn ba for Harald Gudbrandsson, signaliserer noe om uklare skiller og manglende stivna fiendskap mellom partene. Motparten framstår her ikke som «de andre», men som menn de kunne identifisere seg med, menn de trolig hadde relasjoner til, og som de var villige til å be sine fraksjonsledere om å spare. Dette signaliserer igjen hvordan grensa mellom medlemmer av ulike partier var svært flytende og styrt av kontekst. I de to diskuterte tilfellene ser det ut til at fraksjonslederne hevda monopol over gridgivinga. Likevel viser hendelsene tydelig hvordan det fantes et manøvreringsrom for deres menn – et rom for diskusjon, en mulighet for å bli hørt, og med et relasjonelt motiv like sterkt som et økonomisk.

Vi har i dette kapitlet sett hvilken rolle den omfattende nettverksoverlappinga spilte i forbindelse med å innvilge grid til slagne menn fra motstanderpartiet. Enkeltpersoner hadde påvirkningskraft i møte med sine ledere, men spilte også en rolle når de innvilga grid direkte til sine frender og venner. Overlappingene mellom partene skapte en kontaktflate mellom partiene, en kontaktflate som kunne utnyttas

under forhandling, kollektivt så vel som individuelt. Fraksjonslederne hadde ikke full kontroll over gridgivinga, men måtte i større eller mindre grad bøye av for sine menns ønsker. Det er tydelig hvordan det fantes rom for å manøvrere også for andre – en mulighet for å sørge for «sine». Tilstedeværelsen av et slikt manøvreringsrom er viktig. Det var dette manøvreringsrommet som muliggjorde aktivering av de overlappende nettverka i konfliktene. Det er grunn til å anta at dette fungerte selvforsterkende – i en kultur der nettverksoverlappingene var omfattende, er det sannsynlig at dette førte til et sosialt press på de militære lederne for å spare menn hos motparten. Ved å innvilge dette kan man anta at det ble skapt en forventning om en mulighet for et manøvreringsrom – en forventning som igjen kan ha ført til ytterligere press mot lederne.

Skiftende allianser som uttrykk for et uklart fiendebilde. Om nettverkas betydning ved partioverganger

Vi har tidligere sett hvordan nettverk bestående av nære slektninger og venner befant seg på ulike sider i konfliktene, og hvordan dette førte til et uklart fiendebilde. Partioverganger fra og til ulike partier er en annen type hendelser som kan bidra til å fortelle noe om fiendebildet i perioden. Dersom bitterheten mellom partiene var økende og lojaliteten sterkere, og partiformasjonene ble klarere i løpet av perioden, vil tilstedeværelsen og omfanget av slike skifter være et viktig motargument. De kan både fortelle noe om konfliktlinjene og om hvor åpne eller lukka partiene fortonte seg. Det følgende underkapitlet vil gi et inntrykk av hvordan nettverka påvirka også skiftende partitilhørighet.

Et svært illustrerende eksempel på familiemedlemmer som sto på ulike sider, finner vi i kongesagaenes omtale av lendmannen Hallkjell Huk. Hallkjell, hans sønner og deres relasjon til de norske kongene og tronpretendentene (se figur 1) omtales gjentatte ganger i sagaene. Hallkjell tilhørte Blindheimætten, en mektig stormannssett med base i Sunnmøre (Bratsberg 2017). Han var kong Harald Gille Magnussons (1130–1136) støttespiller, én av de mennene som førte med seg Harald fra Hebridene (Suderøyene) til Norge, og fikk ham hylla som norsk konge. Siden støtta Hallkjell Haralds to sønner, kong Øystein Haraldsson (1142–1157) og kong Sigurd Munn Haraldsson (1136–1155). Hallkjells egne sønner, Simon og Jon, ble begge gift med døtre av kong Harald, og de støtta begge sine svogere, Haraldssønnene Øystein og Sigurd.

Figur 1: Illustrasjonen viser slektskapsforholda mellom Harald Gilles sønner og Hallkjell Huk.

Kong Øystein og kong Sigurd vendte seg i 1155 mot sin tredje bror, kong Inge «Krokrygg» Haraldsson (1136–1161). Samme år ble Sigurd drept. Hallkjellssønnene skifta parti, og begynte i stedet å støtte Inge, mens faren Hallkjell ble værende hos Øystein: «Hallkjell Huk var der [hos Øystein], men begge sønnene hans, Simon og Jon, var hos Inge.» (*Haraldssønnes saga*, kap. 31) Simon Hallkjellsson beordra i 1157 kong Øystein drept, etter at sistnevnte ble fanga på flukt fra kong Inges krigere. Ifølge både *Morkinskinna*⁹ og *Haraldssønnes saga*¹⁰ ble dette verket sterkt lasta – trolig på grunn av deres tidligere langvarige vennskap. Simon ble etter dette værende hos kong Inge, og siden med Inges etterfølger, Magnus Erlingsson. Broren Jon ser derimot ut til å ha skifta side igjen, denne gangen til Sigurd Munns umyndige sønn, Sigurd «Markusfostre» Sigurdsson (*Magnus Erlingssons saga*: kap. 18).

I tilfellet med Hallkjell Huk ser vi hvordan helt nære familiemedlemmer støtta ulike fraksjoner, med gjentatte sideskifter, hvor de tidvis støtta hverandres «fiender». Vi kan her ane fleksibiliteten i partiene, og spørre oss hvor mye tilhørighet til en gitt fraksjon egentlig betydde i det daglige liv. Dette eksemplet taler for at slektskap ikke var sentralt i konfliktlinjene blant eliten, men at alle slags sosiale relasjoner gikk på kryss og tvers av partiformasjonene. Det er dermed grunn til å spørre seg hvor klare partiskillene og partiloyaliteten faktisk var. Dette gir igjen grunnlag for å spørre seg hvem som egentlig definerte «fiendebildet» i perioden.

En annen interessant episode finner vi i forbindelse med at opprørspartiet kuvlungene i 1188 angrep birkebeinerne i borgen Zion i Nidaros. Ifølge *Sverresoga* (kap. 108) fanga kuvlungene kong Sverres morbror Nikolas Sultan, og benytta ham som pressmiddel. Slik forsøkte de å få birkebeinerlederen Torstein Kugad til å ta imot grid for seg selv og de andre birkebeinerne, mot at de samtidig oppga borgen

⁹ *Morkinskinna*, kap. 100; *Morkinskinna*, II: 109: «Símun skalpr var it mesta óþokkaðr av verki þessu af alþýðu. Svá segir Einarr Skúlason: Mun, sás mordði vandísk |Margillr ok sveik stilli, |Sið af slikum rjóðum |Símun skalpr of hjalpdask».

¹⁰ *Haraldssona saga*, kap. 32: «Símun skalpr var it mesta óþokkaðr av verki þessu, ok var þat alþýðumál [...]».

og motstanden mot kuvlungene. Torstein lot seg overtale, og fikk ifølge sagaen grid både for sitt liv og sitt gods, mens de andre birkebeinerne kun fikk beholde livet. Torstein Kugad forble tilsynelatende i kong Sverres tjeneste etter dette.

Selv om slektskap som tidligere argumentert for ikke nødvendigvis var så betydningsfullt i samfunnet i denne perioden, kan vi tidligere i *Sverresoga* (kap. 97) se at morbroren Nikolas trolig sto Sverre nær – han befant seg tilsynelatende i kongens innerste krets i etterkant av Magnus' Erlingssons fall i 1184. Borgen var ifølge sagaen i utgangspunktet godt bevokta, og mange av Sverres klenodier skal ha blitt tapt da den ble oppgitt (*Sverresoga*, kap. 108). Hendelsen signaliserer dermed en pragmatisk holdning hos kongen til at hans menn tok imot grid av motstanderen, i det minste en holdning der dette kunne aksepteres som en løsning på det dilemmaet Torstein var stilt overfor.

Torstein Kugads seinere overgang til baglerne var imidlertid ikke like populær hos kong Sverre, slik vi ser da Torstein omtales i sagaen høsten 1198. Torstein framstilles der som høvding i baglerhæren, med styre over eget skip, altså hadde han trolig beholdt samme sosiale rang som hos kong Sverre. *Sverresoga* forteller at Torstein lot skipet gå på et skjær og benytta anledningen til å rømme fra baglerne, i likhet med en rekke andre. Torstein oppnådde å få grid fra det som framstilles som en noe motvillig Sverre, ved å la den framtreddende birkebeineren Gunnar Grynback tale hans sak overfor kongen. Vi ser her at Torstein kunne aktivere sitt nettverk for å overtale kongen, der Gunnar Grynback tjente som overlappingen mellom Torstein selv og kongen. Torsteins møte med Sverre gjengis i sagaen som en oppvisning i underkastelse, hvor Torstein trygla om grid, mens hans tidligere birkebeinerkamerater ønska ham hengt. De framstilles med et hevsnønske, som trolig må ha basert seg på en oppfatning av Torstein som en sviker. Grid ble likevel gitt, og Torstein Kugad fikk ifølge sagaen igjen en sentral plass i birkebeinerflokket, hvor han fortalte om skikk og bruk blant baglerne (*Sverresoga*, kap. 152–153). For kong Sverre ser altså ikke behovet for å straffe Torstein for hans tidligere partiskifte ut til å ha vært viktig nok grunn til å drepe ham. I stedet ser vi hvordan en pragmatisk tilnærming her fikk betydning – Torstein satt med viktig informasjon om kong Sverres motstanderparti.¹¹

Både nettverkas betydning for partiovergangene, og pragmatikken knytta til dem, forteller noe om at skillet mellom partiene i perioden ikke var særlig skarpt. Her ser vi tydelig hvordan relasjoner strakte seg på kryss og tvers av motstridende fraksjoner. Igjen ser vi at partitilhørighet framstår som et spørsmål om pragmatikk,

¹¹ Torstein Kugad minner om Jon Hallkjellsson, som med sine sønner skifta parti fra Magnus Erlingsson og til kong Sverre gjentatte ganger. Tredje gang stilte Sverre seg ifølge sagaen sterkt tvilende til igjen å inkludere dem i sin flokk – med god grunn, for kort tid etterpå skifta de igjen parti, se *Sverresoga*, kap. 78.

formet av blant annet nettverksrelasjoner. Fiendskap framstår som et høyst kontekstuellet konsept, ikke som en stivna situasjon mellom klart definerte parter.

Hvor fantes egentlig fienden? På sporet av «fiendebilder»

I forrige kapittel ble det diskutert en rekke situasjoner der «fiendebildet» mellom motstanderne synes høyst kontekstuellet, og hvor vennskap og frendskap gikk på tvers av partiene, slik som i det innledende eksemplet med kongsmennenes drikkelag på Brattøra. Dette er selvsagt ikke hele bildet av konfliktsituasjonene og relasjonene mellom de ulike partiene. Spørsmålet blir dermed i hvilke situasjoner en kan finne tydeligere uttrykk for «fiendskap». Gjennom den religiøse utviklinga på 1100-tallet er det klart at den kristne religionen, som i aller høyeste grad opererte med et skarpt fiendebilde, fikk visse ideologiske implikasjoner i Norge. Det er også klart at det skjedde et skifte knytta til kongsideologi gjennom kroninga av Magnus Erlingsson i 1163. De ideologiske forskjellene mellom Magnus og Erling Skakke og birkebeinerne blir i kildene – i hvert fall i teorien – presentert gjennom et eksplisitt fremsatt fiendebilde mellom partene. Spørsmålet blir da om dette var like klart i praksis og gjennom handling. I de norske kongesagaene er det to ting som skiller seg ut angående «fiendskap» og «fiendebilder»: kongenes kamptaler og ønsker om personlig hevn.

Slik det blir framstilt i sagaene, forsøkte kongene før kamp jevnlig å sette begrensninger på gridgivinga og å hevde sitt monopol over denne. Samtidig forsøkte de å øke sine menns kampvilje ved å bygge opp under deres hevnbehov. I sagalitteraturen kommer dette særlig til uttrykk gjennom fraksjonslederens kamptaler. Spesielt tydelig er dette i kong Magnus Erlingssons gjentatte påbud om at ingen av motstanderne skulle få grid, som i dette eksemplet før slaget ved Nordnes i 1181:

La oss no vere minnuge og hugse på døden til dei skyldfolka våre som birkebeinarane har slegi i hel, og dei skeivferdene vi har fått for dei. No tykkjest det laga vent til at dei skal få av oss slik medferd som dei har venta på ... Og ikkje har vi fått hemn for dei gjæve skyldfolka våre, om vi så drep dei alle i hop; men lastelaust kan vi gjere det, – ingen av mennene mine må vere så djerv at han gjev nokon av dei nåde [grid]. (*Sverresoga*, kap. 53)

Vi ser her hvordan kong Magnus' kamptale i *Sverresoga* gjengis med klare fiendebilder, stikk i strid med den *praksisen* sagaforfatteren gjengir fra Brattøra samme år. Fordi kong Magnus tapte slaget ved Nordnes, og også andre slag der han i forkant skal ha holdt tilsvarende kamptaler, er det vanskelig å si noe om samsvar mellom teori og praksis. Det forblir derfor et åpent spørsmål hvorvidt Magnus' vilje til å gi grid

faktisk *var* så begrensa som det kan se ut til av hans kamptaler eller andre henvisninger i sagamaterialet. I praksis er det likevel klart at kong Magnus' manglende vilje til å gi grid ikke var ubøyeleg, slik vi kan se før slaget på Ilevollene i 1180. Her forteller sagaen at kongen regelrett lot seg presse av sine menn til å gi grid til bonden Avle, et press som skyldtes overlappende nettverk mellom partene:

Dei tok en bonde som heitte Avle, og førte til kongen; Øyolv, son hans, var med kong Sverre. Så sende han brev inn til byen med ein mann som heitte Hedin på Lad, og i det satte han at om Øyolv laut berge livet til far sin, laut han kome og vere med kong Magnus. Hedin kom inn i byen og gav Øyolf brevet. Han tykte det var ei vond knipe, og gjekk med brevet til kong Sverre ... Kong Sverre let setje opp eit anna brev, der han skreiv: «Om du, kong Magnus, gjer Avle mein eller skade, så skal Eiliv Eplestong, Skrud-Eirik og Eindride Slandre bli drepne for Dykk; for sønene deira er der hos Dykk ... Dei skal få same døden som De gjev Avle; det skal Øyolv greie med.» ... Mange folk bad no for Avle, og kongen [kong Magnus] gav seg på slutte, så Avle fekk fare heim til gardane sine (*Sverresoga*, kap. 45)

Det er tydelig at motivene til kong Magnus og hans følgesmenn var høyst ulike, interessene tilsvarende divergerende, og «fiendebildet» påfallende uskarpt. Det interessante her er i så måte at det slik det er framstilt, var kong Magnus' menn som vant denne dragkampen, ikke kongen. Hendelsen viser hvilket manøvreringsrom og hvilken påvirkningskraft kongens menn faktisk hadde, også overfor kong Magnus, som tradisjonelt sett har blitt framstilt som ubøyeleg. Vi ser altså hvordan kongens innstilling, og hans presenterte fiendebilde, i praksis brytes mot en annen forståelse – hans menns virkelighetsoppfatning, der dette fiendebildet ikke synes å være til stede.

Også andre tilfeller kan vi ane at kongenes fulle kontroll over gridgivinga fungerte dårligere i praksis enn i teorien, slik som da flere av Sverres menn stadig ga grid til sine frender og venner etter slaget på Strindfjorden i 1199, til tross for kongens forsøk på å monopolisere gridgivinga før kampen:

Om det går såleis som eg vonar, og vi sigrar, da skal de minnast korleis baglarane svelta dykk i borga i Bergen i fjor sommar, og gjev ingen mann nåde [*grid*], så nær som dei som kjem til meg sjølv; for vi får ikkje tynt fiendane våre [*várum fjáandmønnum*] på anna gjerd enn med odd og egg.» (*Sverresoga*, kap. 159)

Det er interessant å se hvordan det her blir tegna et bilde som viser manglende samsvar mellom *kongens* presenterte fiendebilde, som sto i motsetning til *hans menns* oppfatning av motstanderne. Det er altså vanskelig å påvise noen klar kobling mellom kongenes krav om ikke å gi grid, deres forsøk på å aktivere hevnbehovet til sine menn for å oppnå dette, og faktisk praksis i avslutningsfasene av kampene, slik sagaene framstiller disse. Snarere ser det ut til at kongene rett og slett ikke fikk gjennomslag for det synet på motstanderne de presenterte i sine kamptaler.

Selv om kongenes kontroll hadde betydning på det kollektive nivået, er det likevel klart at det fantes betydelige manøvrerings-muligheter på det individuelle, hvor overlappende nettverk ble aktivert straks konteksten skifta fra væpna kamp til roligere forhold. Dette viser at den konteksten kongen opererte innenfor, tilsynelatende ikke samsvarte med hans menns. Kongens presentasjon av motparten synes i praksis som en konstruksjon av et kategorisk fiendebilde – en konstruksjon som ble brutt mot en langt mer kontekstpåvirka praksis.

I kildematerialet totalt sett kan det synes som om de mer kategoriske «fiendebildene», der motparten som parti var «fienden», befant seg på det aller øverste nivået i konfliktene. De framstår mer som en konstruksjon enn noe som ble etterlevd i praksis. Mellom «ordinære menn» ser det derimot ut til at «fiendskapen» først og fremst rettes mot enkeltpersoner heller enn motstanderpartiene per se. Dette kommer til uttrykk gjennom negative oppfatninger eller hevnhandlinger retta mot deres venners og frenders utpekte banemenn. Et godt eksempel på personlig hevn finner vi i *Håkon Herdebreis saga*, der det beskrives hvordan Eindride Jonsson i kamp mot kong Inge Krokrygg i 1159 ba kongen om grid, men likevel ble drept av en av kongens menn:

Eindride Jonsson sprang ombord på kong Inges skip da hans eget skip var ryddet, og bad om grid; det ville kongen gi ham, men Håvard Klinings sønn sprang til og hogg ham banehogg. Dette verket ble sterkt lastet, men han sa at Eindride var skyld i drapet på Håvard, far hans. (*Håkon Herdebreis saga*, kap. 11)

Også denne hendelsen signaliserer at kongene knapt kan ha hatt full kontroll på gridgivinga – og heller ikke på sine menns hevnbehov, enten dette skyldtes at de hadde venner – eller uvenner – hos motparten. Kritikken mot Eindride kan tolkes i to retninger – at det ble kritisert at gridet ble brutt, eller at det ble kritisert at kongens avgjørelse ble overprøvd.

Glimt av det personlige hevnmotivet kan vi også se gjennom en runeinnskrift fra Vinje stavkirke fra omkring 1194, rissa inn av øyskjeggen Sigurd Erlingsson, Erling Skakkets frillesønn: «Sigurd jarlsson reiste desse runene laurdagen etter botolvsmesse da han rømde hit og ikkje ville ta forlik med Sverre, banemannen til faren og brørne hans.»¹² Sverre Bagge har kommentert denne innskriften og en annen innskrift fra samme kirke, der han blant annet kommer inn på hvordan disse uttrykker tradisjonelle oppfatninger om ære og hevn (Ibid.: 151, 155). Både i dette og det forrige eksemplet ser vi likevel hvordan hevmotivet var sterkt, men tilsynelatende også *personlig*. Fiendskap handla her ikke om partitilhørighet. Ved forliksstevnet mellom baglere og birkebeinere ved Kvitingsøyene i 1208 ble det avslutningsvis satt grid mellom partenes menn, hvor det ble påbudt at hevn og krav om bøter nå skulle opphøre:

Dette forliket ble bundet med eder. Det ble også avtalt at ingen av dem skulle kreve hevn eller bøter for manndrap mellom flokkene eller gods som de hadde tatt. Så svor de forliksedene, først høvdingene kong Inge, Håkon jarl og Filippus, siden lendemennene og sysselmennene, to tylfter fra hver side. Gunnar Grynbak sa eden fore. Tinget endte med at det ble gitt grid og trygd ...¹³

Her er det interessant hvordan det blir særlig poengtert som en del av forlikshandlingene at hevn og krav om bøter skulle opphøre. Dette viser hvordan hevnen og bøkene må ha hatt potensial for å «leve videre» etter at *partiene* hadde inngått forlik, altså styrkes det *individuelle* aspektet på bekostning av det partimessige, og vi ser hvordan personlig fiendskap ikke nødvendigvis ble regulert av fred mellom partiene.

På spørsmålet om hvor fienden egentlig fantes, har vi nå sett hvordan eksplisitte fiendebilder kommer til uttrykk gjennom kongenes kamptaler og gjennom personlig hevn. I kamptalene synes fiendebildet likevel konstruert heller enn reelt, og vi kan se hvordan kongenes presenterte fiendebilde ikke uten videre fikk gjennomslag i praksis. En mer *egentlig* fiende ser vi derimot spor av i forbindelse med personlige motiver.

¹² *Sverresoga*: 147, fn. 1: «Sigurður Jarlsson reist rúnar þessar laugardaginn eptir Bótolfsmessu, er han flyði hingat ok vildi eigi ganga til sættar við Sverri, föðurbana sinn ok bræðra». Bagge 2011: 149.

¹³ *Sagaen om baglere og birkebeinere*, kap. 35. *Boglunga saga, styttri gerð*, kap. 17: «Þessi sætt var swardögum bundin, svá ok um mannaaftökur flokka á millum þá skyldu hvárigir hefna né heimta gjöld fyrir; svá um fjárupptekðir, hvárir sem tekit höfðu. Unnu þeir nú sættareidana fyrst höfðingjarnir, Ingu konungr ok Hákon jarl ok Philippus, síðan lendir menn ok sýslumenn, tvennar tylftir af hvárum. Lauk svá þinginu at grid váru sett ok tryggðir veittar. Mælti þar fyrir Gunnarr grjónbakr».

Her synes imidlertid hevnen individuell heller enn retta mot motstanderpartiet. Også i de tilfellene der fiendebildene kommer klart til uttrykk, ser vi altså at forholdet mellom venn og fiende synes høyst uklart og kontekstuellet betinga.

En kontekstuell motstander versus en kategorisk fiende?

Om det uklare fiendebildet i norsk «borgerkrigstid»

Koblinga mellom gridgivingspraksis og fiendebilde kan synes sirkulær. Overlappinger mellom partene gjorde «fiendebildet» uskarpt, med mangel på distinkte «andre». En slik mangel på klare «fiender» åpna opp for en overbærende holdning i møte med slagne motstandere, med lavere terskel for å spare venner og frender, og trolig også for å spare motstandere generelt. Man kan tenke seg at en slik ettergivende praksis igjen bidro til å undergrave «fiendebildet» ytterligere ved at dette bidro til å humanisere de slagne motstanderne, som med sine relasjoner til motparten ikke var mer «fiende» enn at de kunne spares, eller kanskje snarere – ikke egentlig en fiende i det hele tatt, men snarere en motstander kun i en gitt kontekst.

Det uklare fiendebildet mellom partene bidro til å skape et manøvreringsrom der de overlappende nettverka kunne aktiveres i forbindelse med konkrete konfliktsituasjoner, og slik fungere tapsbegrensende. Kongesagaene viser tidvis manglende kontroll blant fraksjonslederne. Dette skapte muligheter for at deres menn kunne gi grid etter egne preferanser, tidvis stikk i strid med ledernes krav og ønsker. Det er grunn til å tro at omfanget av de overlappende nettverka var omfattende, og at de derfor øvde betydelig påvirkning på gridgivingspraksisen i perioden. Slik fungerte de overlappende nettverka konfliktdepende.

Kongesagaene viser hvordan skifter mellom partier skjedde fram og tilbake, og at nettverk kunne ha betydning for disse skiftene. Det «fiendebildet» som stilles opp i kongenes kamptaler synes ikke å ha hatt betydelig gjennomslag blant deres menn, samtidig som hevnmotivene som beskrives i sagaene, synes mer personlige enn partiavhengige. Det kan dermed være grunn til å sette spørsmålstegn ved hvor faste partiene egentlig kan regnes som, gitt overlappingene, fleksibiliteten og de flytende grensene mellom dem.

Totalt sett synes «fiendebildet» høyst uskarpt og kontekstuellet i nevnte periode, der medlemmer fra ulike partier kunne holde drikkelag sammen i én situasjon og slåss i den neste. Perioden bærer slik sett preg av kamper mellom kontekstuelle motstandere heller enn mellom «fiender». Motsetningene krig eller fred, venn eller fiende, bagler eller birkebeiner er motsetninger som kan blokkere for sentrale trekk ved konfliktene, og som bør forstås mer åpent enn som blodige konflikter mellom faste partimotsetninger.

Bibliografi

KILDER

- BØGLUNGA SAGA, LENGRI GERÐ*. Utg. Hauksson, Þorleifur, Sverrir Jakobsson & Tor Ulset. Íslenzk Fornrit 31. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2013.
- BØGLUNGA SAGA, STYTTRI GERÐ*. Utg. Hauksson, Þorleifur, Sverrir Jakobsson & Tor Ulset. Íslenzk Fornrit 31. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2013.
- HÁKONAR SAGA HERÐIBREIÐS*. I *Heimskringla*, bind III. Utg. Bjarni Aðalbarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1951.
- HARALDSSONA SAGA*. I *Heimskringla*, bind III. Utg. Bjarni Aðalbarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1951.
- HARALDSSØNNENES SAGA*. I *Norges kongesagaer*, bind 2. Overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. Oslo: Gyldendal, 1979.
- HÁKON HERDEBREIS SAGA*. I *Norges kongesagaer*, bind 2. Overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. Oslo. Norges kongesagaer 2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- MAGNUS ERLINGSSONS SAGA*. I *Norges kongesagaer*, bind 2. Overs. Anne Holtmark & Didrik Arup Seip. Oslo. Norges kongesagaer 2. Oslo: Gyldendal, 1979.
- MORKINSKINNA*. Utg. Þórður Ingi Guðjónsson & Ármann Jakobsson. 2 bind. Íslenzk fornrit 24. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2011.
- MORKINSKINNA: Norske kongesoger 1030–1157*. Overs. Kåre Flokenes. Hafrsfjord: Erling Skjalgsonselskapet, 2001.
- SAGAEN OM BAGLERE OG BIRKEBEINERE*. Overs. Dag Gundersen & Finn Hødnebo. Norges kongesagaer 3. Oslo: Gyldendal, 1979.
- SVERRESOGA*. Overs. Halvdan Koht. *Norrøne bokverk* 6. Oslo: Samlaget, 1995.
- SVERRIS SAGA*. Utg. Þorleifur Hauksson. Íslenzk fornrit 30. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2007.

LITTERATUR

- BAGGE, Sverre. 1986. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen". *Historisk tidsskrift* 65: 145–197.
- . 1999. "The Structure of the Political Factions in the Internal Struggles of the Scandinavian Countries During the High Middle Ages". *Scandinavian Journal of History* 24: 299–320.
- . 2011. "De første baglerne: Runeinnskriftene fra Vinje stavkirke". *Collegium Medievale* 24: 149–156.
- BRATSBERG, Terje (fagkonsulent). 2017. "Blindheimmätten". *Store norske leksikon*. Hentet 27.08.2018 fra <https://snl.no/Blindheim%C3%A6tten>.

- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 1999. *Chieftains and Power in the Icelandic Commonwealth*. Odense: Odense University Press.
- . 2010. *Den vennlige vikingen: Vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900–1300*. Oslo: Pax.
- MOSENG, Ole Georg, Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 1999. *Norsk historie 1*. Oslo: Universitetsforlaget.
- TAYLOR, Louisa. 2016. *Moderation and Restraint in the North: Ideals of Elite Conduct in High Medieval England, Norway and Denmark*. Doktoravhandling. University College London.
- VIGH, Henrik (2009). "Conflictual Motion and Political Inertia: On Rebellions and Revolutions in Bissau and Beyond". *African Studies Review* 52: 143–164.

Hilde Andrea Nysether, master, ph.d.-stipendiat ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. E-post: h.a.nysether@iakh.uio.no

---

Bonde og borgerkrig

LOKALKONFLIKTER OG DE NORSKE INNBYRDESSTRIDENE

IAN PETER GROHSE

Historians have traditionally treated peasant unrest in late twelfth- and early thirteenth-century Norway as part of a wider challenge to royal authority, as kings struggled to suppress political adversaries and rival claimants to the throne. This article seeks to shed greater light on this assumed correlation by analysing changing patterns of peasant mobilization. To do so, it proposes a terminological distinction between ‘peasant resistance’ (bondemotstand), when peasants allied with kings in opposition to those kings’ adversaries, and ‘peasant uprising’ (bondeopprør), when peasants acted alone against an established royal authority. Through analysis of four conflicts (1183; 1200; 1213; 1217), it reveals a shift from the former to the latter, and concludes that the gradual cessation of succession struggles in the thirteenth century increasingly limited peasants ability to forge alliances against oppressive rulers. Although peasants were not entirely isolated, alliances with outside partners became a secondary recourse.

Innledning

Bønder og allmue blir da selvrådige og ulydige og akter lite på forbrytelser. De bøter få, skjønt mange blir begått. De holder ulovlig samvelde-ting, stoler på mengden sin og folketallet, og velger den veien som helst fører til skade (*Kongespeilet*, 102).

For forfatteren av *Kongespeilet*, et didaktisk og rojalistisk verk fra midten av 1200-tallet, var det en naturlig sammenheng mellom bondeuro og tronstridene mellom «småkongene som da har slitt sund riket» i tidligere tiår.¹ Det fantes visstnok en rekke eksempler på bønders «selvrådige og ulydige» oppførsel. Vinteren 1183 ble kong Sverre Sigurdssons sysselmenn i Sogn nådeløst drept av lokale bønder (*Sverris saga*, kap. 79). Scenen gjentok seg vinteren 1200, der en bondehær for rundt Viken og slo

¹ Kongespeilet, 100. For en analyse av Kongespeilets politiske ideologi, se Bagge 2000.

i hjel kongens embetsmenn hvor enn de oppholdt seg (ibid., kap. 162). Sommeren 1213 ble også kong Inge Bårdssons sysselmann drept av iltre bønder i Trøndelag (*Bøglunga søgur*, 125), og noen år senere, i 1217, ble baglernes sysselmann overfalt og drept ved et tingmøte i Follo (*Hákonar saga*, kap. 32). Slike tilfeller er nærmest ukjent fra tiårene rett før og etter den såkalte borgerkrigstiden (1130–1240),² og det er kanskje nærliggende å se dem i forbindelse med de pågående tronstridene som kjennetegnet perioden. Kongers konkurranser om herredømmer kan imidlertid overskygge mer umiddelbare motsetningsforhold og konfliktmønstre på lokalt nivå. I denne artikkelen vil jeg se nærmere på bondeuroens karakter og rolle i de norske borgerkrigene. Spørsmålet er hvordan konfliktene skal beskrives og tolkes, og om en differensiert terminologi kan kaste nytt lys over deres særegne og kontekstbetingede karakter.

I forhold til den omfattende forskningen om bondeuro i senmiddelalderen og tidlig nytid,³ er folkelige aksjoner og opprør sjeldent behandlet som et særskilt emne innenfor egne terminologiske og metodologiske rammer i studier av borgerkrigsperioden. Bønders økonomiske, rettslige og politiske stilling har riktignok vært et sentralt tema i forskning om perioden,⁴ men forskjellen ligger i den nøyere begrepsanalytiske tilnærmingen av forskning om senere perioder, hvor «bondeopprør» og «bondemotstand» behandles som ulike lovlige og ulovlige handlingsmønstre i tråd med gjeldende retts- og autoritetsoppfatninger. «Opprør» og «motstand» (samt «opp-

² For en oversikt over senere uroepisoder fra og med slutten av 1200-tallet, se Imsen 1990: 88–92.

³ Det finnes en rekke studier om norsk og nordisk bondeuro i senmiddelalderen og tidlig nytid. Se f.eks. Sandnes 1989; 1994; Imsen 1990; Njåstad 2003; 2006; Österberg 1979; Reinholdsson 1998; Cederholm 2008; Grohse 2017. Senmiddelalderen er fokuset i bidragene til Bøgh, Sørensen & Tvede-Jensen 1988 (unntatt Wählin, Holm og Würtz Sørensen, som også ser på 1200-tallet). Generelt om bondeuro i førmoderne Europa, se for eksempel Hilton 1973; Graus 1975; Berce 1987; Rösener 2003.

⁴ Om forholdet konge–bonde under borgerkrigene, se f.eks. Helle 1974: 39–41, 90–93, 97–101; Lunden 1976: 56–81; Holmsen 1977: 211–220; 225–227, 242–250; Bagge 1996: 44–46; 2005: 401–406; Orning 2008: 257–310. Bønders stilling endret seg i løpet av perioden. For marxistisk-materialistiske historikere som Bull d.e. (1969), Koht (1921) Schreiner (1936), var perioden preget av klassekamp mellom bønder på den ene siden og konger og aristokratiet (enten et gammelt eller et nytt) på den andre. Holmsen (1977: 188–189, 211–220) utdypet synet og hevdet at ressurskriser og økt økonomisk-sosial spenning mellom en jordeiende overklasse (lendmenn) og utarmede og en undertrykt jordleierende underklasse (bønder) var grunnen for konflikt på 1100-tallet (se f.eks. Helle 1974: 39–40; 1970: 16–21; Bagge 1986: 159–160; Orning 2014: 194–195). Ressurskrisen var ifølge Bagge (1986: 165, 176–179) årsaken for konflikt innen aristokratiet, men stridenes intensivering krevde økt materiell og militær ytelse fra bønder.

stand» og «reising») har løsere konnotasjoner i studier om borgerkrigstiden, og anvendes ofte vekselvis med både lokale konflikter mellom bønder og sysselmenn og rikspolitiske strider mellom konger og deres konkurrenter.⁵ Denne relativt usystematiske terminologien gjør det vanskelig å differensiere handlingsmotivene- og midlene til ulike samfunnsgrupper under ulike politiske forhold. Dette kan i sin tur videreføre det som Hans Jacob Orning (2014: 199–208) hevder er en misvisende oppfatning av datidens Norge som et «kriserammet samfunn».

Spørsmålet er om en omtolkning av «bondeopprør» og «bondemotstand» kan kaste nytt lys over bønders handlingsrom og -midler på den ene siden, og vekselvirkningen mellom lokale og rikspolitiske konflikter på den andre. Inspirasjon kan tas fra Peter Reinholdssons begrepsanalytiske studie av senmiddelalderens Sverige, hvor «resningar» og «uppror» skilles ad som særegne handlingsmønstre under ulike politiske og statsideologiske forhold. Det som tradisjonelt omtales som «bondeopprør», det vil si «större våldsamma konflikter, i första hand riktads mot kungamakten», på 1400- og tidlig 1500-tallet, bør ifølge Reinholdsson heller tolkes som bønders legitime deltakelse i aristokratiske «reisinger», det vil si «ett fientligt och potentiellt våldsinriktat förhållande inträtt mellan minst två parter, där åtminstone en av dem utgjordes av någon form av kollektiv», i perioder med svak sentralmakt (Reinholdsson 1998: 261, 259). Det var ikke før «en ny form av statsmakt, den absoluta» tok form under Gustav Vasa at bønder først «göra uppror» (ibid.: 262–263). Han aksentuerer dermed bønders endrede stilling og handlingsrom utenfor og innenfor sentralmaktens (kongemaktens) velde.

⁵ Eks. «opprør» (eks. Koht 1926: 14; Steinnes 1933: 117; Helle 1974: 39, 40, 72, 100–101, 112, 231; Lunden 1976: 177; Moseng et al. 1999: 124; Bagge, 2005: 389, 398, 399, 403–406, 409–410), «reising» (eks. Koht 1926: 12, 16; Moseng et al. 1999: 120), «motstand» eller «bonde-motstand» (eks. Koht 1926: 16–17; Steinnes 1933: 177; Helle 1974: 40, 55; Bagge 2005: 385; Orning 2008 [resistance]: 259, 288, 289, 290 n. 167, 292, 298); «uro (riots)» (Lunden 1983: 207). Begrepene brukes også for å beskrive dannelsen av militære faksjoner hvis mål var politisk å fremme nye kongsemner (eks. Holmsen 1977: 228–250; Helle 1974: 39, 100–101, 112; Moseng et al. 1999: 122, 124). I *Norge blir en stat* skriver f.eks. Helle (1974: 39) at Sverre gjorde «opprør» mot Magnus' kongedømme på 1170-tallet, og senere i det samme verket bemerker han (ibid.: 231) at Frostatingsloven hjemlet bønders «opprør» mot konger som bruker vold mot en mann. Også i Aschehous *Norsk historie I* (Moseng et al. 1999: 123–124) sies tidsrommet c.1210–1227 å ha vært kjennetegnet av «lokale opprør mot systemannsveldet» og videre at ribbungene, en militærgruppering som fremmet sine egne kongsemner, var «den siste av disse opprørsflokkene».

Fra et lignende ståsted er målet i det følgende å tydeliggjøre forskjellen mellom «bondemotstand» og «bondeopprør» under de norske borgerkrigene.⁶ Avgjørende i denne sammenhengen er bønders evne til å forme eller aktivere allianser for å fremme sine interesser. «Bondemotstand» skal forstås her som et ledd i rikspolitiske konflikter, der bønder spiller en aktiv rolle som støttespillere eller antagonister for konger som kjempet om herredømme over gjeldende område. Som del av en kamp om politisk kontroll og autoritet artet bondemotstand seg som et lokalt bolverk mot politiske fiender og okkupanter. «Bondeopprør» anvendes derimot til relativt begrensede konflikter, hvor bønder handlet selvstendig mot en etablert øvrighetsinstans og uten medhold fra eksterne alliansepartnere. Som en intern kamp for et rettfærdig styre artet bondeopprør seg som et selvforsvar mot vanstyre. Diskusjonen her er tredelt. Jeg begynner med en redegjørelse av de fire ovennevnte konfliktene (1183, 1200, 1213, 1217) samt deres mest påfallende likheter og ulikheter. Deretter skal jeg drøfte konseptene bondemotstand og bondeopprør, for så, i den avsluttende analysen, å se nærmere på konflikttilfellene i deres respektive politiske kontekster.

Konfliktene

De utvalgte tilfellene gir innsikt i de skiftende forholdene for lokalforvaltning, maktutøvelse og opposisjon under de norske borgerkrigene.⁷ De første fra 1183 og 1200 stammer fra tidsrommets mest intensive konfliktfase (ca. 1160–1208), preget av langvarige og blodige kamper mellom relativt slagkraftige konger, mens de senere stammer fra en avkjølingsfase (ca. 1208–1227), kjennetegnet av kortvarige strider mellom konger og marginale grupper (Bagge 1986: 158; 1999: 304).

Voldsepisodene i 1183 og 1200 oppstod direkte i kjølvannet av kong Sverres og birkebeinernes militærobring og besettelse av områder som tidligere lå under hans motstandere: kong Magnus og heklungene i Hordaland og Rogaland (1182/83) og baglerne i Viken (1199/1200). I begge tilfeller erstattet Sverre sine rivalers lokalforvaltere med egne sysselmenn som la tunge byrder på de erobrede befolkningene. I 1183 krevde sysselmennene utredsel for julegjestebud i Kaupang og utløste raseri blant bymenn og bønder, som overfalt og drepte sysselmennene og deres sveiter (*Sverris*

⁶ I motsetning til Reinholdssons analyse, som bygger på datidens kildeterminologi, sikter diskusjonen her å drøfte begrepenes nytte som analytiske redskap, se under.

⁷ Det finnes andre konflikter som ikke skal behandles her. Det gjelder f.eks. konflikten mellom Trond bonde og baglernes sysselman, Jon Drotning, i 1206 (*Bøglunga søgur*, 49–50), se Bagge 2005: 402. At den ikke behandles her, skyldes at konflikten hadde en privat karakter. Også ribbungerreisningen, som begynte med angrepet på sysselmannen Ivar Utvik i Oslo vinteren 1219/20 (*Håkonar saga*, kap. 57–58), skal ikke behandles siden bøndenes forhold til sysselmannen er uklart.

saga, kap. 79). Også i 1200 klaget bønder over urettferdig oppebørsel, derunder bøter for vikværingenes angivelige «landsforræderi» (*land-radð*) (ibid., kap. 160). Kravene var til «mange menns mén» (*margs manz mein*) og forårsaket «stor knurring» (*mikinn kur*) hos bøndene, som stevnet og ifølge sagaen «gjorde svikråd imot kongen ... for de skattenes skyld, som kongen hadde lagt på dem».⁸ Vikværingene, som hadde tilslutning fra Svinesund til Vestfold, drepte sysselmennene og førte et stort, men mislykket felttog mot Sverre, birkebeinere og bymenn i Oslo (ibid., kap. 162–165).

Konfliktene i 1213 og 1217 oppstod etter at tentative våpenhviler mellom birkebeinerne og baglerne gjorde slutt på den nærmest konstante krigføringen som preget de forrige tiårene. Uroen i Trøndelag i 1213 begynte under en «*dyr Tid*», det vil si en kriseperiode i jordbruket (*Boglunga søgur*, 125). Kong Inge Bårdssons sysselmenn klaget ofte over at trønderne nektet å betale skatter, og ved kongens beordring ble bøndene stevnet til ting for å forhandle i tvisten. Da disse møtte opp bevæpnet og avsto forhandlinger, prøvde en av sysselmennene å drive samlingen tilbake med vold. Aksjonistene stormet frem mot kongen, som først trakk seg for å unngå strid med «*sine egne Bønder*», for så å snu i motangrep og slå tilbake bondehæren (ibid.).⁹ Også sysselmansdrapet i Follo i 1217 oppstod i en av tronstridenes dvaleperioder, der en fredsavtale med birkebeinerne fastsatte grensene for baglernes kontroll over deres del av Opplandene og Viken. Etter at baglerne innsatte Ragnvald Hallkjelsson, som tidligere holdt syssel på Romerike, i det nærliggende Follo, hørte fullungene rykter om at Ragnvald styrte «hardt i sysselen, han trengte også meget til, for han hadde en stor sveit».¹⁰ Bøndene ble etter hvert enige om å overfalle og drepe ham ved et tingmøte.

Det finnes påfallende likheter mellom de fire konfliktene. Vold i hvert tilfelle var rettet i første rekke mot én eller flere sysselmenn, som i løpet av borgerkrigstiden ble vesentlige ledd i kongers kontroll over innkreving av bondesamfunnets ressurser (se f.eks. Helle 1974: 75–77, 206–207; Bagge 1986: 168–179). Videre mobiliserte bønder seg først som et svar på sysselmannens eksessive krav på inntekt eller en annen form for vanstyre. Kontroversene oppstod imidlertid under svært ulike politiske forhold: de tidligere under eller direkte etter kriger mellom konkurrerende

⁸ *Sverris saga*, kap. 162: *gerðu svicræði við konung ... firi þær alogur er konungur hafði gort við þa*.

⁹ Kong Inge reagerte etter oppmuntring fra sin halvbror, Skule Bårdsson. Lunden (1976: 170) fremstiller Skules rolle som paradoksal siden hans forfar, Einar Tambarskjelve, «brakte de første rikskongenes pretensjoner til fall» og tydet på «det store tidsskiftet», der en stilling i kongens forvaltning telte mer enn forankring i bondesamfunnet, og var tegn på «en noenlunde stabil statsdannelse».

¹⁰ *Hákonar saga*, kap. 32: *hardur j syslunne / þursti hann og mikils við / þuiat hann hafði sveit mickla*.

konger, og de senere i relativt fredelige perioder i kjølvannet av overenskomster mellom konkurrenter. Spørsmålet som stilles i de følgende delene, er hva kontekstendringene hadde å si for bønders handlingsrom og -midler, og om en differensiert terminologi kan hjelpe til med å fange opp disse endringene.

Bondeopprør og bondemotstand

Historikere har beskrevet de behandlede tilfellene både som «bondeopprør» og som uttrykk for politisk «motstand», uten å differensiere begrepene nærmere.¹¹ Det første brukes ofte – men ikke utelukkende – for å beskrive strider av en økonomisk-sosial karakter. Bagge (1986: 177) hevder for eksempel at kong Sverres skattekrav i 1183 og 1200 «har vakt protester og gir eksempler på bondeopprør».¹² Også Lunden (1983: 206) kalte disse, samt de senere konfliktene i 1213 og 1217, for «skatteopprør» som oppstod etter «etableringa av kongsskattene som årlege rutineytningar» (jf. Steinnes 1933: 117). Men Lunden tolket voldsepisodene annerledes fra et rikspolitisk perspektiv. I sitt standardverk *Norge under Sverreätten* (1977: 28–29, 68) fremstilte han konfliktene i 1183 og 1200 i lys av sogndølenes og vikværingenes allianser med Sverres motstandere, og talte om bønders «motstand» mot en fiendtlighetsinnretning og, fra bønders perspektiv, illegitimt konge.¹³ Også Helle (1974: 41) konstaterte at «[d]en kongelige maktøkning møter motstand i landsdeler og i samfunnslag som ikke føler seg som bærere av rikspolitikken, og bidrar dermed i første omgang til å skjerpe innbyrdesstriden».

Det taler for seg selv at bønder reagerte negativt på undertrykkende og griske konger og ombudsmenn, men som Reinholdsson (1998) påpeker i sitt svenske tilfelle, var deres strategier for å motvirke vanstyre eller fremme sine interesser alltid kontekstbetinget. Etter min oppfatning kan to utviklinger sies å ha endret kontekstene for bondeuro og aksjoner under de norske borgerkrigene. Den første er at handlingsrommet og behovet for alliansebygging endret seg i tråd med tronstridenes intensitet. Intensiv krigføring på slutten av 1100- og tidlig 1200-tallet utsatte bønder for hyppig erobring og undertrykkelse. Nylig erobrede områder ble pålagt spesielt tunge skatter, plikter og bøter for å forsyne kongers ambulerende hærer, mens andre som allerede hadde underkastet seg erobrerne, ble forholdsvis skånet. Spesielt kong Sverre,

¹¹ Op sit. n 5; Bagge 1986: 173, 177–178; Würtz Sørensen 1988: 34; Lunden 1983: 206; idem 1976: 28–29.

¹² I diskusjon av den trønderske «motstandsretten» snakker Bagge (2005) om «opprør» som en reaksjon på vanstyre og et legitimt handlingsmiddel mot øvrigheten. Det handlet om en kamp innenfor det som i utgangspunktet var et funksjonelt forhold (jf. Helle 1974: 231).

¹³ Lunden (1976: 28–29) anvender «motstand» her for å tegne både en kamp mot vanstyre og en strategi for å sikre fred ved å «slå ned rivaliserende fredsforstyrrelser».

som Lunden (1976: 67) kalte for en «krigsentreprenør i den helt store stil», praktiserte denne taktikken. Ved å erobre og eksploatere Vestlandet og Østlandet («periferien») og innkreve tunge leidang og bøter fra regionenes bønder, var det dermed mulig å lette skattebyrden i Trøndelag («sentrum») uten å gå tom for krigsessensielle ressurser.¹⁴

Krigsforløpet hadde altså mye å si for bøndenes økonomiske forhold, og det er nærliggende å tro at de derfor hadde en pragmatisk interesse i tronstridenes utfall. Bønder smidde allianser med noen konger for å forsvare seg mot andre, og selv om deres motiver i første rekke var pragmatiske og egennyttige, ga de slagkraft til kongers innbyrdes konkurranser. Under baglerkrigene (1196–1208) ble landet delt i tydeligere allianseblokker (Sverre og birkebeinerne nordenfjells og baglerne sønnenfjells), hvor bønder støttet bestemte konger med materielle og militære ressurser til gjengjeld for visse innrømmelser og medhold i bøndenes kamp mot det som de betraktet som okkuperanter (Bagge 1986: 189). Bagge (ibid.) hevder at det ideologiske båndet mellom bønder og deres kongelige alliansepartnere også forsterket seg på denne tiden, mens Lunden (1976: 81, 138) og Orning (2008: 271–273, 302) mener at støtten til én konge mot en annen stort sett handlet om et valg mellom to onder.¹⁵

Konkurransen mellom konger avtok etter 1208, da en våpenhvile mellom baglerne og birkebeinere ved Kvitsøy etablerte en mer formell riksdeling.¹⁶ Historikere

¹⁴ Ibid.: 66; Helle 1974: 81–83; Bagge 1986: 189; Orning 2008: 258–260, 298. Den territorielle dimensjon av borgerkrigene ble artikulert i Bull d.e. (1969), som mente at motsetningsforhold mellom landsdeler var en forutsetning for konflikt. Koht (1921: 111–113) mente at kong Sverre hadde mest oppslutning hos selveiende bønder i Trøndelag, noe som Lunden (1976: 53) argumenterte mot ved å påpeke at disse hadde relativt lite jordegods. Grunnteorien om regionale motsetninger ble argumentert mot eller nyansert i Paasche 1969a: 58; Helle 1974: 40; Bagge 1986: 160–162; idem 1999: 309–310, hvor forskjeller tolkes snarere som en følge av innbyrdeskrigene. Orning (2008: 259) velger «periferi» for å unngå bruk av faste distrikter. Lunden (1976: 66) påpeker at Sverre møtte motstand i Trøndelag i sin tidlige regjering, og endringen kom først etter kongens seier ved Kalvskinnet, jf. Orning 2008: 305. Hans bevisste behandling av trønderne kan ses f.eks. i 1183, da han flyttet hærmennene sine østover med forklaringen at «her nå er sult og nød, som er ventelig når så stor en hær måtte fødes i én fjord [Trondheimsfjorden] i to vintre» (*her er nu sulltr oc seyra sem van er at. þar sem sva mikill her hefir fæz i einum firði .ii. vetr*) (*Sverris saga*, kap. 73). Også i 1200-konflikten, der vikværingene ble belastet med leidangsskatter, fikk trønderne tillatelse til å dra hjem (ibid., kap. 162). Derimot tok Sverre «alle skylder og utredslar og alt det han kunne kreve av bøndene» (*alt scylldir oc utlegðir. oc allt þat er hann kunni beiðaz af buondum*) i Viken i 1180 (ibid., kap. 51). Se Orning 2008: 275–276, 288–289, 306.

¹⁵ Orning understreker at de «sterkeste» kongene vant midlertidig, men motvillig tilslutning hos bønder.

¹⁶ Lunden (1976: 163) kalte forliket for et «tidsskifte» som «danner omsider det mønstret

har vært tilbøyelige til å tolke dette som en positiv utvikling: færre kriger betød færre erobringer og tilbaketrekninger, og til og med Lunden (1976: 81), som mente at den politiske utviklingen på 1200-tallet gikk på bekostning av bønder i økonomisk forstand, hevdet at krigstrøtthet ga folket «grunn til inderlig å ønske fred».¹⁷ Men fredens medalje hadde også en bakside for bøndene. Færre kriger var et steg mot en sterkere monarkisk stat, hvor bønder ble underkastet bare én konge over et lengre tidsrom, og forholdet mellom partene gradvis ble internalisert. Deres handlingsrom i konflikttilfeller ble dermed begrenset siden de i økende grad manglet alternativer til den rådende makten og dens forvaltning.

Den andre utviklingen som endret konteksten for bondeuro og -opprør, var statsmaktens vekst og utbyggingen av lokalforvaltningen. Våpenhvilen fra 1208 banet vei for en viss indre maktkonsolidering og utviklingen av mer eller mindre regionalavgrensede «stater», altså «felles politisk-administrative organisasjoner», i birkebeinernes og baglernes respektive styringsområder.¹⁸ Sysselmannsombudet, som tidligere fungerte som del av kongers okkupasjonsstyrker under de meste intensive tronstridene, var for bønder et umiddelbart uttrykk for kongers øvrighet og styringsmyndighet.¹⁹ For Lunden (1976: 413–420; 1983: 205–206) var ombudet hjørnesteinen

---

som gav grunnlaget for den stabile, fredelige middelalderstaten i tiden som fulgte». Helle (1974: 97) talte om en «fredelig sameksistens mellom det trøndersk-vestlandske birkebeinerriket og det østlandske baglerriket» etter 1208. Jf. Bagge 1986: 189–190.

¹⁷ Freden skyldes også kirkens medvirkning: «Kirkens menn tolker og bærer fram fredslengselen i bondesamfunnet» (Helle 1974: 96). Jf. idem 1995: 70; Bagge 2015: 96, 98–104. Orning (2014; 2015) har imidlertid utfordret den påståtte kontrasten mellom det ufredelige (før c. 1200) og fredelige (på 1200-tallet) samfunnet, og mener at «ufred» er et anakronistisk topos.

¹⁸ Helle 2009: 598. Statsbegrepet er visstnok svært omdiskutert. Helles *Norge blir en stat 1130–1319* (1974) eksponerer det institusjonelle synet, og Bagges artikkel «Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen» (1986) belyser sammenhengen mellom borgerkrigene og kongemaktens institusjonelle utvikling. Begge skisserer en stat med «kongen på toppen, og underordnet embetsaristokrati og faste, tvungne ytelser fra befolkningen i egenskap av kongens undersåtter» (Helle 2009: 598). Jf. Lunden 1976: 18, 163; Bagge 2010. Synspunktet forutsetter også territoriell konsolidering i tråd med Webers statsdefinisjon, nemlig «et menneskelig fellesskap som med suksess hevder enerett til legitim bruk av fysisk makt innenfor et gitt territorium» (Moseng et al. 1999: 166–169). Orning (1997; 2008; 2014) har kritisert stats-sentriske tilnærminger for teleologi og et for sterkt fokus på programmatisk kilder som ikke stemmer overens med reelle maktforhold. Når «stat» anvendes her, er det ikke i den weberianske tradisjonen som en politisk enhet hvor herskere krever undersåtters «absolutte» tro-skap i praksis, men snarere en politisk-territoriell enhet med kun ett øvrighetssystem, her kongen og dens ombudsmenn. Den avtalte riksdelingen fra 1208 er avgjørende for dannelsen av regionale (proto)stater, i motsetning til en norsk stat, en «organisasjon for norsk territorium» (Helle 2009: 598).

i en sterk, men undertrykkende høymiddelalderstat dominert av aristokratiet. Som ledd i en «extraction-coercion-cycle» utgjorde sysselmenn en profesjonell hærstyrke som brukte vold for å underkue bønder og utnytte deres ressurser til maktelitens fordel.²⁰ Derimot mener Jens Arup Seip (1969), Helle (1974: 33–34; 1970: 25) og Bagge (1986: 189–190; 2010: 371–377) at borgerkrigene munnet ut i et «funksjonelt forhold» som ideelt sett skånet bønder fra stadig undertrykkelse. Forklaringen kan ligge i det norske militærvesenet. Bagge (1986: 192) hevder at siden Norges fattigdom forhindret etableringen av et militærapparat basert på profesjonelle hærstyrker, forble konger avhengig av det tradisjonelle leidangsutbudet (bønders militærplikt) for å forsvare og opprettholde sitt herredømme. For å kunne sikre regulær overføring av militære og materielle ressurser og forhindre folkelig opposisjon var konger også nødt til å beskytte bønder fra sysselmenns overgrep og urimelige krav.²¹

Kongers og sysselmenns makt vis-à-vis bønder var altså betinget og begrenset, noe som kan ses i videreføringen av lovprinsipper som hjemlet bønders handling mot tyranner. *Frostatinglovens* såkalte motstandsbestemmelse, som gjaldt frem til kong Magnus Lagabøtes lovrevisjoner på 1270-tallet, ga bønder både rett og plikt til å motvirke kongen dersom han «gjør voldsbruk mot en annen» (*atföör at ödrum gera*).²² Ved en slik maktovretredelse skulle bønder «skjære hærpil innom alle fylkene [...] fare etter og drepe ham» eller jage ham bort slik at «han aldri kommer til landet deretter».²³ Også etter motstandsbestemmelsens avskaffelse synes konger å ha vist en viss interesse i å forhindre vanstyre på lokalt nivå (Bagge 2010: 371).

¹⁹ Sysselmansordningen var trolig etablert allerede da Sverre kom til Norge (Paasche 1969b: 338–341). *Sverris saga* (kap. 1) forteller f.eks. om en sysselmann på Færøyene under Sverres oppvekst. Det er omdiskutert i hvor stor grad det representerte et nytt ombud (Schreiner 1936), og Krag (1982) mener at det videreførte det gamle årmannsombudet. Klart er det at de som ble sysselsatt under Sverre, primært kom fra kongens tilhengerkrets, og ikke gamle aristokratiske ætter, og var mer avhengige og lojale til kongen (Helle 1974: 76–77, 206–208; Bagge 1986: 169–173). Under de mest intensive tronstridene opptrådte sysselmenn som del av kongers okkupasjonsstyrke og hadde ansvar for innkrevingen av skatter og ytelser som kunne anvendes i pågående felttog (Helle 1974: 207; Bagge 1986: 176–179).

²⁰ Han videreførte Holmsens (1977: 252–261) teori om «redskapskongedømmet» (Moseng et al. 1999: 217).

²¹ Generelt om kontraktstenkning eller byttehandelen mellom makthavere og bønder, se f.eks. Bøgh 1988: 18–19; Holmsen 1976: 34. Se også Njåstads bidrag til dette nummer.

²² NgL I: 172–173. Om «motstandsbestemmelsen», se f.eks. Bagge 2005: 404–405, 409–410; Hallan 1976; Sandnes 1992; Sandnes 2006; Lunden 1976: 400–403; 1983: 212–213; Krag 1999; Krag 2002.

²³ NgL I: 173: *scal ör scera oc fara láta fylki öll innan. oc fara at honum oc drepe hann [...] hann alldregi koma i land apter.*

I hvor stor grad kongemakten og statsvekst var en ulempe (Lunden) eller fordel (eks. Seip) for bønder under selve borgerkrigstiden skal jeg la ligge. Jeg er i første rekke interessert i hvilke midler og strategier de hadde til rådighet for å unngå eller begrense undertrykkelse, det være seg systemisk eller midlertidig. Avgjørende i denne sammenhengen er bønders handlingsrom. Reinholdsson (1998: 262–263) viser at svenske bønders strategier endret seg med fremveksten av en ubestridt sentralmakt på 1500-tallet, da bønder sjeldnere deltok i allianser med stormenn og var i økende grad isolert og alene til å forsvare sine interesser.²⁴ Deres rom for handling ble altså redusert. De politiske og statsideologiske kontekstene for folkelige aksjoner og opprør i 1100- og 1200-tallets Norge var visstnok annerledes, men man kan også her tale om en reduksjon i bønders handlingsrom.

De intensive tronstridene på slutten av 1100-tallet ga bønder flere muligheter til å forme allianser med en konge i et forsøk på å unngå eller avkaste denne kongens mer undertrykkende rivaler. Det kan stemme at valget stod mellom to onder, men alliansebygging var likevel et mulig bidrag til å minske bønders lidelser. Jeg skal anvende *bondemotstand* for å beskrive konflikter som oppstod i forbindelse med slike allianser. Bønders angrep på en konge eller dens sysselmenn forstås dermed som en kamp mot fiender og okkupanter, som i videre ledd fremmet de politiske interessene av okkupantenes rivaler. Konflikter som oppstod i fraværet av forutgående allianser, der bønder forsvarte sine interesser innenfor et relativt begrenset handlingsrom, skal jeg tolke som *bondeopprør*. Slike konflikter kan i den forbindelse gi uttrykk for en viss statsutvikling siden handlingsrommet bestemmes av ett rådende politisk-administrativt øvrighetsorgan. Uten umiddelbare alternativer var bønder i utgangspunktet alene til å forhandle sine interesser vis-à-vis øvrigheten. Det kan imidlertid slås fast i utgangspunktet at ingen av de kjente tilfellene fra borgerkrigstiden oppstod i full politisk eller forvaltningsmessig isolasjon. I motsetning til Reinholdssons studie, hvor bønder gjorde «opprør» innenfor konteksten av den tidlige nytidens eneveldige stat, kan ingen av borgerkrigstidens konger sies å ha oppnådd uomstridt herredømme over Norges bønder.²⁵ Vold på det lokale nivået kan således tenke seg å ha banet vei for alliansebygging med nye og opportunistiske kongsemner, selv om den primære konflikten foregikk i en relativt begrenset politisk og forvaltningsmessig kontekst.

²⁴ Også i Norge på 1400-tallet deltok bønder i allianser med stormenn, særlig under perioder med relativt svak sentralmakt (Njåstad 2003: 144; Opsahl 2008).

²⁵ Op sit. n 18. Statens fullbyrdelse som en «politisk-administrativ organisasjon for norsk territorium» (Helle 2009: 598) skjedde i beste fall etter borgerkrigenes opphør under kong Magnus Lagabøte og hans etterkommere på slutten av 1200-tallet (Imsen 1990: 84–85). Også etter baglernes oppløsning i 1217 oppstod det en kamp om herredømme mellom kong Håkon og jarl Skule (1239/40) (Orning 1997).

Sverre og bondemotstand

Lunden (1976: 64) så i Sverre en slags folkelig erkefiende: «[*Sverris saga*] viser at Sverre selv ikke falt på den tanke å skjule at bondefolket var, og måtte være, til det ytterste fiendtlig». For denne kongen var både Vestlandet på tidlig 1180-tallet og Viken på 1190-tallet blant «de mer fiendtligsinnede landsdelene» (ibid.: 67) og ble derfor utsatt for den slags systematisk utbytting av den politiske «periferien» som skisseres overfor. Skattenivået under borgerkrigene var trolig høyere enn det som fastsettes i senere lovgiving, og må ha vært høyest i nylig okkuperte områder, dels i form av nye avgifter og bøter (Bagge 1986: 177).²⁶ I motsetning til senere bestemmelse, som ifølge Bagge (ibid.) bærer preg av kompromisser mellom konger og bønder, var kravene som Sverre og hans sysselmenn la på sognløene og vikværingene usedvanlige og illegitime. Spørsmålet er hvilke midler bønder hadde til rådighet for å unngå eller motstå dem.

Bønder handlet først ved å drepe kongens sysselmenn, noe som i sin tur ledet til større væpnede konfrontasjoner. Etter drapet i 1183 reiste Sverre med en krigsflåte og tvang sognløene til å akseptere en straff, og da disse senere nektet å betale, herjet og brente han deres gårder (*Sverris saga*, kap. 81–82). I 1200 samlet vikværingene seg i et koordinert og truende (men mislykket) felttog mot Sverres styrker i Oslo.²⁷ Isolert sett er det kanskje nærliggende å tolke konfliktene som «bondeopprør» etter vår definisjon, nemlig konflikter hvor bønder handlet alene for å forsvare sine interesser vis-à-vis øvrigheten. Problemet med en slik tolkning er for det første at Sverre og birkebeinerne var fra bøndenes perspektiv en fiendtlig og illegitim okkupasjonsmakt, og ikke en anerkjent øvrighetsinstans. *Sverris saga* gir riktignok inntrykk av at kongen

²⁶ I Sogn var «julegestebud» (*iola-veizlo*) (*Sverris saga*, kap. 79) som sysselmennene innkrevde en «usedvanlig utredsel» (Lunden 1976: 68). I Viken var det både bøter for bønders angivelige «landsforæderi» og leidangsskatten på «ett skippund mjøl og ett naut per leidangskar» (*hveriom liða scylldi gera man oc umfram pund oc nat*) (*Sverris saga*, kap. 162) som opprørte allmuen (Steinnes 1933: 116–117) Bull d.e. (1920: 51–52) påpekte at vikværingene hadde «meget lettere verneplikt til sjøs end alle de andre landsdelenes» ifølge senere lovgiving, samt mangelen på bevis for en gammel skipreideinndeling i Viken. Han konkluderte dermed at det enten ikke eksisterte en slik ordning, eller den ble ikke gjennomført. Lunden (1976: 68) hevder at skatten var det dobbelte av de sedvanerettslige nivåene.

²⁷ *Sverris saga*, kap. 163–165. I motsetning til konflikten i 1183, hvor bondeaksjonister samarbeidet med bymenn i Kaupang, støttet bymennene Sverre i 1200, trolig fordi de fryktet at bøndene ville plyndre byen (Lunden 1976: 81). Hærens angitte størrelse (ca. 60 000) er lite troverdig (Lunden 1976: 68; Orning 2008: 288), men østnorske bønder viste likevel «ei høgge militær motstandsevne», noe som ifølge Lunden (1983: 208) skyldtes at de betalte lavere avgifter (landskyld, tiender og kongsskatter). Bagge (1986: 183) mente at kongers evne til å pasifisere bønder lå i sjømakt (leidangen), noe som var ineffektivt i innlandsområder.

betraktet sogndølene og vikkværingene som ulydige undersåtter ved å fremstille hans herjing av Sogn som en straffeaksjon, og ved å anklage vikkværingene for «svikråd» (*svicræði*) og «landsforræderi» (*land-ráð*).²⁸ Men ifølge Orning (2008: 1–34, 260; 311–325) er dette del av sagaens ideologiske program som avvek vesentlig fra datidens reelle maktforhold, som i hovedsak handlet om kongers evne til å underkue bønder med vold og trusler. At det for bøndenes handlet om en kamp mot okkupanter, kommer frem når sagaen hevder at vikkværingene først nektet å gi seg for «hvis vi nå farer hjem og lar birkebeinerne få makten over oss, da vil vi aldri siden bære hodet fritt».²⁹ Også eden som sogndølene senere måtte avlegge etter slaget ved Fimreite i 1184 (se under), avslører bøndenes motvilje mot å akseptere Sverres autoritet: mange måtte «kysse hånden [til kongen] som de gjerne så var av».³⁰

For det andre hadde bøndene støtte utenfra. Både sogndølene og vikkværingene pleide forholdsvis gode eller i det minste utholdelige forhold til Sverres motstandere. *Sverris saga* hevder for eksempel at «hele allmuen samtykket i å ha [kong Magnus] til makt», og videre at han var «elsket av landsfolket og hadde mest støtte hos vikkværingene».³¹ Sagaen kan mistenkes for å overdrive bøndenes støtte av Sverres motstandere i et forsøk å fremme et bilde av kongen som en slags Davidfigur.³² Dette gjelder særlig bøndenes påståtte kjærlighet for kong Magnus, som Lunden (1976: 75–77) mente kunne opptre likeså undertrykkende overfor norske bønder. For sogndølenes vedkommende handlet det kanskje mindre om deres lojalitet til Magnus enn deres ønske å unngå skattebetalinger til to konger (ibid.: 76). Bagge (1996: 43–49) postulerer for eksempel at sogndølene nektet å betale Sverre den avtalte boten våren 1184, nettopp fordi de forventet Magnus og heklungenes gjenkomst fra eksil i Danmark (jf. Orning 2008: 276–277, 288). Deres allianse med Magnus ble også satt ut i praksis noen dager senere da de sluttet seg til denne kongen og utgjorde en stor kontingent i slaget mot Sverre ved Fimreite (*Sverris saga*, kap. 83–95). For vikkværingenes vedkommende synes de å ha sett et fordelaktig alternativ i baglerne,

²⁸ *Sverris saga*, kap. 162. Jf. Orning 2008: 261–263. Kong Magnus gjorde lignende da han i 1182 anklaget trøndere for «svik» (*suic*), og så krevde resterende leidang for perioden de underkastet seg Sverres makt (*Sverris saga*, kap. 65).

²⁹ *Sverris saga*, kap. 165: *ef ver forum heim vid suo buit ok liam Birkibeinum valld a oss. þa striukum ver all dri sidan frialst hofud.*

³⁰ *Sverris saga*, kap. 95: *kysir a þa hond er hann villdi giarna at af væri.*

³¹ *Sverris saga*, kap. 3, 98: *samþycki allrar alþyðo at hefja hann oc hallda til rikis ... hafði hann mest trast af Vicveriom.*

³² Sverre brukte motivet i sin selvprisende propagandakampanje: alle er imot ham, men han seier likevel (Lunden 1976: 65; Bagge 1993: 3-7, 9; idem 1996: 32-33, 47-48; Orning 2008: 117, 288).

som ifølge Lunden (1976: 79) var relativt kapitalsterke og mindre avhengige av bøndenes ressurser (jf. Arstad 1996: 70–73). Snart etter nederlaget i 1200 «tok bøndene vel imot [baglerne] og dannet et forbund med dem, som var deres vane».³³

Slike allianser var ikke forpliktende, og bønder kunne også aksjonere uten oppmuntring fra «høyere» instanser. I 1189 ble for eksempel Sigurd Brenner, en påstått sønn av kong Inge Krokrygg, drept av bønder i Viken fordi han og hans menn hadde «gjort meget ondt, drept folk og ranet noen og brent for andre».³⁴ Bøndenes selvforvar i dette tilfellet anskueliggjør «[f]olkets selvstendige initiativ» (Lunden 1976: 78–79). Sigurd var imidlertid en lettfelt trussel. For å unngå undertrykkelse fra mer formidable motspillere som Sverre, var bønder, til og med de relativt militært motstandsdyktige vikværingene, avhengige av hjelp.³⁵

Eksempelene viser at konger kunne dra nytte av bønders misnøye med usedvanlig høye krav, og kanskje tilby et forholdsvis utholdelig alternativ for å skaffe militærstøtte og fremme sine egne utfall mot rivaliserende makthavere. I et essay om tendenser i nordisk bondeuro i middelalderen påpekte Jørgen Würtz Sørensen (1988: 33) at kongers brudd på sedvaner skapte «muligheter for allianser med folk uten for landbefolkningen; folk der etter bøndernes mening var i stand til selv at kunne genoprette balansen mellom ydelse og modydelse eller folk, der kunne hjelpe bønderne til at få ydelsene nedbragt til det traditionelle niveau». Lunden (1983) derimot, var skeptisk til fordelene som bøndene kunne oppnå gjennom slike allianser, og var generelt tilbøyelig til å betrakte bønder som ofre for kongers undertrykkelse i middelalderen igjennom. I denne sammenhengen må vikværingenes angivelige appell til å leve «fritt» i 1200 relativiseres: ved å yte motstand mot én konge ble bønder riktignok utnyttet av en annen. Norge på 1100- og tidlig 1200-tallet var tross alt ikke et «demokratisk» samfunn.³⁶ Bønders allianser med Sverres motstandere i 1183 og 1200 er likevel et uttrykk for en viss politisk mobilitet, og i det minste en vilje til å forhandle og beskytte sine interesser overfor den verste av to onder.

³³ *Sverris saga*, kap. 166: *Tocu bøndr vel við þeim oc bundu saman sin vandræði.*

³⁴ *Sverris saga*, kap. 110: *gert þar mart illt. drepit menn en ræt suma oc brent fyrir sumum.*

³⁵ Op sit. n. 27. Vikværingene nektet senere å stevne med Sverre fordi «de stolte på at baglerne ville komme dem til hjelp» (*treystuz þeir a þat at Baglar myndu coma þeim til fulltings*) (*Sverris saga*, kap. 169) (Orning 2008: 277).

³⁶ Titlestads påstand om Norges «demokratiske» samfunnsforfatning i sagatiden har møtt motstand av bl.a. Orning, som hevder at dette er en høyst anakronistisk tolkning, se medie-debatten i *Klassekampen* (06.12.2016; 31.12.2016; 03.01.2017; 09.01.2017; 13.01.2017; 19.01.2017; 25.01.2017).

Birkebeinere, baglere og bondeopprør

De politiske rammene for konflikt i 1213 og 1217 var som nevnt annerledes. Som følge av forliket mellom birkebeinerne og baglerne i 1208, hersket partienes ledere over hvert sitt maktområde: baglerhøvding Filippus over Opplandene og Viken, og birkebeinerkonge Inge over de vest- og nordenfjelske fylkene. Helle (1974: 96) beskrev kongene som «fredssinnede» herskere som «holdt sine menn i tømme og hindret overgrep mot allmuen». Men denne stabiliteten bør ikke overdrives. Lunden (1976: 168) talte om «inkonsekvenser i bøndenes holdning»: Hadde de ufred, ville de ha fred, og hadde de fred, skapte de ufred. Spørsmålet er om bønders tvetydighet gjenspeiler interne eller eksterne spenninger, og om de handlet alene eller med støtte av ytre aktører.

Begge tilfellene kan sies å ha begynt som folkelige oppgjør med den rådende forvaltningen. Før konflikten i Trøndelag i 1213 pleide Inge gode forhold med trønderne, som helt klart fremmet hans tronfølge i 1204 og «svor ham alle troskap» til gjengjeld for hans løfte om å «holde dem alle ved landets lov». ³⁷ Inges forsømmelse i å forhindre sine sysselmenns hardnakkede skattekrav og fysiske mishandling i 1213 var et påfallende brudd på løftet, og ifølge Bagge (2005: 404–405) «gir episoden et inntrykk av det trønderske bondesamfunnet som passer godt med motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven». ³⁸ Vanstyre var også den pådrivende faktoren i follungenes drap på sin sysselmann i 1217. Mens det er lite som tyder på at bøndene avviste baglernes styringsmakt og skattekrav som sådan, var Ragnvald en beryktet skikkelse hvis negative omdømme hos romerikingene svekket hans autoritet i den nye sysselen. Bagge (ibid.: 403) har imidlertid tolket follokonflikten som en «privat» affære i lys av at kong Håkon nektet å «ta hevn» over Ragnvald fordi hans «frender har vært min ætt imot» (*Håkonar saga*, kap. 70) – Jarl Skule, som var i slekt med Ragnvald, tok opp tråden og førte et ødeleggende straffetokt mot drapsmennene. ³⁹ Mens det «private» aspektet riktignok kan ses i kongens og jarlens reaksjon på angrepet, er det likevel vanskelig å fastslå et privat motiv. Slik det kommer frem i sagaen (ibid., kap. 35) var follungenes frykt for en undertrykkende forvalter, drivfjæren for mobilisering.

³⁷ *Boglunga sogur*, 28–29: *suor hannem alle huldskab ... holde dennem alle ved Lands Lougen.*

³⁸ Jf. Lunden 1983: 212–213. Bull d.e. (1920: 48) postulerte at trøndernes misnøye hang sammen med innføring av leidangsskatten som årlig utredsel.

³⁹ *Håkonar saga*, kap. 70: *hafa hans frændr niðrat níðrat míni ett.* Det kan påpekes at Ragnvald ble innsatt av baglerne, ikke av kong Håkon. Selv om avtalen fra 1217 gjorde den sistnevnte til baglernes nominelle overherre, var ikke sysselmannen en del av kongens hird, noe som kan forklare Håkons likegyldighet.

Slik sett gir voldsepisodene eksempler på «bondeopprør» i tråd med vår definisjon. Andre faktorer kan likevel ha utvidet bønderes handlingsrom. Ifølge *Boglunga saga* vrimlet rykter om at Inges medregent, jarl Håkon Galen, sammen med erkebiskopen, Tore Gudmundsson, hadde egget trønderne til handling i 1213 (*Boglunga sogur*, 125), og det var kun etter Håkons død at kongen, som oppholdt seg i Bergen, tvang trønderne til å akseptere nye sysselmenn samt leidangsskatten og andre ytelser som de hadde holdt tilbake (ibid., 127). I utgangspunktet gjorde også follungene opprør uten direkte å fremme interesse for et bestemt kongsemne eller en alliansepartner. Men omgående etter drapet dro den avdøde sysselmennens prest, Bene Skinnkniv, «øster på Marker og samlet seg der lid». ⁴⁰ De såkalte slittungene, som først støttet denne angivelige kongssønn, var fattige og eiendomsløse (Lunden 1976: 172), men trakk snart til seg «mange bønder i flokken og med dem bondesønner». ⁴¹

Man må likevel skille mellom bøndernes primære og sekundære handlingsstrategier. Jarlens angivelige innblanding kan ha forsinket forsoningen mellom Inge og hans bønder, men var etter alt å dømme sekundær til det som ellers handlet om en intern forvaltningstvist. Det er for eksempel ingenting som tyder på at bøndene støttet Håkons tronpretensjoner, eller at partene dannet noen militærallianse. ⁴² Det er i den forbindelse talende at Inge ikke straffet bøndene etter sin gjenkomst, noe som ifølge Bagge (2005: 405) vitner om hans «fredsommelige karakter», samt hans vilje til å restituere et funksjonelt forhold til trønderne. Follungenes støtte av Bene og slittungene kan til en viss grad sammenlignes med de tidligere alliansene som ble dannet i motstanden mot kong Sverre. Hovedforskjellen er imidlertid at mens allianser dannet bakteppet for tidligere bondeopprør, var follungenes medvirkning i slittungereisingen snarere en følge av et opprør som bønder gjorde på eget initiativ.

Tilnærmingen mellom motstridende konger etter 1208 kan ha begrenset bøndernes handlingsrom. Dette kan, som Lunden (1976: 413–420) hevder, være en følge av kongers mer effektive bruk av sine militærstyrker til å underkue urolige elementer under sitt velde. Men det kan også hende at det rett og slett var færre eller mindre voldsomme konfrontasjoner mellom konger, og dermed færre realistiske kandidater for bøndene å forene seg med. Dette kan ses i hvordan konfliktene i 1213 og 1217 begynte, nemlig som bondeopprør uten åpenbar støtte fra andre tronpretendenter. Bønderes kamp mot vanstyre var i økende grad et internt anliggende.

⁴⁰ *Hákonar saga*, kap. 33: *for Benne austur aa Marker og safnadi sier þar lidi.*

⁴¹ *Hákonar saga*, kap. 33: *marger af bonndumm j flokkinn med þeim og bonndasonum.*

⁴² Bagge 2005: 399. Trøndernes angivelige samhandling med Håkon er ved første blick overraskende siden de uttrykkelig avviste hans krav på kongetittelen i 1204 (*Boglunga sogur*, 28–29).

Det betyr imidlertid ikke at den vanlige mann fra nå av stod alene i sine interesseforhandlinger overfor kongemakten. Bagge (2005: 404) påpeker at kongsemner og deres tilhengere fra nå av måtte «basere seg på ressursene i ett område», og at de ved å styre for hardt risikerte «at befolkningen gikk over til motstanderne eller gjorde opprør, noe motstanderne selvsagt kunne utnytte». Så lenge bønder var misfornøyd med den rådende forvaltningen, og så lenge kongers herredømme kunne bli utfordret av konkurrenter, til og med av marginale og «fantasifulle» pretendenter (Lunden 1976: 172), var det fortsatt mulig å endre bondeopprør til bondemotstand gjennom allianser.

Konklusjon

Den foregående diskusjonen understreker behovet for en nøyere differensiering av ulike former for konflikt mellom bønder, konger og kongelige sysselmenn under de norske borgerkrigene. I denne sammenheng kan vi hente noe inspirasjon fra forskning på bondeaksjonisme i senere perioder, hvor bønders kollektive handlingsmønstre kategoriseres for å lette en differensiert analyse av ulike konfliktepisoder. Mangelen på statlige strukturer og faste handlingsregler forhindrer imidlertid ukritisk overføring av disse termene og konseptene til studiet av konflikter på 1100- og tidlig 1200-tallet. I den førstatlige konteksten kan en likevel skille mellom bondemotstand, som artet seg i allianser med én konge mot en annen, og bondeopprør, hvor bøndene stort sett handlet alene i sine konfrontasjoner med øvrigheten.

Analyse av individuelle tilfeller viser at tidlige konflikter mellom bønder og konger artet seg som bondemotstand, hvor bønder tok et strategisk valg ved å alliere seg med én konge for å forhindre at de måtte underkaste seg et mindre fordelaktig alternativ. Senere, etter 1208, ser vi noen eksempler på bondeopprør, der bøndene handlet først i fravær av allianser med den rådende konges konkurrenter. Men også her kunne alliansebygging gjøre seg gjeldende. Selv om konfliktene begynte som et oppgjør med urimelige skattekrav og hardstyre, og uten åpenbare rikspolitiske motiver, var bøndene ikke motvillige til å slutte seg til nye alliansepartnere for å fremme sin sak. Forskjellen var bare at senere allianser kom i kjølvannet av og som reaksjoner på bondeopprør, og var ikke medvirkende faktorer i selve drapshandlingene.

Lunden (1983: 209) hevdet at norske bønder «i prinsippet [var] berre i stand til å lage kortsiktig, ad hoc 'uro' (riots), men t.d. ingen revolusjon ut frå meir langsiktige mål». Han kan ha rett i at bøndene manglet evnen til å «revolusjonere» politikken på egen hånd og derfor var avhengige av allianser for å fremme sine politiske agendaer over lengre tid eller ut over det lokale nivået. Men Lundens tilbøyelighet til å se bønder som ofre, kan også kritiseres ettersom den undervurderer deres aktive og av-

gjørende deltakelse i datidens politiske utvikling. Ifølge Helle (1974: 33–34; 1970: 25) og Bagge (1986: 189–190; 2010: 371–377) var bøndernes «funksjonelle forhold» til kongemakten basisen for statsvekst på 1100- og 1200-tallet, og selv om senere historikere som Jón Viðar Sigurðsson (1999: 153–156; 223) og Orning (2008) har vært skeptiske til slike statssentriske tilnærminger, er også de av den oppfatning at makt i høymiddelalderen ble bygget og båret nedenfra. I likhet med disse mener også jeg at Norges politiske utvikling under borgerkrigene til dels må tilskrives bøndernes aktive politiske medvirkning i lokale og rikspolitiske strider, både ved å smi allianser med konger i krigstider og å sensurere den rådende forvaltning i fredstider.

Bibliografi

KILDER

BQGLUNGA SÖGUR: Saga om birkebeinar og baglar, del II. Utg. Hallvard Magerøy. Oslo: Norsk Historisk Kjeldekrift-Institutt, 1988.

HÁKONAR SAGA Hákonarsonar, etter Sth. 8 fol., AM 325 VIII, 4° og AM 304,4°. Utg. Marina Mundt. Oslo: Norsk Historisk Kjeldekrift-Institutt, 1977.

KONGESPEILET. Overs. Anton Wilhelm Brøgger. Oslo: De norske Bokklubbene.

NGL = Norges gamle Love indtil 1387. I–V. Utg. Rudolf Keyser et al. Christiania, 1846–1895.

SVERRIS SAGA, etter cod. AM 327 4°. Utg. Gustav Indrebø. Kristiania: Den norske historiske kildekriftkommission, 1920.

LITTERATUR

ARSTAD, Knut. 1994. “Kongsemner og maktkonstellasjoner i innbyrdesstridens Norge 1157–1227”. Hovedoppgåve. Historisk institutt, Universitetet i Oslo.

BAGGE, Sverre. 1986. “Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen”. *Historisk tidsskrift* 65: 145–197.

———. 1993. “Ideology and Propaganda in *Sverris saga*». *Arkiv för nordisk filologi* 108: 1–18.

———. 1996. *From Gang Leader to the Lord's Anointed. Kingship in Sverris Saga and Hákonar Saga Hákonarsonar*. Odense: University Press of Southern Denmark.

———. 1999. “The Structure of the Political Factions in the Internal Struggles of the Scandinavian Countries During the High Middle Ages”. *Scandinavian Journal of History* 24: 299–320.

———. 2000. “Innledende essay”. I Anton Wilhelm Brøgger (overs.), *Kongespeilet*, vii–xxi. Oslo: De norske Bokklubbene.

- . 2005. “Kirken, bøndene og motstandsretten i Norge i middelalderen”. *Historisk tidsskrift* 83: 385–410.
- . 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom. State Formation in Norway c. 950 to 1350*. Copenhagen: Museum Tusulanum.
- . 2015. “Borgerkrig og statsutvikling: Svar til Hans Jacob Orning”. *Historisk tidsskrift* 94: 91–110.
- BERCE, Yves-Marie. 1987. *Revolt and Revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*. Overs. Joseph Bergin. Manchester: Manchester University Press.
- BLICKLE, Peter. 1998. *Der Bauernkrieg. Die Revolution des gemeinen Mannes*. München: C.H. Beck.
- BULL, Edvard d.e. 1920. *Leding. Militær- og finansforfatning i Norge i eldre tid*. Oslo: Steenske Forlag.
- . 1969 [1920]. “Borgerkrigene i Norge og Håkon Håkonssons kongstanke”. I Jarle Simensen og Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg, 2: Samfunnsmaktene brytes*, 24–37. Oslo: Universitetsforlaget.
- BØGH, Anders. 1988. “Om bondeoprør. Analyseskemaer, hypoteser og teorier”. I Anders Bøgh, Jørgen W. Sørensen & Lars Tvede-Jensen (red.), *Til kamp for friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*, 10–30. Ålborg: Bogsmødjen.
- CEDERHOLM, Matthias. 2008. *De värjde sin sätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*. Doktorgradsavhandling. Lund: Historiska institutionen, Lunds universitet.
- GRAUS, František. 1975. “From resistance to revolt: The late medieval peasant wars in the context of social crisis”. *Journal of Peasant Studies* 3: 1–9.
- GROHSE, Ian Peter. 2017. “Nativism in Late Medieval Norway. Scrutinizing a theory”. *Scandinavian Journal of History* 42: 219–244.
- HALLAN, Nils. 1976. “Den trønderske motstandsretten”. *Historisk tidsskrift* 55: 195–203.
- HELLE, Knut. 1974. *Norge blir en stat 1130–1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1970. “Tendenser i nyere norsk høymiddelalderforskning”. I Knut Helle, Narve Bjørge & Halvard Bjørkvik (red.), *Nytt fra norsk middelalder 2*, 1–45. Oslo: Cappelen.
- . 2009. “Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning”. *Historisk tidsskrift* 88: 571–609.
- HILTON, Rodney. 1973. *Bond Men Made Free. Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*. London og New York: Routledge.
- HOLMSEN, Andreas. 1976. *Nye Studier i gammel historie*. Oslo: Universitetsforlaget.

- . 1977 [1939]. *Norges historie fra de eldste tider til 1660*. Oslo: Universitetsforlaget.
- IMSEN, Steinar. 1990. "Bondemotstand og statsutvikling i Norge ca. 1300 til ca. 1700". *Heimen* 27: 79–95.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 1999. *Norsk historie 800–1300*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- KOHT, Halvdan. 1921. "Kampen om makten i Noreg i sagatiden". I *Innhogg og utsyn i norsk historie*, 92–123. Kristiania: Aschehoug.
- . 1926. *Norsk bondereising. Fyrebuing til bondepolitikken*. Oslo: Aschehoug.
- KRAG, Claus. 1982. "Årmanden". *Historisk tidsskrift* 61: 105–125.
- . 1999. "Motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven". *Forum Mediaevale* 1/2: 289–298.
- . 2002. "Hvordan kunne Frostatingslovens motstandsbestemmelser overleve?" *Forum Mediaevale* 5: 33–49.
- LUNDEN, Kåre. 1976. *Norge under Sverreätten*. Cappelen norges historie 3. Oslo: Cappelen.
- . 1983 [1978]. "Det norske kongedømmet i høgmellomalderen (ca. 1150–1319)". I Claus Krag & Jørn Sandnes (red.), *Norske historikere i utvalg 6: Kongedømme, kirke, stat*, 202–213. Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø: Universitetsforlaget.
- MOSENG, Ole G., Erik OPSAHL, Gunnar I. PETERSEN & Erling SANDMO. 1999. *Norsk historie I: 750–1537*. Oslo: Tano Aschehoug.
- NJÅSTAD, Magne. 2003. *Grenser for makt. Konflikter og konfliktløsning mellom lokalsamfunn og øvrighet ca. 1300–1540*. Doktorgradsavhandling. Trondheim: Historisk institutt, NTNU.
- . 2006. "Formell og uformell makt". *Historisk tidsskrift* (svensk) 126: 625–462.
- OPSAHL, Erik. 2008. "Conflict and Alliance. The question of a national kingdom – political attitudes of Norwegian gentry and farmers in the Late Middle Ages". *Scandinavian Journal of History* 33: 161–182.
- ORNING, Hans Jacob. 1997. "Norsk statsdannelse i første halvdel av 1200-tallet". *Historisk tidsskrift* 76: 1–19.
- . 2008. *Unpredictability and Presence. Norwegian Kingship in the High Middle Ages*. Leiden: Brill.
- . 2014. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering". *Historisk tidsskrift* 93: 193–216.
- . 2015. "Hvorfor vant kongene?" *Historisk tidsskrift* 94: 285–292.
- PAASCHE, Frederik. 1969a [1920]. "De norske borgerkriger". I Jarle Simensen & Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg 2: Samfunnsmaktene brytes*, 51–66. Oslo: Universitetsforlaget.

- . 1969b [1920]. “Sverres kongedømme”. I Jarle Simensen & Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg 2: Samfunnsmaktene brytes*, 327–349. Oslo: Universitetsforlaget.
- REINHOLDSSON, Peter. 1998. *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*. Doktorgradsavhandling. Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- RÖSENER, Werner. 2003. “Bauernaufstände, bäuerlicher Widerstand und Tradition im Spätmittelalter”. I Werner Rösener (red.), *Tradition und Erinnerung in Adels Herrschaft und bäuerlicher Gesellschaft*, 131–152. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- SANDNES, Jørn. 1989. “Norsk bondemotstand i hundreåret etter reformasjonen”. *Heimen* 26: 84–92.
- . 1992. “Slaget ved Stiklestad i lys av Frostatinglovens motstandsbestemmelser”. I Steinar Supphellen (red.), *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authén Blom*, 255–263. Trondheim: Tapir.
- . 2006. “Engi maðr skal atfór at oðrum gera. Noen merknader til motstandsbestemmelsene i Frostatingsloven”. *Historisk tidsskrift* 85: 289–298.
- SCHREINER, Johan. 1936. “Kongemakt og lendmenn i Norge i det 12. århundre”. *Scandia* 9: 161–203.
- SEIP, Jens Arup. 1969. “Problemer og metode i norsk middelalderforskning”. I Jarle Simensen og Andreas Holmsen (red.), *Norske historikere i utvalg. 2: Samfunnsmaktene brytes*, 123–174. Oslo: Universitetsforlaget.
- STEINNES, Asgaut. 1933. *Gamal skatteskipnad i Noreg II*. Oslo: Det Norske Videnskaps-Akademi.
- WÜRTZ SØRENSEN, Jørgen (1988). “Bøndernes oprørspraksis i nordisk middelalder”. I Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen & Lars Tvede-Jensen (red.), *Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*, 31–45. Ålborg: Bogsmøden.
- ÖSTERBERG, Eva. 1979. “Agrar-ekonomisk utveckling, ägostrukturer och sociala oroligheter i de nordiska länderna c:a 1350–1600”. *Scandia* 45: 171–204.

Ian Peter Grohse, PhD. Førsteamanuensis ved Institutt for arkeologi, historie, religionsvitenskap og teologi, UiT-Norges arktiske universitet. E-post: ian.p.grohse@uit.no

---

Osämja och fiendskap mellan kungar och stormän

LOJALITETSKONFLIKTER OCH POLITISKA VÄRDEN I NORGE OCH SVERIGE, C. 1250–1370

KIM BERGQVIST

This article discusses different paradigms for analysis of conflicts between magnates and kings in the period c. 1250–1370 in Norway and Sweden. During the past few decades, the study of feuds and the idea of the survival of a feud culture into the Late Middle Ages or Early Modern period has been prevalent in scholarship on medieval Scandinavia. Here it is argued that conflicts between kings and magnates in the period under study were perceived as being of a different order than conflicts between individual or groups of magnates, both by kings and by magnates themselves. Magnates were protective of their right of resistance against unlawful kings, and increasingly presented themselves as protectors of the common good, and representatives of the community of the realm. Kings, meanwhile, began to label any (armed) resistance to their initiatives as treason, leaning on Roman law. These circumstances should make scholars wary of ignoring the constitutional and legal ramifications of aristocratic resistance.

Inledning

Under övergången från hög- till senmedeltid i Norden pågick många politiska processer kopplade till en begynnande statsbildning, juridisk och byråkratisk tillväxt. Somliga hävdar att forskningens fokus på denna övergripande process länge hindrade oss från att se kontinuiteten i den icke-offentliga våldsutövningen under perioden, det som ibland kallats fejdkultur.¹ Med andra ord har forskningens intresse för stats-

¹ Orning 2013: 230–233 anför flera definitioner av fejd och fejdkultur. Kaminsky 2002 gör i likhet med Brunner 1992 [1939] gällande att fejden var en väsentlig del av medeltida politik och konstitutionell struktur. Se däremot Patze 1983: 284–285; Hyams 2003: 251–255; Bartlett 2010. Jag vill inte hävda att fejden är helt utomrättslig eller mindre normstyrd än övrig rättslig praxis; snarare är jag övertygad om att den medeltida rättsuppfattningen inbegrep mycket mer än det vi idag betraktar som juridiska källor eller lagtexter. Jag följer Weiler 2007: 28 i att försöka återupprätta en distinktion mellan resningar mot kungamakten å ena sidan och väpnade

byggande, centralisering och statligt våldsmonopol gjort att en fortsatt aristokratisk fejdkultur beskrivits i moderna termer av inbördeskrig och uppror mot kungamakten. Lojalitetskonflikter mellan kungamakt och aristokratiska grupperingar har således blivit tolkade i första hand som tecken på aristokratiskt stöd för en äldre, feodal samhällsordning – alternativt ett konstitutionellt politiskt program – och motstånd mot kungamaktens centraliseringssträvanden (jfr. Hallenberg & Holm 2016: 132–137). Under de senaste decennierna har en nyare riktning inom medeltidsforskning, den rättsantropologiska skolan, uppmärksammat hur politisk praxis ofta skilde sig från det normativa källor avslöjar, och vilken betydelse informella nätverk och sociala band hade under medeltiden.² Det är emellertid en komplex frågeställning huruvida de återkommande konflikterna i nordisk medeltid bäst beskrivs i termer lämpade för studiet av för-statliga samhällen eller om vi bör låta statsbildningsprocessen påverka vår terminologi för att motsvara den förändringsprocess som pågick under 1200-talet, vilken tillerkänns vikt även av rättsantropologiskt inriktade historiker.³ Vi bör också ha i åtanke att den juridiska utvecklingen – konsolideringen och stadfästandet av lag och rätt, med kungamakten som främsta aktör – ingalunda gick oemotsagd. Flera rättsliga principer som sinsemellan gick stick i stäv kunde uppfattas som giltiga, och det var ofta pragmatiska skäl som avgjorde vilken princip som anfördes i ett specifikt sammanhang.

Det är en underutforskad fråga, som denna artikel dryftar, på vilka sätt aristokratierna i de skandinaviska rikena nyttjade nya politiska arenor, inte enbart för att främja sina egna (privata) intressen, utan för att ideologiskt aktualisera idéer om en riksgemenskap (*communitas regni*) och symboliskt föra folkets talan.⁴ I vilka konflikter och sammanhang talar aristokratin för hela riket (som dess "bästa män")? Kan vi identifiera försök att uppvärdera lojaliteten gentemot riksgemenskapen till förfång för kungamakten?⁵ Vilka politiska värden ligger till grund för detta, och hur

---

fejder mellan grupper som konfliktlösning å andra sidan. Min poäng är att konflikter som involverade kungen åtminstone från 1200-talet ansågs väsensskilda, av representanter för både kungamakt och aristokrati, och att behandla dessa som fejder blir missvisande.

² Se Jón Viðar Sigurðsson 2006: 10–11, och där anförd litteratur.

³ Jfr Orning 1997: 16–17. Kritik har riktats mot den rättsantropologiska eller "primitivistiska" inriktningen i nordisk medeltidshistorisk forskning av bl.a. Knut Helle 2009.

⁴ Jag brukar termerna aristokrati och stormän för att urskilja det bland det världsliga frälset främsta eller ledande skiktet, i politiskt och ekonomiskt hänseende, dvs. de män som var stora godsägare, lokala makthavare eller delaktiga i riksstyrelsen genom länsinnehav, lagmansämbeten eller positioner inom riksrådet.

⁵ Dessa frågor anfördes redan av Lagerroth 1947: 150–153.

omvandlas och kvarlever en äldre politisk kultur, kungamaktens ansträngningar att begränsa stormännens möjlighet att utöva legitimt våld till trots?

Artikeln vill göra gällande att diskussionen om kvadröjandet av en fejdkultur i det medeltida Skandinavien inpå 1500-talet, som ofta brukat en bred definition av fejden, har skapat å ena sidan svårigheter att särskilja konflikter mellan kung och stormän från interna aristokratiska hedersfejder, och å andra sidan svårigheter att se samstämmighet i stormännens agerande mellan aristokratiska resningar och det som beskrivs som tronföljdsstrider, där man uppfattat att det var viktigare att avgöra vem som satt på tronen än vilka begränsningar som skulle finnas för kungens maktutövning. Det har funnits en tydlig tendens att undervärdera betydelsen av de statsrättsliga förändringar som skedde i skandinaviskt 1200-tal (Sawyer 2003: 71–72). Rivaler om tronen behandlades inte på samma sätt från 1250-talet och framåt som tidigare. Detta var en ideologiskt motiverad förändring, men den fick genomslag i politisk praktik.

Fejdkultur eller motstånds rätt

Existensen under medeltiden av föreställningar om motstånds rätten visar att det fanns en begreppslig distinktion mellan fejden och resningen mot kungen, delvis skild från den process varigenom kungamakten framställde resningarna som uppror, dvs. som liktydiga med majestätsbrott eller (hög)förräderi (Hjärne 1951: 162 ff.; Wallén 1962: sp. 289; Wallén & Hamre 1966; Hamre 1967; Fritz 1987). Brott av den typen introducerades i nordisk lagstiftning under 1200-talet.⁶ I Magnus Lagabøtes Landslov (1274) fördömdes brott mot land och kung som landsförräderi, och i svenska landskapslagar och stadgor från 1280- och 1290-talet – Södermannalagen och Upplandslagen, Skänninge stadga 1284, samt den äldre Östgötalagen som vi känner i dess redaktion från c. 1290 – finns också stipulationer om dödsstraff för landsförräderi och högförräderi (Opsahl 2007: 147; Sjöholm 1988: 180–181; Bjarne Larsson 1994: 30).

Kristin Drar har hävdats att Frihetsbrevet från 1319 (DS 2199), som utfärdades efter det svenska riksrådets val av Magnus Eriksson till kung, förutsätter att idén om upprors rätten var giltig i 1300-talets Sverige.⁷ Kanske är den viktigast som tecken på

⁶ Se Hyams 2010: 158–159 om den romerska rättens introduktion i det medeltida Europa och utpekandet av brottsliga handlingar – som tidigare ansetts för legitima försvar av rättigheter och hämnd för oförrätter – vilka kungar i allt högre grad valde att dra inför rätta.

⁷ Drar 1980: 35. Hennes argumentation har på goda grunder ifrågasatts av Hervik 2012a: 114–119. Att Matts Kettilmundsson, rikets drots, varit upprorsledare mot den fördrivne Birger men ändå nämns först bland världsliga herrar i Frihetsbrevet, är inget bevis för att upprors rätt omhulldades av riksrådet. Däremot har i slutändan föreställningen funnits, och den försvaras implicit i Frihetsbrevet (DS 2199), vars utfärdare i likhet med Magna Cartas (1215) utfäster sig

att riksrådet som interimis- eller förmyndarregering söker etablera nya juridiska principer under en period mellan två kungars myndiga regeringsperioder.⁸ Liksom merparten av lagstiftningen under perioden framställs den mindre som en nyordning än som en återgång till gammal god sedvänja, ämnad att stävja den oordning som uppkommit.⁹ Än viktigare är förstas kungaförsäkran eller handfästningen, som innebar inskränkningar av kungens makt och auktoritet – i Danmark en regelrätt företeelse – i Sverige bäst exemplifierad med Albrekts av Mecklenburg kungaförsäkran 1371.¹⁰

Jag är således inte övertygad om att det är just fejdkulturen frälset upprätthåller, när de reser sig mot kungamakten, exempelvis mot Birger Magnusson 1318 (Bagge 1999: 318–319), och som skapar spänning mellan aristokratin och kungamakten under hög- och senmedeltid. Erik Opsahl menar att fejdelement från den politiska kulturen kopplades in i konflikter med kungamakten, och att det aldrig var långt från aristokratin fejder till möjligheten att vända dessa mot kungamakten (Opsahl 2007: 151). Dels anser jag att skillnaden mellan situationen år 1250 och på 1330-talet var större än Opsahl försöker påvisa, och dessutom menar jag att vi får vara försiktiga med att osynliggöra idéer om motståndsrätt genom att se alla konflikter som involverade stormännen som del av en aristokratisk fejdkultur. Rätten att bedriva fejd är inte densamma som motståndsrätten.¹¹ Motståndsrätt handlar i första hand om rätten att emotsätta sig en regim som uppfattas som orättfärdig eller tyrannisk (Hervik 2012a: 115–119; jfr Ferm 1993); det är alltså frågan om att reglera en vertikal social relation, och det är denna rätt som kungamakten försökte inskränka genom lagstiftning kring högförräderi.¹² Både kungliga lagstiftningsinitiativ och aristokratiska värderingar

---

att försvara riket mot ytterligare kränkningar av friheter och rättigheter, för dess gemensamma nytta. Upprorsrätten tycks också försvaras av den svenska *Konungastyrelsen* (c. 1330–1350): *Um styrilsi kununga ok höfþinga*, 17.

⁸ Bjarne Larsson 1994: 34–35 nämner också den s.k. ”Valstadgan” 1335 som ett exempel på Magnus Erikssons förmyndarregerings lagstiftande verksamhet.

⁹ Angående motiveringen till och syftet med lagstiftningen under perioden, se Bjarne Larsson 1994: 45–47.

¹⁰ DS X 75. Om denna urkund, se Engström 1935: 167–180; Hildebrand 1896: 84–85. För kungaförsäkningar allmänt, se Liedgren 1960. Se även Westman 1904: 186–197 (Exkurs II).

¹¹ Om förändringar i formen för konfliktlösning i och med kungamaktens större auktoritet från 1200-talet, se ex. Crouch 2019: 217.

¹² Man kan tillägga att idéer om förräderi spreds även genom andra texter än lagstiftning, exempelvis didaktisk litteratur inom furstespeglarnas genre, såsom den norska *Konungs skuggsjá* från 1200-talets mitt. Hur långt dessa föreställningar fick genomslag i praxis är omtvistat. Jfr Orning 1997: 9–10.

pekar alltså mot en särställning för denna kategori handlingar; för kungen i avsikt att kunna bestraffa dessa hårdare, för aristokratin eftersom det legitima motståndet uppfattades som en rättighet som måste försvaras.

Rätten till fejd utsattes också för inskränkningar – i Sverige tydligast med de av Birger jarl instiftade edsöreslagarna, senare Alsnö stadga 1280 och Skänninge stadga 1284 (Bjarne Larsson 1994: 22–31; Fritz 1987: 102) – men detta uppfattar jag mer som en fråga om möjligheter att söka upprättelse för oförrätter som begåtts mot en, oftast i horisontella sociala relationer. En sådan generalisering täcker självklart inte in alla tänkbara fall, men den visar någorlunda väl hur aristokratiskt motstånd mot kungamakten skiljer sig från en intern aristokratisk fejdkultur. Det är denna distinktion vi riskerar att utsudda genom att använda alltför vaga och vida definitioner av fejd. Givetvis fanns inte ett helt avgörande brott som utplånade alla drag av äldre politisk kultur i och med statsbildningen. Det var en långtgående process, där olika aspekter av den äldre modellen var fortsatt funktionella i varierande grad.¹³ Klart är att något som liknar den tidigmedeltida fejden även under hög- och senmedeltiden fortsatte blossa upp, trots att kungamakten gjorde flera försök att begränsa ”privat krigföring”. Det dröjde till den tidigmoderna perioden innan ett verkligt monopol på legitim våldsutövning knöts till kungamakten.

Frågan är emellertid om konflikterna löstes inom- eller utomrättsligt. Kan de betraktas som delar av en fejdkultur (hur normstyrd denna än var), eller som konflikter som påtagligt reglerades av lag och rätt (jfr Österberg 2007: 153–160)? Dessa rättsuppfattningar kunde sedan vara stadda i konstant förändring, öppna för debatt och omförhandling. I praxis hanterades dessa konflikter inte alltid i enlighet med teorin. Det kan vara rimligt att anta, i enlighet med August Aronsson, att ”fejdens sociala logik” i någon mån genomsyrade även andra konflikter (Aronsson 2017: 138) – om en fejdkultur varit förhärskande har den givetvis inte uttraderats i ett svep. Däremot går det inte att likställa konflikter mellan kungamakt och aristokrati i 1300-talets Sverige eller Norge med lokalt förankrade rättssaker eller stridigheter mellan aristokratiska fraktioner som inte påverkade politiken på rikspanet – det ger en missvisande bild av den övergripande historiska utvecklingen.

De aristokratiska resningarna uppfattades länge som legitima politiska handlingar. I en processuell förändring av den politiska kulturen och kungaideologin förändrades innebörden av motståndet mot kungamakten. Där drogs en linje mellan vissa former av motstånd som var acceptabla och dem som kom att betecknas som majestätsbrott. Det syns redan i skildringen av konflikten mellan Skule Bårdsson och

¹³ I England kan vi se hur feodala principer och rättslig uppfattning (om vasallförhållandet mellan kungen och hans vasaller) samexisterar med senare kodifierad lag, och hur pragmatiska skäl avgör vilka principer man anför; jfr Strickland 2012: 171, 179–183.

Håkon Håkonsson i *Håkonar saga Hákonarsonar*, där eskaleringen av konflikten till slut skapar en situation vari jarl Skules handlingar kommer att betecknas som förräderi (Bagge 1996: 113–114 jfr Orning 1997: 14–17). Huruvida Skules aktioner var en reaktion på en målsättning från kung Håkons sida att försvaga hans ställning är svårt att avgöra, men säkert är att Skules handlande av kungen utmålades som illegitimt, och att detta åtminstone på sikt fick konsekvenser för den politiska praktiken (Bagge 2010: 282–289).

Den kvalitativa skillnaden mellan olika motståndsytringar gör sig gällande också i historikers argumentation kring konflikterna mellan de norska stormännen och Magnus Eriksson på 1330-talet. Erik Opsahl har hävdad att det faktum att Erling Vidkunsson, Havtoresönerna och de andra stormännen lyckades behålla prominenta positioner i riksstyrelsen efter sina motståndsytringar pekar på att detta var en del i en fejdkultur (Opsahl 2007: 143–145). Egentligen handlar det om hur långt man kunde gå i motståndet mot kungamakten utan att det uppfattades som en utmaning mot den rådande ordningen, och givetvis också om pragmatiska överväganden från kungens sida.

Det kan vi hitta stöd för i källor från senare delen av Magnus Erikssons regim, då han samregerade med sonen Håkon Magnusson i Norge. I ett par brev från 1370-talet omnämns de två riddarna Bengt Filipsson och Karl Ulfsson som de bäge kungarnas sanna fiender och förrädare (*nostri veri et publici proditores et inimici*) (DS 9051; DS 9045). Denne Karl Ulfsson (Sparre av Tofta) skall enligt osäkra uppgifter ha varit en av de svenskar som 1360 dödade kung Magnus landsflyktige gunstling, hertig Bengt Algotsson, vid Rönneholm i Skåne (Gillingstam 2003–2006). Enligt Visbykrönikan lär Karl Ulfsson ha varit ett av de riksråd som landsförvisades för sin roll i Håkons ”uppror” mot Magnus Eriksson. Han har därefter spelat en roll, politiskt såväl som militärt, för Albrekts av Mecklenburg maktövertagande i Sverige (Odelman & Melefors 2008: 47). De har alltså med vapenmakt stöttat en rival till kung Magnus och hans avkomma. Troligen är det detta förräderi som lett till de namn med vilka Karl Ulfsson och Bengt Filipsson benämns i de berörda breven. Lojalitetskonflikter har givetvis varit legio i en tid då strider föregått mellan flera tronpretendenter, däribland under Albrekts tid vid makten, då Magnus Eriksson fortfarande var i livet.

Rikets rätt och nytta

En tydlig skillnad görs i allmänhet mellan 1200- och 1300-talets resningar, då 1300-talets konflikter behandlas som ett avbräck i stormännens regionala maktkamp och som en strid om kronan mellan olika pretendenter (Hallenberg & Holm 2016: 129–

137). Även tronföljdsstridigheter kunde dock ofta vara något mer än bara en strid om vem som skulle inneha kronan. Trots att det slutgiltiga målet stundom var att avsätta kungen måste vi ta fasta på vad dessa aktioner kommunicerade: kritik mot kungen. I de fall vi har bevarade besvärsskrifter från konflikterna kommer de politiska värderingar som förorsakade kritiken till uttryck. Ofta var de ekonomisk-politiska, men det fanns en hel rad motiv bakom resningarna.

Det finns en avgörande skillnad mellan att föra fram kritik mot den rådande regimen (även med våldsmedel) och att rikta direkt våld mot kungens person. Denna distinktion är också glidande, i och med att så stora resurser lades på att förändra den juridiska innebörden i motståndet mot kungamakten. Hur kan vi rimligtvis avfärda betydelsen av de begrepp och den argumentation som maktspelarna själva använde sig av i den period vi undersöker? Genom att bortse från hänvisningar till kungamakten, kronan och riket och behandla perioden som "för-statlig" negligerar vi betydelsen av den retorik som användes och de mentala föreställningsramar som omgav det politiska agerandet.

Ta som exempel Erik Magnussons brev av den 17 oktober 1356, utfärdat i Kalmar:

Kärom wii dett firi Gudi, biscopum och clerkom, riddarum och swenum, köpmannum och allom Swerikis almoga, att wij och cronan i Swerike[,] till huilka wij ärom af edrum nådom walder, och efte allom rikesens gamla rätt medh samtöcht aldra Swerikis manna till konungh dömde[,] ärum, storlika scadde i ty, att kronan är sundrad och åthskild, och hafuir mist dön hws ok land, som Gudi måtte mycken hedhir af göras, och cronan af thera misto hafwir störstan skada för landena wärio skuldh och christendomens ökilse, och oförwinnelikin skada[,] som eij åht enust wij, vtan än wåre efterkommanda och alder Swerikes almoge ther af hafuum, huilken landh medh husum och almoga hafuer och hindrar för oss wår och cronona fiende och richzens skadaman Bendichter Algotson å mothe allom rikisins rätt och sidwenio, Ty bidiom wij idher och allan Swerikes almoga för Gudz och rättzsins skuldh, och biudom hardelika huarior manne wider liiff och godz, egh åht enust före wåra skuldh, vtan cronona hedher och egh sundringh, almogans tunga och gagne skuldh, att I oss och wårom hullom rikesins mannom, som oss styrckiande ärw, hielpen till rättz att wreckia then vrätt som then förnempder Bendichter Algotson hafuer oss giortt och cronone i Swerike, huiliken wij vntsägiom och alla hans hielpara nw medh tesso breffwe, här och huar wij eller wåra män eller hielpare yfuir han komma, [...]
(DS 5656).

Att kalla brevet för en ”personlig fiendskapsförklaring” är missvisande (Aronsson 2017: 85–86). Det rör sig inte om en privat konflikt eller en personlig tvist. Både vad gäller innehållet i dokumentet, den retorik som utnyttjas, och vad vår kunskap om kontexten förtäljer, är det uppenbart att konflikten rörde frågor som var av allmän natur, att begrepp som ”rikets rätt och sedvänja” var den diskursiva brännpunkten, och att konflikten handlade mer om maktfördelning och rättsliga principer än personlig oförrätt.

Detta förhindrar givetvis inte att även kungasonen Eriks heder kan ha upplevts skymfad. ”Men vilken konflikt som helst och vilken kränkning som helst av en persons heder och ära, är väl knappast identisk med fejd?”, för att låna Eva Österbergs (2007: 156) ord. Väl att märka är att denna fiendskapsförklaring framställs i termer av det Robert Bartlett skulle kalla ”dödlig fiendskap” (*mortal enmity*) (Bartlett 2010: 197–212; Bennett 1998: 128–129, 136–137). Det är ett begrepp som bättre går att förankra i källmaterialet än fejdbegreppet, och som visar på sammanhanget mellan de politiskt-kulturella normer som rådde och politisk och militär praxis. Paul Hyams har visat hur revolter beskrevs av medeltida historiker såsom Orderic Vitalis i termer av personliga tvister; det är inte fullt och fast vad som sker i dessa skandinaviska konflikter (Hyams 2003: 127–130). Går vi till tidens berättande källor förekommer förstås detta, men det är talande att diplommaterialet framställer liknande konflikter i andra termer, där *riket* spelar en framträdande roll, långt mer viktig än den personliga fiendskapen.¹⁴ Det är betydelsefullt att kronans och rikets ära är mer framträdande än Eriks egen i detta undsägelsebrev.¹⁵ Konflikten handlar inte uttryckligen om en personlig osämja, utan om att avstyra ett beteende som är skadligt för riket i gemen. Detta kan ses som retorik som döljer andra maktanspråk, men det vore knappast möjligt för vilken storman som helst att använda sig av denna terminologi. Högfrälset som grupp har emellertid, under 1300-talet, anammat denna retorik. Ändå är det centralt för det medeltida politiska språkbruket att de personliga konfliktlinjerna, fiendskaperna och allianserna fortsatt hade en stor betydelse, trots att ideologiska, terminologiska och reella förskjutningar skett.

Eriks brev ekar på många sätt det så kallade Frihetsbrevet från 1319, utfärdat i samband med att Magnus Eriksson valdes till svensk kung och en förmyndarregering, ledd av drotsen Matts Kettilmundsson kom till stånd (Schück 2005: 46–51; Ferm & Fritz 1990: 277–278). Argumentationen är likalydande: den svenska kronan och all-

¹⁴ Jfr *Hákonar saga Hákonarsonar* och dess redogörelse för konflikten mellan de upproriska folkungarna och Birger Magnusson jarl: Sturla Þórðarson 1977: 272. Se därom Line 2007: 125–126.

¹⁵ Om undsägelsebrev i svensk senmedeltid, se Reinholdsson 1998: 233–246; Aronsson 2017: 83–87.

mogen har lidit svårt av orättvisor som försiggått under den avsatte kung Birgers regering och det efterföljande inbördeskriget. Nu framställer sig riksrådet som garantier för lag och ordning och god sedvänja. Denna urkund har ofta lyfts fram som ett väsentligt konstituerande dokument för det svenska rådet som just ett *riksråd* (då det tidigare varit kungens råd i första hand), och som ett aristokratiskt dokument som försvarar det kyrkliga och världsliga frälsets position och rättigheter. Samtidigt säger sig rådsherrarna vara måna om hela rikets gemenskap och att allmogen inte skall utsättas för några kränkningar, och att dessa skall tillfrågas innan extra pålagor påförs dem (DS 2199). En del av detta idéinnehåll kom senare att stipuleras i den kungaförsäkran Albrekt av Mecklenburg nödsakades avge 1371.¹⁶

Den mest intressanta aspekten av detta är att högfrälset har övertagit en kunglig retorisk figur. Istället för kungamakten som rättvisans garant, som beklagar sig över stormännens framfart och destruktiva tendenser och stiftar fridslagar för att beskydda folket, är det här frälset självt som står som rikets och folkets beskyddare. De säger sig vilja bevara gammal god sedvänja och verka för det allmänna bästa. Detta har slagit igenom nästan precis samtidigt i Sverige och Norge, vilket kommer till uttryck i två viktiga dokument från 1319 respektive 1323.¹⁷

I Norge utsågs drotsen Erling Vidkunsson 1323 till rikets förman, vilket stipulerades i ett dokument från den 20 februari (DN VII 100; Helle 2017). Då hade man brutit med hertiginnan Ingebjørg, den svenske Erik Magnussons änka, och befäst riksrådets position (Christensen 1980: 42–46). Man vände sig mot den respektlöshet mot lag och rätt som uppvisats och mot det man uppfattade som olaga pålagor och allmän ofrid. Den nya, rättmätiga, styrelsen skulle vara riket till nytta och komma var man till del: *Jatade hann oss oc allum a fyrnæfndu þingi, at hann skall alla luti sua gera i þeim formannzskapp, sem varom herra konongenom er mest ara oc gagn, oc riki hans nytsamlegazst, oc att huar maðr meghe lagha oc sinna rettynda niota* (DN VII 100). Det är, som Sverre Bagge påpekat, en skicklig legitimering av de åtgärder som vidtagits, men också ett sätt att lyfta fram det *nyttiga för riket* som ligger i det att var man får åtnjuta lagar och sina rättigheter (Bagge 2010: 357–358). I mångt och mycket tycks konflikten ha handlat om den riktning utrikespolitiken tagit under de senaste åren, möjligen särskilt om en eventuell upplösning av personalunionen (kongefelleskapet) med Sverige (Jón Viðar Sigurðsson & Riisøy 2011: 206–207). På så sätt genljuder eden som avgavs till kung Håkon före hans död, troligtvis av de tilltänkta

¹⁶ DS X 75. Se härom Hervik 2012a: 199–209.

¹⁷ Även i Danmark kring samma tid: Kroman 1980 (utg.), *Danmarks middelalderlige annaler, Cronica Sialandie*, 1320; Hervik 2012a: 66.

blivande förmyndarna, där man lovar att hålla samman för att stärka riket och rikets rätta arvinge (DN I 156: *saman haldast rikinu till styrkiar ok rettom efuingia rikissins*).

Det fanns alltså en möjlighet för stormän att representera riket i frånvaro av en myndig kung. En nödvändig beståndsdel i detta är att det inte är kungen som person utan *riket* som kräver lojalitet. I vissa lägen kunde lojaliteten mot riket övertrumfa lojaliteten mot kungen. Har det varit en medveten strategi från högfrälsets sida att försöka motverka kungens krav på ovillkorlig trohet gentemot honom genom att uppvärdera lojaliteten mot riket och det allmänna bästa? Samma handlingar kunde framställas som å ena sidan uttryck för en gammal god sedvänja – det legitima motståndet mot inskränkningar från kungamaktens sida – och å andra sidan som försvar för rikets gemenskap, ett begrepp och en föreställning som tidigare framförts i syfte att legitimerade kungamaktens auktoritet över rikets samlade territorium och folk.

Det har funnits en föreställning om förväntad lojalitet gentemot kungen under den här tiden, som skilt sig från idén om att vara edsvuren till en herre (Strickland 2012: 164–165). Vad denna lojalitet innebar var emellertid inte konstant, utan fluktuerande och kontextuellt, som Hans Jacob Orning (2008: 5–10, 174–181, 192–199, 321–322) har visat. Idealet om lojalitet fungerade olika i praxis från situation till situation, och vi kan således inte fastslå en gång för alla vad som borde ha räknats som oförläpigt eller upproriskt agerande gentemot kungen under hög- och senmedeltid i Skandinavien, eller vad som tillät ett potentiellt återinträde i kungens tjänst.

Anklagelser om förräderi kunde ofta ha sin upprinnelse i kolliderande politiska värden eller lojalitetskonflikter.¹⁸ Det är helt klart att den lojalitet kungen förväntade sig inte alltid motsvarades i praktiken. Däremot kan vi även i konkreta politiska skeenden visa att troheten mot kungen värderades högt – även från undersåtarnas sida – och användes som ett förhandlingsmedel. Ett sådant exempel är det brev från januari 1367 som Gerhard Snakenborg fått av kung Magnus vid återlämnandet av Axvalls slott i dennes besittning, som enligt dokumentet skulle användas som lösen för att möjliggöra kungens frigivning. Detta brev från "Norges kung" (*rex Norwegie*) har alltså utverkats av Albrekt av Mecklenburg under Magnus fångenskap (Authén Blom 1992, 2: 381, 455 n. 7). För att upprätthålla hans heder intygas att Gerhard i sitt agerande varit en trogen, god och laglydig man och tjänare (*fidelis, bonus et legalis homo et seruator*) och att detta inte i framtiden skall klandras honom (DS 7490). Trots att dokumentet är upprättat i en situation då lojaliteten var bristande, är det också betydande att just troheten gentemot Magnus måste försvaras i skrift.

¹⁸ Om politiska värden, se Halman 2007: 305–310.

Rättmätiga resningar och konstitutionella reformer

Det kungamakten i de nordiska länderna lyckades genomföra tidigare än våldsmonopol var att förändra betydelsen av att vända sig med våldsmedel mot kungen. Det började helt säkert som en ideologisk förändring, men den understöddes av kungamaktens verkliga maktmedel. Vi kan se hur stormän i flera riken fortsatte rikta kritik mot kungar och i många fall ledde detta till öppna konfrontationer. Under en övergångsperiod uppfattades detta fortsatt av många som en rättfärdig form av motstånd. Sakta men säkert påverkades emellertid den politiska kulturen.

Att föreställningen om uppror funnits tidigare än det lagstadgats i skrift mot sådana handlingar är sannolikt – men kungamakten sökte under 1200-talet flytta gränsen mellan rättfärdigt motstånd och högförräderi. Folkungarnas uppror i 1200-talets Sverige är exempel på handlingar som av kungamakten uppfattats som illegitima men som även in på 1300-talet i somliga kretsar ansetts vara rättfärdiga politiska aktioner (Se Lönnroth 1959). Det blir tydligt i *Erikskrönikan* från 1320-talets början (Pipping 1963: vv. 246–271; Line 2007: 125–129). Här framställs inte folkungarnas (*folkunga rote*) strider mot kungamakten i termer av uppror, trots att de uppenbarligen behandlats sålunda av representanter för kungamakten (Pipping 1926: 43–50). Källäget är svagt, men det är uppenbart att kungamaktens konsolidering och den begynnande centraliseringen – kanske särskilt skattefrågor till en början – var upphov till flera av dessa konflikter. Då Birger jarl efter segrarna vid Sparrsätra 1247 och Herrevadsbro 1251 lät avrätta ledare för folkungarnas parti och driva andra i landsflykt agerade han i enlighet med en i Sverige ny rättslig uppfattning om vad det rättmätiga straffet borde vara för att vända sig mot sin kung med väpnat våld. Avrättningarna av Filipssönerna 1280 kunde liksom avrättningen av Torgils Knutsson 1306 hänvisa till stöd i den romerska rätten. Detta var enligt Kristin Drar, vid sidan av kungamaktens godtyckliga beskattning, en av de från frälsets perspektiv negativa utvecklingar som man ville sätta stopp för med Frihetsbrevet 1319 (Hjärne 1951: 68–78, 102–114; Drar 1980: 29). Birger jarl ges inte stöd för detta hänsynslösa agerande av *Erikskrönikans* författare.

Det har funnits medel för stormännen att kritisera kungens politiska beslutsfattande, som inte med nödvändighet uppfattats som illegitima eller oförlätliga av kungen. Däremot har en kvalitativ skillnad införts i förståelsen av detta legitima motstånd och det som stämplades som uppror. Detta var handlingar som otvetydigt syftade till att skada kungens ställning eller omkullkasta honom.¹⁹ Denna kvalitativa skillnad är givetvis resultatet av en process, pådriven av ideologiska imperativ, och

¹⁹ En gradering av upprorsbrotten gjordes också i svensk lagstiftning. Se Hjärne 1951: 42, 68; Fritz 1987: 102–104.

det tog tid innan de blev accepterade inom den politiska kulturen. Från 1200-talets mitt till 1300-talets mitt inträdde dock en stor förändring. Vi skulle ha svårt att betrakta kung Håkon Magnussons stämpling av Karl Ulfsson som förrädare som en för tiden lika motbjudande handling som jarl Birger Magnussons avrättning av folkungarnas ledare.

Vi kan kanske inte ofta tala om renodlat konstitutionella konflikter, men det finns tillräckligt källmaterial för att konstatera att konflikterna under både 1200- och 1300-talet i ökande omfattning kom att handla om regleringar av beskattning, lags-tiftning, arv- eller valkungadöme och annat, framförallt i form av vilket medgivande som krävdes av rikets råd och menighet, mer än privata besvär eller direkt maktkamp mellan kungen och enskilda stormän. Snarare än att beröra relationen mellan kungen och en enskild storman, kom fler av konflikterna att röra sig i mer allmänna termer kring relationen mellan kungen och stormännen som "korporation" och representanter för rikets gemenskap (*communitas regni*) (Hervik 2012a: 46; jfr Reynolds 1997: 318–319).

Vi behöver inte tolka det faktum att aristokratin framställer sig som representanter för riket och identifierar sina intressen med det allmänna goda som att det bekräftar existensen av en svensk eller norsk nation; snarare visar det hur aristokratin (här både den världsliga och andliga i samspel) anammat en retorik som ger deras roll i riksstyrelsen en tyngre legitimitet. Som enhet har högfrälset, eller riksrådet, formulerat en kritisk bild av det närmast förflutna, som i sig innebar en kritik av kungamaktens utövare, och en gemensam vision av det kommande. Den grundar sig på en uppfattning om sedvana och rätt, om lojalitet i första hand mot riket, och på politiska värden som hade sin upprinnelse bland rikets aristokrati.

Detta ser vi också i en annan konflikt som Opsahl har berört i samband med diskussionen om fejder i slutet av högmedeltiden i Norge: de norska stormannaesningarna mot Magnus Eriksson på 1330-talet (Opsahl 2007: 144–145; Authén Blom 1992, 1: 106–135). Vi har inte tillgång till några bevarade dokument som explicit motiverar stormännens handlingar vid detta tillfälle, exempelvis vad som låg bakom Erling Vidkunssons och Havtoresönernas vägran att överlämna Tønsberghus till kungen eller att Ivar Ogmundsson och Sigurd Havtoreson satte sig i besittning av Akershus 1338. Det är emellertid en väl etablerad hypotes att kungens beslut julen 1332 om att inskränka aristokratin rätt att hålla edsvurna män spädde på missnöjet mot kungens styre. Kanhända kan också det norska riksrådets beslut att ställa sig bakom Magnus' yngre son Håkon som tronarvinge (vilket i praktiken innebar ett frångående av den norska arvsföljdsordningen) ses som ett steg i riktningen mot valkungadöme och därmed ett norskt riksråds ökade inflytande i väsentliga angeläg-

enheter (Helle 1995: 225–226; Authén Blom 1992, 1: 114). Vad som är tydligt är att delar av stormannaskiktet agerade som grupp, med gemensamma mål och i syfte att påverka kungens direktiv och sin egen maktposition. Detta är svårt att förena med bilden av konflikten som likställd med interna konflikter mellan enskilda stormän eller idén om att aristokratins agerande i dessa fall bär tydliga spår av fejdkulturen (Opsahl 2007: 143–145).

Gemensamma mål och politiska värden

Vi kan sällan med säkerhet konstatera att majoriteten av aristokratin har samlats kring ett gemensamt mål eller ställt sig bakom en ansats till motstånd mot kungamakten. Sverre Bagge lyfter fram Jerker Roséns studie av brödrastriderna i Sverige i början av 1300-talet som ett exempel på hur, efter hertig Eriks och Valdemars död, det världsliga frälset uniformt reste sig (i spetsen för en bredare folklig resning) och störtade kung Birger Magnusson, som gick i landsflykt. Att aristokratin oftare var splittrad i partibildningar innebär emellertid inte att politiska värden som kan knytas till gruppintressen bland högfrälset inte varit närvarande i andra konflikter (Bagge 1999: 318–319; Rosén 1939: 299).

Opsahl gör mycket av det faktum att de norska stormännen lyckades återgå i kungens tjänst och behålla sin plats i rikets toppskikt, men det är knappast unikt, och det bevisar inte att deras handlingar inte uppfattades som omstörtande (Opsahl 2007: 144). Troligtvis har det att göra med att möjligheten till förlikning oftast fanns tillstädes i det längsta. Matthew Strickland har visat att i de fall upprorsmän självmant gav sig brukade dödsstraff eller svårare kroppsstraff undvikas (Strickland 1996: 242). Det kan också vara tecken på att idén om en skillnad mellan högförräderi och smärre förräderi (*high and petty treason*) vunnit insteg, vilket även i Sverige gett avtryck i det juridiska källmaterialet (Strickland 2012: 168; Fritz 1987: 101–105). I mångt och mycket måste förklaringen vara att stormännen var vana att använda våld som strategi för att få till stånd de förhandlingar de eftersökte; det var ett förhandlingsmedel för att påverka kungen att acceptera deras förslag eller åtminstone ta dem i beaktande (Crouch 2011: 103–104; Valente 2003: 41–42). Att dessa strategier skulle få stormannaresningarna att konkret efterlikna fejdens struktur är givetvis inte otänkbart, men det ideologiska ramverket var ett annat, och det måste även aktörerna själva ha varit medvetna om.

Sverre Bagge har frågat sig huruvida konflikterna på 1330- och 1340-talen tyder på en ökande rivalitet mellan kungamakt och aristokrati eller om det som ligger bakom utvecklingen istället är en aristokratins konsolidering (Bagge 2010: 360–365). Sannolikt pågår bägge dessa processer samtidigt, och i samklang. Denna kon-

solidering bör ha ett samband med gemensamma politiska värden. En av dessa, *nativism*, var en huvudsakligen aristokratisk angelägenhet under en viss period (Grohse 2017: 219–244). Det verkar som att motståndet mot att utländska gunstlingar, riddare och adelsmän, fick inflytande i det svenska riket var ett skäl till motstånd mot kungamakten redan vid 1200-talets konflikter. Det fortsatte spela en viktig roll under resten av medeltiden, inte minst i konflikten kring Albrekts position som kung och under Kalmarunionens tid (Sjöstedt 1954: 220; Nordquist 2017: 438–445). I synnerhet har *Erikskrönikan* bidragit med den tolkningen, att det var Magnus Birgerssons förkärlek för utländska gunstlingar, som var en av orsakerna till Filipssönernas resning 1278, förknippat med den partibildning som kallas de äkta Folkungarna (Pipping 1963: vv. 998–1093; Pipping 1926: 346, 351–352). Forskare har sett denna aspekt av resningen, som förvisso har svagt dokumentärt stöd, men som även rent fysiskt riktade sig mot utländska män (man lät fångsla drottningens far greve Gerhard av Holstein, och den danske riddaren och kungagunstlingen Ingemar Nielsen dödades), som tecken på att konflikten hade att göra med kungens försök att inskränka och kringgränna det svenska världsliga frälsets inflytande på riksstyrelsen (Westman 1904: 62–63; Pipping 1926: 351).

Även i Norge förekom frekventa försök att hindra utländska män att besitta positioner i riksstyrelsen, att inneha borgar eller län (*sysler*). Inte minst blev detta aktuellt i samband med att personalunionen mellan Norge och Sverige ingicks då Magnus Eriksson ärvde den norska kronan och valdes till svensk kung (Benedictow 1971: 19–20). Vi ser uttryck för detta i det vittnesbrev som utställdes 1319 om åtta mäns ed till kung Håkon Magnusson om riksstyrelsen, vilken sannolikt avgavs av medlemmar av det blivande förmyndarstyret före kungens frånfälle.²⁰ Det har tidigare betraktats framförallt som ett önskemål från kungens sida om att behålla Norge i norska mäns händer, men Tor Einar Fagerland har påpekat att det snarare handlade om stormännens önskan att avstyra oönskad konkurrens. Vi måste nog tänka oss att denna ed, i likhet med Håkons tilläggslagstiftning kring tronföljden och förmyndarstyret 1302, tillkommit i samråd med rådet (Fagerland 2005: 198–199; Rosén 1939: 330).

Denna tendens ser vi även tydligt uttryckt vid 1320-talets början, under Magnus Erikssons omyndighetstid, då riksrådet enligt en överenskommelse i Skara 1322 förbjöd utländska stormän att vistas i Sverige och förpliktigade sig att bekämpa den som utan rådets samtycke kallade in utlänningar eller knöt till sig utländska partier (DS 2339) – liksom i Albrekts kungaförsäkran ifrån 1371 (DS X 75; Christensen 1980:

²⁰ DN I 156. Helle 1995: 221. Se även *Norske middelalderdokumenter* 1973: 292–297 (nr 67): *einga utlenska mæn indræga til at hafua buss syslur rada, ædr nokot ifuir bodh ifuir Noregs konongs þægnna huarke i vmægd erfuingia rikisens ædr sidan han er fultidhar.*

45). Försvaret av den exklusiva rätten för infödda män att inneha viktiga ämbeten och poster inom rikets styrelse och förvaltning kom också att motsvaras av ett försvar av inländsk lag och rätt, vilket Erik Opsahl nyligen uppmärksammat (Opsahl 2018: 388–394). Både kunglig lagstiftning och aristokratiska initiativ såsom Frihetsbrevet gjorde gällande att det var gammal god sedvänja man försvarade (Bjarne Larsson 1994: 45).

Under 1300-talets senare skede, och under 1400-talets resningar, är det möjligt att identifiera att denna retorik har spridits till bredare folklager. 1371 reste sig menigheten i Hälsingland (med Medelpad och Ångerland), samt ovan skogarna Tiveden och Kolmården, mot Albrekts av Mecklenburg styre i Sverige, sade sig vara villiga att återta Magnus Eriksson som kung, och uppmanade riksrådet att liera sig med dem (DS X 1; DS 9073). Det är lag och rätt bondemenigheten i första hand säger sig vilja återupprätta. Vid denna tidpunkt ligger deras retorik inte långt ifrån den riksrådet upprepade gånger nyttjade, inte minst i Albrekts kungaförsäkran från samma år (DS X 75).

Avslutning

Utvecklingen i stort hänger säkerligen ihop med att delar av de nordiska ländernas aristokratier omfamnade statsbildningen och de nya möjligheter som de representativa församlingarna och ämbeten i kungens närhet kunde ge, och i förlängningen de representativa församlingarnas allmännare breddning (jfr Watts 2009: 234–238). Kanske är det inom den utveckling som syntetiseras av Sverre Bagge under beteckningen institutionalisering av aristokratin som deras roll som representanter för riket bör förklaras, dvs. omformeringen av råden från kungliga råd till riksråd.²¹

Eventuellt är det inte nödvändigt att tänka sig att institutionaliseringen av riksråden driver på en konstitutionell förändring och en ideologisk formeringsprocess. Det är också rimligt att föreslå att den ideologiska formeringen hos aristokratin som grupp är en viktig faktor i att möjliggöra den process i vilken kungens råd i de skandinaviska kungadömena blir riksråd – konstituerandet av en politisk gemenskap.²² Att ideologin enbart skulle vara ett sätt att legitimera de förändringar som redan inträffat är ett förenklat synsätt. Det kan gälla i somliga fall, men det finns också fall som pekar i en annan riktning. Idén om stormännen som representanter för riket – beskyddare av det allmänna bästa – kan ha föregått den tydligare in-

²¹ Bagge 2014: 147–150. För svensk del, se framförallt Schück 2005: särskilt 27–34 för den formativa perioden.

²² För en diskussion av Frihetsbrevet och lagstiftningen i en process av (svensk) identitetsformering och konsolidering av gruppidentiteter, se Nordquist 2017: särskilt 433–435, 442–444.

stitutionella prägel som dessa representativa församlingar fick under senmedeltidens lopp. Dessa idéer förekom långt före den aristokratiska republikanism och rådsinstitutionalisering som förevisats i studier av Herman Schück och Sven Ulric Palme (Schück 1984; Palme 1949: 203–276).

Frode Hervik har lyft fram Norge som ett exempel där utvecklingen skiljer sig från den konstitutionella inriktningen i Sverige och Danmark och flera andra europeiska riken, däribland England. Han påpekar att inga konstitutionella dokument i likhet med de danska handfästningarna (med början 1282) och det svenska Frihetsbrevet (1319) utfärdades i Norge före 1400-talet (Hervik 2012b: 147–148). Denna bild behöver nyanseras. Det måste sägas bero på hur vi definierar detta begrepp. Det finns flera exempel på hur Norge också präglades av en politisk kultur där stormännens roll i den konstitutionella utvecklingen var framträdande. Vi har sett hur stormännens politiska agerande var reaktioner på beslut från kungamakts sida som sökte förändra deras lagstadgade rättigheter eller rådande rättslig praxis (Jfr Dørum och Holberg 2017: 241–242, 296, 302, 316). Lagstiftningen skall inte ses som något en gång för alla fastlagt som alla politiska aktörer hade att förhålla sig till. Nya lagar och förordningar var liktydiga med andra diskursiva politiska utsagor; kungamakten var tvungen att kunna sätta makt bakom sina ord för att genomföra sina ideologiskt präglade projekt.

Stundtals var detta inte möjligt, då aristokratin såg det som sin uppgift att använda de medel som stod dem till buds för att påverka kungen i den riktning de föredrog. Det är emellertid, i min mening, viktigt att skilja detta motstånd – som med viss osäkerhet kan exemplifieras under 1200-talet men säkrare under 1300-talets första hälft – från idén om en fejdkultur. De termer i vilka dessa konflikter ges uttryck, de begrepp som aktualiseras i dokument som bevarats från några av dessa konflikter, visar hur aristokratin vid denna tidpunkt tagit över begrepp och tankefigurer som präglats av kungamakten och själva gjort sig till de främsta representanterna för rikets menighet.

Bibliografi

KILDER

- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. I–XXIII. Utg. C. C. A. Lange et al. Christiania/Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt/Riksarkivet, 1847–2011.
- DS = *Diplomatarium Suecanum*. I–XI. Utg. J.G. Liljegren et al. Stockholm: KVHAA/Riksarkivet, 1829– .

- UM STYRILSI KUNUNGA OK HÖFÞINGA. Utg. Robert Geete. Normaliserad upplaga. Stockholm: Norstedts, 1878.
- KROMAN, Erik (utg.). 1980. *Danmarks middelalderlige annaler*. Köpenhamn: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- NORSKE MIDDELALDERDOKUMENTER. Utg. Sverre Bagge, Synnøve Holstad Smedsdal & Knut Helle. Bergen, Oslo, Tromsø: Universitetsforlaget, 1973.
- ODELMAN, Eva & Evert MELEFORS (utg.). 2008. *Visbyfranciskanernas bok: handskriften B 99 i Kungliga biblioteket*. Visby: Landsarkivet.
- PIPPING, Rolf. Utg. 1963. *Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter*. Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet. Serie 1, Svenska skrifter, nr. 68, Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet.
- STURLA ÞÓRÐARSON. 1977. *Hákonar saga Hákonarsonar: etter Stb. 8 fol., AM 325 VIII, 40 og AM 304, 40*. Utg. Marina Mundt. Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt.

LITTERATUR

- ARONSSON, August. 2017. *Löfte, twist och försoning. Politikens spelregler i 1300-talets Norden*. Diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
- AUTHÉN BLOM, Grethe. 1992. *Norge i union på 1300-tallet. Kongedømme, politikk, administrasjon og forvaltning 1319–1380*. Bd. 1: *Kongefelleskapet med Sverige 1319–1350*. Bd. 2: *Det siste gammelnske kongedømme, 1350–1380*. Trondheim: Tapir.
- BAGGE, Sverre. 1996. *From Gang Leader to the Lord's Anointed: Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. Odense: Odense University Press.
- . 1999. "The Structure of the Political Factions in the Internal Struggles of the Scandinavian Countries During the High Middle Ages". *Scandinavian Journal of History* 24: 299–320.
- . 2010. *From Viking Stronghold to Christian Kingdom: State Formation in Norway, c. 900–1350*. København: Museum Tusulanum.
- . 2014. *Cross & Scepter: The Rise of the Scandinavian Kingdoms from the Vikings to the Reformation*. Princeton: Princeton University Press.
- BARTLETT, Robert. 2010. "Mortal Enmities": The Legal Aspect of Hostility in the Middle Ages". I Belle S. Tuten & Tracey L. Billado (red.), *Feud, Violence and Practice: Essays in Medieval Studies in Honor of Stephen D. White*, 197–212. Farnham: Ashgate.
- BENEDICTOW, Ole J. 1971. "Norge". I *Den nordiske Adel i Senmiddelalderen: Struktur, funktioner og internordiske relationer*. København.

- BENNETT, Matthew. 1998. "Violence in Eleventh-Century Normandy: Feud, Warfare and Politics". I Guy Halsall (red.), *Violence and Society in the Early Medieval West*, 126–140. Woodbridge: Boydell.
- BJARNE LARSSON, Gabriela. 1994. *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige*. Diss. Stockholms universitet. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- BRUNNER, Otto. 1992. *Land and Lordship: Structures of Governance in Medieval Austria*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- CHRISTENSEN, Aksel E. 1980. *Kalmarunionen og nordisk politik 1319–1439*. København: Gyldendal.
- CROUCH, David. 2011. *The English Aristocracy, 1070–1272: A Social Transformation*. New Haven: Yale University Press.
- . 2019. *The Chivalric Turn: Conduct and Hegemony in Europe before 1300*. Oxford: Oxford University Press.
- DRAR, Kristin. 1980. *Konungens herravälde såsom rättvisans, fridens och frihetens beskydd: medeltidens fursteideal i svenskt hög- och senmedeltida källmaterial*. Diss. Lunds universitet. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- DØRUM, Knut & Eirin HOLBERG. 2017. *Frå høvdingdøme til statsmakt i Noreg, ca. 200–1350*. Oslo: Cappelen Damm.
- ENGSTRÖM, Sten. 1935. *Bo Jonsson*. Bd 1: *Till 1375*. Diss. Uppsala universitet. Uppsala: Lundequistska.
- FAGERLAND, Tor Einar. 2005. *Krigføring og politisk kultur i nordisk middelalder. De mellomnordiske konfliktene 1286–1319 i et europeisk perspektiv*. Trondheim: Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet.
- FERM, Olle. 1993. "Heliga Birgittas program för uppror mot Magnus Eriksson: en studie i politisk argumentationskonst". I Alf Härdelin & Mereth Lindgren (red.), *Heliga Birgitta – budskapet och förebilden*, 125–143. Stockholm: KVHAA.
- FERM, Olle & Birgitta FRITZ. 1990. "Sveriges frihet och rätt". I Hans Aili, Olle FERM & Helmer Gustavson (red.), *Röster från svensk medeltid*, 277–278. Stockholm: Natur och Kultur.
- FRITZ, Birgitta. 1987. "Spår av en förlorad stadga från 1200-talet?" *Arkivvetenskapliga studier* 6: 95–106.
- GILLINGSTAM, Hans. 2003–2006. "Karl Ulfsson (Sparre av Tofta)". *Svenskt biografiskt lexikon*. Hentet 01.09.2018 fra <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/6252>.
- GROHSE, Ian Peter. 2017. "Nativism in Late Medieval Norway". *Scandinavian Journal of History* 42: 219–244.

- HALLENBERG, Mats & Johan HOLM. 2016. *Man ur huse. Hur krig, upplopp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning under tidigmodern tid*. Lund: Nordic Academic Press.
- HALMAN, Loek. 2007. "Political Values". I Russell J. Dalton & Hans-Dieter Klingemann (red.), *The Oxford Handbook of Political Behavior*, 305–322. Oxford: Oxford University Press.
- HAMRE, Lars. 1967. "Oprørsret". *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, XII: 629–631.
- HELLE, Knut. 1995. *Under kirke og kongemakt 1130–1350*. Aschehougs norgeshistorie 3. Oslo: Aschehoug.
- . 2009. "Den primitivistiske vendingen i norsk historisk middelalderforskning". (Norsk) *Historisk tidsskrift* 88: 572–609.
- . 2017. "Erling Vidkunsson». *Norsk biografisk leksikon*. Hentet 01.09.2019 fra https://nbl.snl.no/Erling_Vidkunsson.
- HERVIK, Frode. 2012a. *Nordisk politikk og europeiske ideer. En analyse av nordiske forfatningsdokumenter 1282–1449*. Diss. Bergen: Universitetet i Bergen.
- . 2012b. "The Nordic Countries". I Benjamin Isakhan & Stephen Stockwell (red.), *The Edinburgh Companion to the History of Democracy*, 143–153. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- HILDEBRAND, Emil. 1896. *Svenska statsförfatningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar*. Stockholm: Norstedt.
- HJÄRNE, Erland. 1951. *Fornsvenska lagstadganden*. Uppsala: Almqvist & Wiksell.
- HYAMS, Paul R. 2003. *Rancor and Reconciliation in Medieval England*. Ithaca: Cornell University Press.
- . 2010. "Was There Really Such a Thing as Feud in the High Middle Ages?" I Susanna A. Throop & Paul R. Hyams (red.), *Vengeance in the Middle Ages: Emotion, Religion and Feud*, 151–175. Farnham: Ashgate.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 2006. "Tendencies in the Historiography on the Medieval Nordic States (to 1350)". I James S. Amelang & Sigfried Beer (red.), *Public Power in Europe: Studies in Historical Transformation*, 1–15. Pisa: Plus, Pisa University Press.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON & Anne Irene RIISØY. 2011. *Norsk historie 800–1536. Frå krigerske bønder til lydige undersåttar*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- KAMINSKY, Howard. 2002. "The Noble Feud in the Later Middle Ages". *Past & Present* 177: 55–83.
- LAGERROTH, Fredrik. 1947. *Den svenska landslagens författning i historisk och komparativ belysning*. Lund: Gleerup.

- LIEDGREN, Jan. 1960. "Försäkran". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, V: 145–146.
- LINE, Philip. 2007. *Kingship and State Formation in Sweden, 1130–1290*. Leiden: Brill.
- LÖNNROTH, Erik. 1959. "De äkta folkungarnas program". I Erik Lönnroth, *Från svensk medeltid*, 13–29. Stockholm: Bonniers.
- NORDQUIST, Margaretha. 2017. "Swedes and Others: Identity Formation in Medieval Sweden". *Frühmittelalterliche Studien* 51: 427–447.
- OPSAHL, Erik. 2007. "Feider i Norge". I Erik Opsahl (red.), *Feider og fred i nordisk middelalder*, 135–151. Oslo: Unipub.
- . 2018. "Den norske (1274) og svenske (ca. 1350) landsloven sett i lys av hverandre". I Ola Alsvik, Hans P. Hosar & Marianne Wiig (red.), *I dørtrekken fra Europa*, 369–396. Oslo: Nasjonalbiblioteket.
- ORNING, Hans Jacob. 1997. "Håkon Håkonsson, Skule Bårdsson og norsk statsdannelse i første halvdel av 1200-talet". (Norsk) *Historisk tidsskrift* 76: 2–19.
- . 2008. *Unpredictability and Presence: Norwegian Kingship in the High Middle Ages*. Leiden: Brill.
- . 2013. "Feuds in Fact and Fiction in Late Medieval Iceland". I Steinar Imsen (red.), *Legislation and State Formation: Norway and Its Neighbours in the Middle Ages*, 229–262. Trondheim: Akademika.
- PALME, Sven Ulric. 1949. *Riksföreståndarvalet 1512. Studier i nordisk politik och svensk statsrätt 1470–1523*. Uppsala universitets årsskrift, nr. 7. Uppsala.
- PATZE, Hans. 1983. "Grundherrschaft und Fehde". I Hans Patze (red.), *Die Grundherrschaft im späten Mittelalter* 1, 263–292. Sigmaringen: Thorbecke.
- PIPPING, Rolf. 1926. *Kommentar till Erikskrönikan*. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- REINHOLDSSON, Peter. 1998. *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- REYNOLDS, Susan. 1997. *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*. 2. utg. Oxford: Oxford University Press.
- ROSÉN, Jerker. 1939. *Striden mellan Birger Magnusson och hans bröder. Studier i nordisk politisk historia 1302–1319*. Diss. Lund: Lunds universitet.
- SAWYER, Birgit. 2003. "The 'Civil Wars' Revisited". (Norsk) *Historisk tidsskrift* 82: 43–73.
- SCHÜCK, Herman. 1984. "Sweden as an Aristocratic Republic". *Scandinavian Journal of History* 9: 65–72.
- . 2005. *Rikets råd och män. Herredag och råd i Sverige 1280–1480*. Stockholm: KVHAA.

- SJÖHOLM, Elsa. 1988. *Sveriges medeltidslagar. Europeisk rättstradition i politisk omvandling*. Diss. Lunds universitet. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- SJÖSTEDT, Lennart. 1954. *Krisen inom det svensk-skånska väldet, 1356–1359*. Diss. Lunds universitet. Lund: Gleerup.
- STRICKLAND, Matthew. 1996. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066–1217*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2012. "In coronam regiam commiserunt iniuriam: The Barons' War and the Legal Status of Rebellion, 1264–1266". I Per Andersen, Mia Münster-Swendsen & Helle Vogt (red.), *Law and Power in the Middle Ages: Proceedings from the Fourth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History, 163–186*. 2. utg. København: DJØF.
- VALENTE, Claire. 2003. *The Theory and Practice of Revolt in Medieval England*. Farnham: Ashgate.
- WALLÉN, Per-Edwin. 1962. "Högmålsbrott". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, VII: 288–289.
- WALLÉN, Per-Edwin & Lars HAMRE. 1966. "Majestätsförbrytelse". *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, XI: 243–249.
- WATTS, John. 2009. *The Making of Politics: Europe, 1300–1500*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WEILER, Björn. 2007. *Kingship, Rebellion and Political Culture: England and Germany, c. 1215–c.1250*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- WESTMAN, K. G. 1904. *Svenska rådets historia till år 1306*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- ÖSTERBERG, Eva. 2007. "Fejden i modern nordisk forskning". I Erik Opsahl (red.), *Feider og fred i nordisk middelalder, 153–160*. Oslo: Unipub.

Kim Bergqvist, Fil. Master. Doktorand i historia vid Historiska institutionen, Stockholms universitet. E-post: kim.bergqvist@historia.su.se

---

Ressurskrise og borgerkrig

ET MYNT- OG PENGEHISTORISK PERSPEKTIV

SVEIN H. GULLBEKK

In recent years one of the most prolific debates within Norwegian medieval history has been about the civil wars and state formation in the period 1130–1240 AD. While the historian Hans Jacob Orning argues that short-term external causes must be granted more importance in discussion of these shifts in power, the historian Sverre Bagge has posit an aristocratic resource crisis instigated by the end of the Viking raids and the onset of donations to the Church. In this paper the question of resource crisis is discussed from a monetary perspective. Here, we note that the starting point of this crisis was at a time of significant increase in the availability of silver for minting in Northern Europe. However, in the time period 1075–1150, the supply of fresh silver dried-up, decreasing the availability of silver significantly. Nevertheless, this alone can hardly be the sole impetus for the civil wars in Norway during the 12th and 13th centuries.

Krig, konflikter og penger

Da franskekongen Ludvig XII i 1499 spurte sin rådgiver Gian Giacomo di Trivulzio hva som trengtes for å innta Milano, svarte han: *Penger, penger og atter penger!* Det samme skal Napoleon ha sagt da han ble spurt om hva han trengte for å vinne i krig. Allerede i antikken var krig blitt levevei for menn som risikerte liv og lemmer i bytte mot rede penger. Leiesoldater var nyttig redskap for statsledere med ambisjoner om mer makt. Da den romerske juristen Cicero kommenterte borgerkrigene som herjet det romerske riket i 40- og 30-årene f.Kr., utformet han ordspråket *Nervi belli pecunia infinita*, «I krig er penger alt».¹

Arkeologiske levninger etter titusener av enkeltfunn av mynt i romerske byer og befestninger med stående legioner langs Romerrikets grenser kan oppvise flere titusener av myntfunn som bekrefter relasjonen mellom penger og krig eller krig og penger: Augusta Raurica ved Basel og Vindonissa ved Windisch i Sveits er typiske eksempler (Peter 1996; Roymans & Joris 2005: 337–359).

¹ Cicero, *Orationes Phillipicae* 5,5, sitter i Lautenbach 2002: 102.

Sammenhengen mellom krig og penger eller penger og krig begrenser seg verken til renessansens Italia eller romerske soldater. For å bringe problemstillingen nordover til Skandinavia kan vi ta utgangspunkt i danskekongen Christian IIs beleiring av Akershus festning i et desperat forsøk på å gjenerobre tronen vinteren 1531/32. Under beleiringen ble det etter fjorten dager inngått våpenhvile mellom partene. Som ledd i våpenhvilen skulle Christian få utlånt slottsherrens «mynttther redskaff oc myntte mesther» (DN II 1104). For å kunne fortsette beleiringen var Christian avhengig av å betale sine leiesoldater. Myntene som skulle slås, måtte være av sølv og helst av god kvalitet. Leiesoldater tjenestegjorde for penger og hadde inngående kjennskap til rådende pengeforhold. Da de mottok sold, ble de betalt i såkalte klippinger, skjødesløst pregede mynter på firkantede blanketter. De klippingene som ble utmyntet i Oslo i 1532, inneholder imidlertid sølv av edleste sort. Usedvanlig høye gullverdier uten spor av kvikksølv viser at dette gullet ikke kan stamme fra forgylte gjenstander. Det kan derimot ha kommet fra sølvgjenstander med hamret ornering i gull. Det er mye som tyder på at det var selve St. Hallvardsskrinet som ble smeltet ned og brukt til utmynting under beleiringen i Oslo (Skaare 1995: 100–102). I dag er disse klippingene ytterst sjeldne, men like fullt utgjør de restene etter en av Norges største helligdommer speilet i relasjonen mellom krig og behovet for å betale leiesoldater i krigens tjeneste.

Sammenhengen mellom krig og penger er selvsagt ikke oppløyd mark for verken antikkens, middelalderens eller mer moderne historikere. Her vil jeg fremholde én forsker som har vært viktig for forståelse av numismatiske kilder: Peter Spufford, Cambridge-professoren som nylig gikk bort, har fremholdt krigens betydning for utmynting og myntforringelser. Krig medførte behov for penger. For å skaffe til veie midler ville krigsherrer utnytte krigsbytte, skattlegging, og ofte benytte utmynting som ekstraordinær kilde til inntekt. Myntforringelser kunne være svaret på behov for raske inntekter. Spufford (1988: 289) mente myntforringelser som biprodukt av krig, må anses som et aksiom i mynthistorisk forskning. I skandinavisk middelalder er det særlig de danske borgerkrigene etter 1241 som har satt mynthistoriske avtrykk i utmyntingene. Danskene forringet myntene hinsides det gjenkjennelige: Rene kobberpregninger forsynt med skjødesløse preg. Hastverk og ressursmangel er kjennetegn på dansk utmynting under store deler av borgerkrigstiden, til myntvesenet falt sammen og utmynting opphørte etter 1340 (Grinder-Hansen 2000). I norsk sammenheng er det myntforringelsene under Harald Hardråde (1047–1066) og Eirik Magnussons tid (1280–1299) som har blitt satt i sammenheng med kriger og konflikter (Skaare 1976; Gullbekk 2009).

At det fantes signifikante svekkelser av tilgang på sølv i det 11. og 12. århundret, er lite påaktet i norsk og skandinavisk historieskrivning. På svensk side foregikk det ikke utmynting mellom ca. 1030 og 1140-årene, da det ble iverksatt myntpreging på Gotland (Jonsson 1995: 43–62; Myrberg 2008). På fastlandet kom utmynting i gang omkring 1150 i Lödöse i Västergötland.² I Danmark har Peter Hauberg (1900), Jørgen Steen Jensen (1995) og Gitte Tarnow Ingvardsson (2010) påpekt nedgang i danske funn i første halvdel av 1100-tallet med en økning i utmynting mot slutten av samme århundre.³ På norsk side har dette blitt diskutert av Svein H. Gullbekk og Anette Sættem (2019). Linn Eikje Ramberg (2017), som har levert den største og grundigste studien av mynt- og pengeforhold i Norge i perioden 1103–1202, redegjør for 100 funn som samlet sett omfatter 7253 norske mynter, hvorav et betydelig antall er gjort i Värmland, Västergötland, Östergötland og Jylland. En nærmere kronologisk inndeling av disse funnene viser at det store antallet funn av mynt først og fremst hører hjemme i siste fjerdedel av århundret (se nedenfor).

Sammenholder vi generell nedgang i sølvtilførselen i Nord-Europa med omfang av utmynting i Norge og konfliktnivået i samfunnet åpner det for problemstillinger som kan knyttes til ressurskriser og borgerkriger.

Diskusjonen om ressurskrise 1050–1150

En av de mest fremtredende diskusjonene i norsk middelalderhistorie i senere år har dreid seg om borgerkrigsperioden og de bakenforliggende årsakene.⁴ I senere år har debatten først og fremst vært drevet av historikerne Hans Jacob Orning og Sverre Bagge, der sistnevnte har fremmet tesen om en ressurskrise hos aristokratiet etter vikingferdene opphørte og store overføringer av jordeiendom fra kongemakten til kirken fremfor stormenn i riket (Orning 2014: 193–216; Bagge: 2015: 91–110). En slik materiell ressurskrise er imidlertid vanskelig å dokumentere ut fra bevarte historiske belegg, lovgivning og sagalitteratur. Sverre Bagge (2015: 93) skriver eksplisitt at «Det må likevel innrømmes at vi ikke har noe belegg for en ressurskrise eller i det hele tatt særlig mye kunnskap om sosiale eller økonomiske forhold i tiden 1030–1160.

² For en diskusjon av Lödöse som myntsted, se Rune Ekre, som argumenterer for at den eldste utmyntingen i Lödöse skal dateres til omkring 1150 i forbindelse med innføringen av St. Peters-penningen (Ekre 1989–90: 17–25); Harlitz 2010; Ramberg 2017: 155–156.

³ Mark Blackburn (1993 og 2003) har observert markant færre løsfunn i danske landskaper sammenlignet med engelske og tyske.

⁴ De som har diskutert denne ressurskrisen på norsk side, er Hans Jacob Orning (2014: 193–216; 2015: 285–292) og Sverre Bagge (2015: 91–110). På dansk side er ressurskrisen drøftet av Nils Hybel & Bjørn Poulsen (2007: 69–75).

Argumentene rekker dermed ikke lenger enn til at tanken om at en slik krise ikke direkte kan avvises».

Bakgrunn for ressurskrisen har vært forklart med at vikingplyndringene opphørte og stormenns donasjoner til kirken. Orning (2015: 285–286) stiller seg skeptisk til akselererende ressurskrise som forklaringsmodell for utbruddet av borgerkrigene, og avviser begge årsakssammenhengene. På dansk side har Nils Hybel og Bjørn Poulsen pekt på feilslåtte avlinger under kong Oluf (1086–1095), som senere fikk tilnavnet «Hunger». De mener krisen kan ha hatt nordeuropeisk omfang.⁵ Det er ikke påvist noe tilsvarende på norsk side.

I denne artikkelen vil jeg trekke frem empiri som kan belyse økonomiske forhold i Norge og Skandinavia i tidlig middelalder og begynnelsen på høymiddelalderen. Denne empirien fremkommer ikke i samtidige skriftlige kilder, men kan observeres i numismatiske og arkeologiske kilder i perioden fra 1050 til 1170- og 1180-årene. I løpet av dette hundreåret endres myntstandarden radikalt, utmyntingene svekkes i omfang, og distribusjonen av myntfunn innskrenkes til nivåer som minner om tiden forut for vikingtiden.

Bakteppet for endringene i norsk og skandinavisk utmynting finner vi i svekket tilgang på sølv i europeisk sammenheng i det 11. og 12. århundret, som førte til manglende tilgang på penger i omløp over hele Europa. Nedgang i sølvutvinning i Harz-fjellene på tysk område og store mengder sølv brukt til utsmykking av kirker og katedraler førte til mindre utmyntinger.⁶ Likeartet trend i myntfunnmaterialet og utmynting kan observeres fra Sør-Italia og Sicilia til engelske myntsteder fra midten av det 11. århundret og til midten av det 12. (Grierson & Travaini 1998: 403–404). Historisk skrivingens spørsmål i denne sammenheng er i hvilken grad svekket tilgang på sølv gjorde seg gjeldende i Norge, og om den eventuelt skal ses i sammenheng med borgerkriger og politiske konflikter?

Myntstandard i Norge

Med utgangspunkt i det vi vet om norsk utmynting, kan vi med en gang slå fast at en markant nedgang skjer flere tiår før Sigurd Jorsalfares død i 1130. Det samme gjør en ganske dramatisk svekkelse av myntstandarden. Mynten som ble utmyntet i Norge under Harald Hardråde og Olav Kyrre, ble preget etter normen 240 penninger på marken, med penningvekt på ca. 0,9 gram. Sølvinnholdet holdt ca. 33 %. En gang

⁵ Hybel & Poulsen 2007: 69–75. For en generell gjennomgang av dansk mynthistorie i denne perioden, se Moesgaard 2018: 232–234.

⁶ For en bred diskusjon av sølvtilførsel til utmynting på europeisk nivå, se Spufford 1988: 95–99, 209–224.

i løpet av 1090-årene gjennomførte Magnus Berrføtt en myntreform der han gjeninnførte sølvgehalt tilnærmet god gammel standard, men nedsatte vekten på penningene til det halve. Det som numismatikeren Kolbjørn Skaare har kalt «halvpenningstandarden» (Skaare 1969: 21–36). Deretter fulgte en lang periode med godt sølv i norske utmyntinger, så å si hele 1100-tallet. Isteden ble vektstandarden stadig forringet. Allerede under Olav Magnussons regjeringstid (1103–1115) var myntstandarden nede i 0,2 gram. Den var altså ytterligere halvert i løpet av en tiårs tid. I løpet av det neste tiåret ble den ytterligere forringet. Nå til ca. 0,15 gram. Under Sverre Sigurdssons tid nådde myntstandarden et lavmål i norsk – og europeisk – mynthistorie med 0,06 gram.⁷ Da det ble iverksatt utmynting under barnekongen Håkon Håkonsson, ble vektstandarden kraftig hevet, til 0,12 gram (eller deromkring), men med betydelig forringelse av sølvinnholdet i myntene. Sølvinnholdet i mynten holdt 25 % eller også mindre.⁸

Altså, i løpet av hundre års tid – fra 1080-årene til omkring 1200 – ble vektstandarden på norsk mynt forringet fra 0,9 gram til 0,06 gram. Mens penningene under Olav Kyrres tid (1067–1093) inneholdt tredjedelen sølv, ble brakteatene under Sverre Sigurdssons tid myntet på godt sølv. Sølvinnholdet var kraftig forbedret, men vekten dramatisk forverret. Omregnet i sølv inneholdt penningene på Olav Kyrres tid ca. 0,3 gram sølv, mens brakteatene under kong Sverre ca. 0,04 gram sølv. Her finnes ingen grunn til å tvile. Mynten i omløp var blitt dramatisk mye mindre både hva gjelder størrelse og vekt under Sverre Sigurdssons tid. Over store deler av kongeriket er det funnet slike brakteater. Kart over utbredelsen av mynt i Norge fra ca. 1050–1200 viser med tydelighet at ingen myntslag hadde hatt større utbredelse i Norge enn det brakteatene fra siste fjerdedel av det 12. århundret hadde.

Spørsmålet er om penningen under Olav Kyrre var samme valør som brakteatene under Sverre Sigurdsson. Ingen skriftlige kilder omtaler brakteater på denne tiden. Det forekommer først i siste fjerdedel av det 13. århundret og i det 14. århundret: *vagasylfr* og *flosorpeningr*. I myntmaterialet finnes det imidlertid mynter av mer solid format som er forsynt med omskrifter der Sverre fremstår som konge av europeisk format: SVERVS MAGNVS REX og REX SVERVS MAGNVS.⁹ I tradisjonell numismatisk forskningsterminologi defineres disse som halvpenningstandard, det vil si de veier ca. 0,45 gram, eller halvparten av en penning slik den ble introdusert under Harald Hardråde; 0,9 gram. Det er rimelig å tolke kong Sverres solide mynter som penninger, både ut fra standard og preg: I motsetning til små tynne

⁷ Den siste som har diskutert myntstandarden på 1100-tallet grundig, er Ramberg 2017.

⁸ Skaare 1970: 5–36. For metallanalyser, se Gullbekk 2009: 366–367.

⁹ For en diskusjon av omskriftens betydning, Skaare 1995, I: 64–65.

brakteater forsynt med enkelt utformet preg, var kong Sverres solide mynter forseggjorte pregninger forsynt med kongeportretter en face og innskrifter som holdt håndverksmessig høyt internasjonalt nivå.

Figur 1: Sverre Sigurdsson, penning, preget i Nidaros ca. 1180–1195.

Penningene tilhører ikke bare de staseligste myntene i skandinavisk høymiddelalder. De ble også ledsaget av fraksjoner, det vil si mindre valører i samme utforming ned i brakteatutgivelser med vektstandard helt nede på 0,04 gram. Her aner vi konturene av en myntrekke for første gang i norsk og skandinavisk mynthistorie.¹⁰ Til samme tid synes det klart at norsk mynt var langt mer utbredt i siste fjerdedel av det 12. århundret enn noen gang tidligere.

Myntstandarden når bunnivå

På tampen av sin regjeringsperiode gjennomførte kong Sverre nok et tiltak i myntforringelsenes navn. Denne gangen tuklet han med sølvinnholdet. Helt fra Magnus Berrføtts tid hadde sølvinnholdet blitt opprettholdt på brent nivå. Vurderer vi sølv

¹⁰ Skaare 1979–80: 93–109. Ifølge Linn Eikje Ramberg (2017: 46), som har gjort myntstandarden i det 12. århundret til undersøkelsesobjekt, faller vektstandarden.

mot vekt, ser det ut til at sølvet hadde høyere status. Der vekt og størrelse stadig ble forringet, ble sølvinnholdet opprettholdt. Med mynter som veide 0,06 gram, var det lite å hente på nye vektneidsettelse. Dermed ble sølvinnholdet halvert. Hver brakteat inneholdt reelt sett mindre enn 0,03 gram sølv. Det snedige med denne myntforringelsen er at brakteatene med forringet sølv ble utgitt med identisk preg som brakteater med godt gammelt sølvinnhold. Dermed kunne de settes i omløp med full pengeverdi. For å oppnå en mark brent sølv, trengte man nå nærmere 7500 brakteater! Kolbjørn Skaare plasserer denne siste krampaktige myntforringelsen helt på tampen av kong Sverres tid, kort tid før hans død i Bergen 9. mars 1202.¹¹

Myntforringelsene tok imidlertid ikke slutt med kong Sverres død. Bunnivået for norsk myntstandard ble nådd med et par myntserier som trolig ble utmyntet på begynnelsen av 1200-tallet. Denne gang valgte utgiverne en annerledes strategi: solid forbedring av vektstandard sammen med drastisk forverring av sølvinnholdet: Brakteater som veide 0,12 gram fikk sølvinnhold tilnærmet null. Brakteatene er forsynt med enkle preg: henholdsvis bokstavene N og T. De forekommer i kirkefunn fra forskjellige deler av riket, men først og fremst i depotfunnet fra Troppen i Buskerud. Hvem som sto bak disse utmyntingene er uvisst, men det er nærliggende å tro at det var en myntherre som var i beit for penger og forsøkte å slå mynt på myntretten.¹² Mye tyder på at slike ekstreme myntpolitiske tiltak skal ses i sammenheng med ekstraordinære situasjoner. Her er det nærliggende å peke på borgerkrigsliknende tilstander. Årene etter kong Sverres død i 1202 var preget av indre stridigheter mellom birkebeinere, baglere, slittunger, ribbunger og bondeopprør. I

¹¹ Skaare 1979–80: 98–100. Metallanalysene ble utført ved Institutt for atomenergi på Kjeller (IFA), Institutt for energiteknikk (IFE) fra 1980, foretatt i perioden 1966–88. På grunn av stor interesse og velvilje fra flere personer ved IFA/IFE kan Norge skilte med det mest omfattende grunnlagsmateriale over myntenets metrologi i Norden (Skaare og Steinnes 1966: 86).

¹² Brakteater forsynt med bokstavene N og T (Skaare 1970, nr. 15 og 17), skiller seg fra samtidige pregninger ved en kobberaktig overflate. Moderne analyser av disse brakteattypene viser særdeles lave sølvverdier. En brakteat forsynt med bokstaven N som ble funnet i Borgund stavkirke i Møre og Romsdal, inneholder mindre enn 0,46 % Ag. Andre brakteater av denne typen er ellers funnet i Mariakirken i Oslo og Atrå kirke. Når det gjelder brakteatene av den andre typen, forsynt med bokstaven T, er det utført analyser av to slike som viste sølvverdier på henholdsvis 0,20 % og 0,18 % Ag. Disse eksemplarene befinner seg i Universitetets Myntkabinett, og den første stammer trolig fra funn i Urnes stavkirke. Brakteater av denne typen er ellers funnet i Hvaler kirke, Bø gamle kirke (3), Atrå kirke, Lom stavkirke (2), Joranger kirke (4), Uvdal stavkirke (4), Ål stavkirke, Torpo stavkirke og Herøy kirke (plansje III, 8) (Gullbekk 2009: 134–137).

en slik tid kan meget vel ett eller flere av de politiske partiene ha gått til det skritt å utgi kobbermynt for å høste ekstra inntekter til krigføring.

Norge og England

Engelsk innflytelse på norske middelalderforhold hører til problemstillingene som har vært underlagt omfattende studier fra flere perspektiver. Dette gjelder også mynt. Da kong Sverre utmyntet solide mynter av penningstandard etter nærmere hundre år med vektforringelser, fremgår relasjonen til samtidig engelsk utmynting med betydelig klarhet: Kong Henrik II's engelske sterlinger introdusert i myntreformen 1180/1 må ha tjent som forbilde for norske utmyntinger i kong Sverres navn.

En ting var å imitere en myntserie, en annen var å gjennomføre omfattende utmyntinger og organisering av et velfungerende monetært regime. En påtakelig forskjell mellom engelsk og norsk utmynting ligger i utmyntingenes bredde og omfang.¹³ Der de engelske utmyntingenes størrelse tilhørte Europas mest produktive, var Norges langt mer beskjedne, selv under Sverre Sigurdssons tid. Det foreligger grundige analyser av engelsk innflytelse på norsk (og skandinavisk) utmynting i det 11. århundret og under de tre Edvardene (1272–1377), men den mynthistoriske relasjonen mellom England og Norge i siste fjerdedel av det 12. århundret har fått betydelig mindre oppmerksomhet (Mayhew 1983).

Sølv mangelen i Nord-Europa kan forklare nedgang i utmyntingsvolum i Norge i de tre første fjerdedeler av 1100-tallet. Mindre utmyntingsvolum på 1100-tallet etterfulgt av markante økninger i utmyntingenes omfang i siste fjerdedel av århundret harmonerer i store trekk med det vi vet om fluktuasjonene ved sølvtilførsel på europeisk nivå. Det er ingen grunn til å forvente noe annerledes i Norge og Skandinavia. Til samme tid er vår forståelse av mynt- og pengeforholdene i Skandinavia i hovedsak begrenset til numismatiske og arkeologiske kilder. Da er det annerledes med engelske kilder i samme periode som omfatter betydelige referanser i samtidige historiske dokumenter, eksempelvis *Doomesday Book* fra 1086, som gir enestående innsikt i demografiske forhold i samtiden. Med utgangspunkt i det engelske forskere har kommet til om utmyntingsvolum og demografiske størrelser, skal vi se på trendene i norske kilder og engelske forhold i komparativt perspektiv.

Myntvesenet i angelsaksiske og normanniske England fremholdes ofte som det best organiserte og mest sofistikerte i Europa i det 10. og 11. århundret. Utmyntingsvolumene omfattet titalls millioner sølvpenninger, der kongemakten jevnlig skiftet ut gamle penninger med nye, og på den måten holdt kontroll med myntomløpet og

¹³ For en oversikt over engelsk mynt- og pengevesen i et long durée-perspektiv, se Mayhew 1999.

Figur 2: Sverre Sigurdssons tid, brakteater av forskjellige typer, ukjente pregesteder. De minste myntene i europeisk middelalder, gjennomsnittsvekt ca. 0,06 gram.

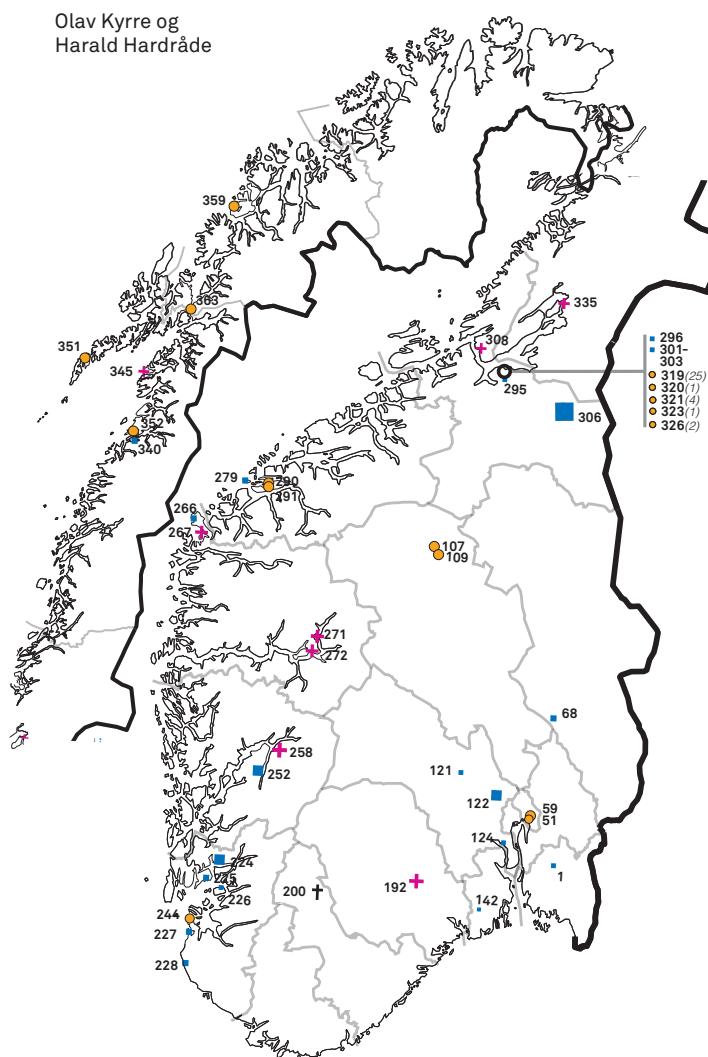
myntvesenet i landet. Til tross for at engelskmennene hadde tilgang på sølvkilder flere steder på De britiske øyer, ble sølvet i hovedsak importert fra tysk område. På samme måte som ellers i Europa ville nedgangen i sølvtilførsel på europeisk nivå ha innflytelse på engelske forhold.

Faktisk viser estimatene over tilgang på mynt per capita i det engelske samfunn nedgang allerede i 1040-årene: fra åtte mynt per capita i 1040-årene, til fire omkring 1100, til to omkring 1150, etterfulgt av en radikal økning til tyve omkring 1180.¹⁴ I løpet av denne perioden på halvannet århundre kan vi først observere en halvering de første seks tiårene, etterfulgt av ytterligere en halvering de neste fem tiårene, for deretter å få en tidobling i løpet av et tiår eller to. I forhold til antallet mynt per capita i 1040-årene økte antallet 250 % omkring 1180-årene.

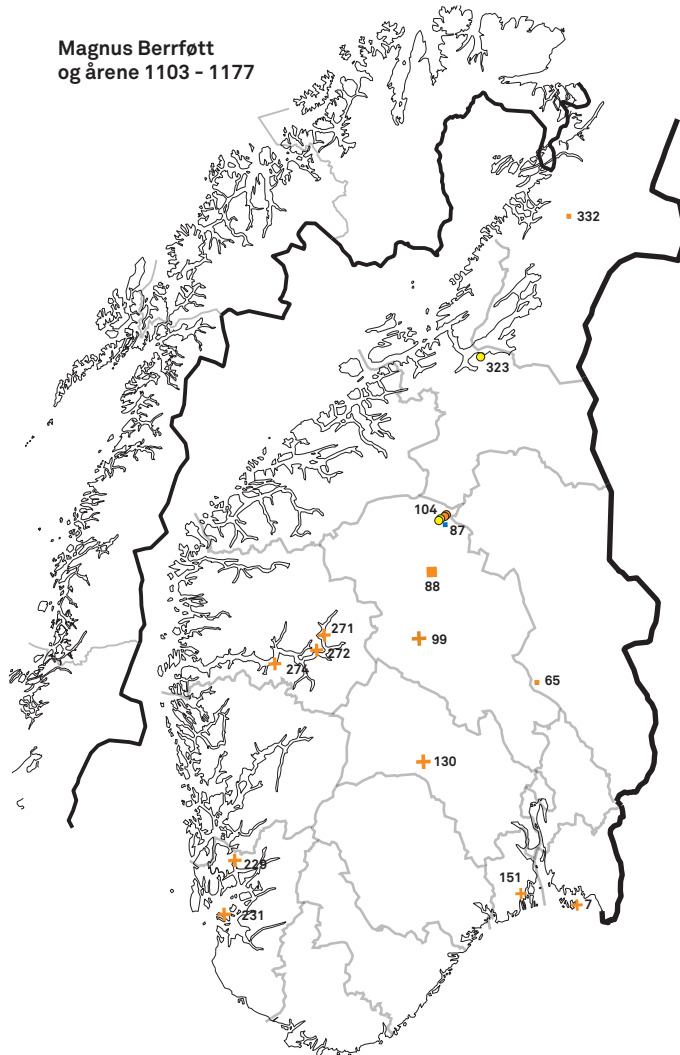
Summerer vi tallene for norske myntfunn i samme periode, får følgende trend: ca. 1047–1093: 3000 mynter, 1093–1177: 300 mynter og 1177–1263: 12 000 mynter (Gullbekk og Sættem 2019). Om vi regner myntfunn fra Sverre Sigurdssons periode, blir antallet flere enn 7000. Det store spranget i utmyntingsvolum og utbredelse ligger etter 1177, trolig i 1180-årene, og kanskje helst i begynnelsen av det tiåret. Intet tyder på at utmyntingstakten ved norske myntverksteder økte takten vesentlig før dette. Ramberg er den eneste som har forsøkt å estimere størrelsen på brakteatutmyntingene i denne perioden, anslår at det ble preget 160 000 mynter per år i perioden 1103–50, mens det ble preget 909 000 årlig i påfølgende periode, 1150–1202 (Ramberg 2017: 207). Samlet sett blir det henholdsvis 7 540 000 og 47 300 000 mynter. Disse beregningene anskueliggjør at utmyntingene i andre halvdel av det 12. århundret var langt større enn i første. Å dele myntproduksjonen ved midten av århundret synes imidlertid lite hensiktsmessig med utgangspunkt i det vi vet om sølvtilførselens fluktasjoner. En annerledes kronologisk inndeling ville gitt langt større forskjeller mellom de første tre-fjerdedelene versus den siste. Rambergs studie understøtter sammenhengen mellom sølvtilgangen ute i Europa og utmyntingstakten i Norge, men økningen bør flyttes frem et par tiår, til 1180- og 1190-årene.

Om man ser på det bevarte myntmaterialet ut fra hvor mye sølv det representerer, blir det klart at materialet fra perioden 1047–1093 utgjør større verdier sammenlignet med perioden 1177–1263, selv om antallet mynter er fire ganger så stort. Vektstandarden og vekslende sølvinnhold på mynt fra siste fjerdedel av det 12. århundret og fremover ut Håkon Håkonssons lange regjeringsperiode medfører at sølvverdier per mynt er beskjeden. Likevel, for perioden 1093–1177 blir det klart at

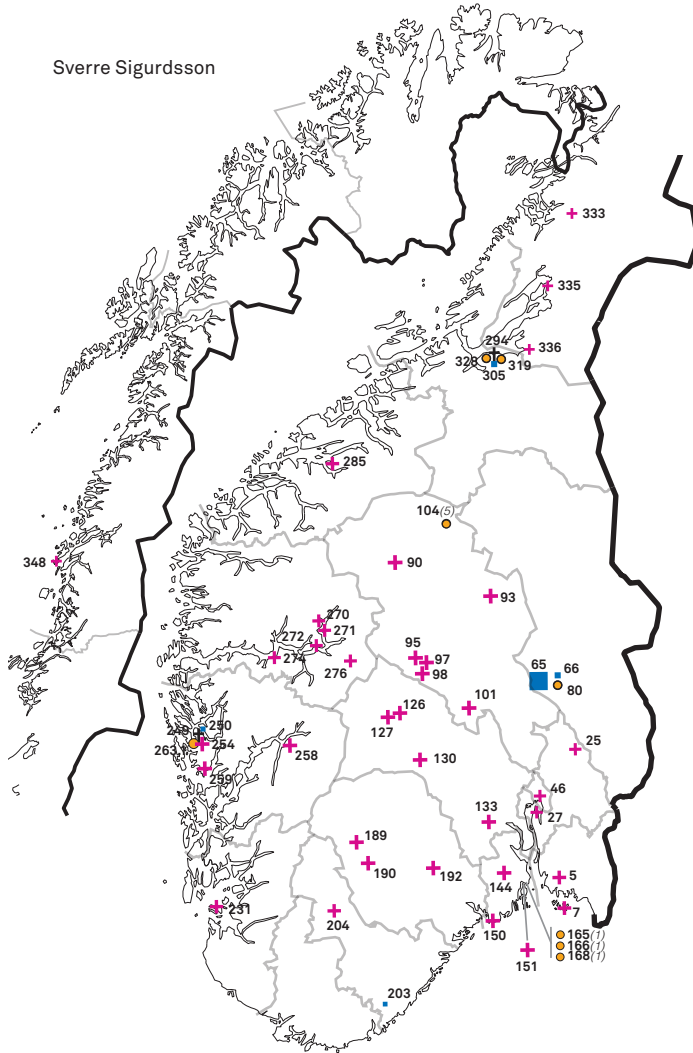
¹⁴ For en studie av pengeomløpets omfang og fluktasjoner i England 973–1331, se Allen 2012: 318–324. Estimatenes for England er diskutert i Bolton 2012: 124–135 og Allen 2015: 7–23.

Figur 3–5: Empirisk sett synes det klart at det var mer mynt i omløp, og myntene var langt mer utbredt, under Olav Kyrres tid og Sverre Sigurdssons tid enn det som var tilfellet i den mellomliggende perioden, ca. 1093–1177. Nummerering av funnsteder referer til Gullbekk og Sættem 2019.

Figur 3–5: Empirisk sett synes det klart at det var mer mynt i omløp, og myntene var langt mer utbredt, under Olav Kyrres tid og Sverre Sigurdssons tid enn det som var tilfellet i den mellomliggende perioden, ca. 1093–1177. Nummerering av funnsteder referer til Gullbekk og Sættem 2019.

Figur 3–5: Empirisk sett synes det klart at det var mer mynt i omløp, og myntene var langt mer utbredt, under Olav Kyrres tid og Sverre Sigurdssons tid enn det som var tilfellet i den mellomliggende perioden, ca. 1093–1177. Nummerering av funnsteder referer til Gullbekk og Sættem 2019.

den samlede sølvmengden er betydelig mindre enn både foregående og etterfølgende periode. Selv om nivåene på kildetilgjengelighet, utmyntingsdata og demografiske data er vesensforskjellige mellom England og Norge, viser sammenligning mellom engelske og norske forhold høy grad av korrelasjon: I et komparativt perspektiv forteller arkeologiske og numismatiske kilder om tilsvarende utvikling i England og Norge.¹⁵ Faktisk synes det som om nedgangen i utmyntingsvolum og utbredelse var langt større og mer alvorlig i Norge enn England.

Ifølge standardverk innen økonomisk historie fra middelalderens England er de fleste villige til å akseptere estimatene over pengemengde og utmyntingenenes omfang som er lagt frem av forskere som Edward Miller og John Hatcher, Michael Metcalf og James L. Bolton.¹⁶ Spørsmålet handler ikke lenger om det engelske samfunn var monetarisert eller ikke på 1200-tallet, men snarere om dette var tilfelle på 1000-tallet eller tidligere. Store antall metallsøkerfunn fra 700- og 800-tallet tyder på at myntbruk var utbredt allerede under kong Offa av Wessex (Naismith 2012). Som alltid når det gjelder kvantitative estimater, vil det være forskjellige oppfatninger av hva som er mye og lite. Den engelske historikeren Jim Bolton har nylig sammenfattet forskningen på feltet og konkluderer med at pengeøkonomi først ble utbredt i siste fjerdedel av det 12. århundret da tilførselen på sølv og utmynting økte drastisk [*rocketed*] (Bolton 2012: 25). Bolton aksepterer ikke tilgangen på mynt og utbredelsen i det 11. århundret som tilstrekkelig for å snakke om pengeøkonomi. Men den drastiske økningen i utmyntingstakten under Henrik II, som ofte dateres til myntreformens 1180, skal ha bidratt til å forsyne det engelske samfunnet med så mye mynt at det ikke lenger kan være tvil. Funnet av tusenvis enkeltfunn av sterlinger forteller om utbredelse i alle deler av samfunnet etter 1180-årene.

Engelsk mynt holdt sterling kvalitet gjennom hele middelalderen. Det er funnet store antall engelsk mynt utenfor De britiske øyer fra det 11. og 13. århundret, men under perioden med svekket tilgang på sølv synes eksporten av myntsølv å ha vært beskjeden, om ikke svært beskjeden. Engelsk myntsølv må ha vært svært ettertraktet

¹⁵ I materialeorienterte vitenskapsgrener er det naturlig at perioder med mye materiale får større oppmerksomhet enn perioder med lite. I norsk mynthistorie kommer dette særlig til uttrykk i manglende oppmerksomhet på periodene ca. 1093–1177, ca. 1387–1483 og 1546–1628. De siste periodene fordi det stort sett ikke ble myntet innenfor Norges grenser, og når det skjedde, var det i svært begrenset omfang, eksempelvis små underlødige hvider i 1570-årene. I den første perioden fantes det utmynting i betydelig bredde, men tilsynelatende bare i begrenset omfang. Historiske kilder fra det 12. århundret er sjeldne, sagaene inneholder lite referanser til mynt- og pengeforhold, og landskapslovene utgjør verdifulle innsikter til samtidens samfunnsforhold, men har normativ karakter.

¹⁶ Miller & Hatcher 1995: 396–397 og 424–425; Metcalf 1980: 20–49 og 1981: 52–90 og Bolton 2012: 113–135.

på kontinentet. At de anglo-normanniske myndighetene var i stand til å iverksette tiltak som holdt eksporten av sølv på lavt nivå, forteller mye om evnen og viljen til å administrere pengeomløpet.

Og selv om volumene på utmyntingene var annerledes i Norge, synes det klart at utmyntingsvolumet økte vesentlig i siste fjerdedel av århundret, under Sverre Sigurdssons tid. I perioden fra 1180 til første fjerdedel av 1300-tallet, synes utmyntingsvolumet til å ha økt tiår for tiår i et nordeuropeisk perspektiv (Spufford 1988: 111).

Sølv ut av Norge

I perioden fra 1090- til 1170-årene var det mindre mynt og sølv i omløp i Norge enn på noe annet tidspunkt i middelalderen. Likevel synes det klart at det relativt sett er funnet flere norske mynter utenfor Norges grenser i samme periode enn periodene både før og etter. Årsaken ligger trolig i myntenenes gode sølvinnhold. Mynt av god kvalitet har til alle tider flyttet på seg i større grad enn mynt av svært dårlig kvalitet. At eksporten av mynt (og sølv) økte i en periode da tilgjengeligheten var på sitt laveste, synes imidlertid paradoksal.

Samlet sett er det funnet tilnærmet like mange norske mynter i depotfunn utenfor Norges grenser som innenfor: I depotfunn fra Danmark og Sveits er det samlet sett funnet 195 norske mynter fordelt på seks depotfunn.¹⁷ I samme periode er det bare registrert tre depotfunn innenfor Norges grenser: Vesle Hjerkin, Dovre, Opppland – 8 norske (Gullbekk og Sættem 2019, nr. 87); Fjerdinggrein, Sel, Opppland – ca. 400 norske;¹⁸ Brennmoen, Skistad, Overhalla – 10 norske (Ramberg 2017, nr. 6; Gullbekk & Sættem 2019, nr. 332).

Hvordan forklarer vi sølveksport når tilgjengeligheten var på sitt laveste? Uten naturlige sølvforekomster kan årsaken søkes i handelsunderskudd med utlandet, eller svaret kan ligge i sterkere etterspørsel etter sølv på nordeuropeisk nivå. Forsterket etterspørsel etter sølv internasjonalt ville føre til at sølv ble kanalisert i retning større europeiske stater og markeder. I så måte kan vi observere en reeksport som forårsaket

¹⁷ Bårarp, Ravinge socken, Halland, Sverige, 56 norske (Ramberg 2017, nr. 14); Lundby Krat, Gunderup sogn, Fleskum herred, Nordjyllands amt, 69 norske (DMS, I, nr. 36; Kirsten Bendixen, *Skatten fra Lundby Krat. De danske mønter*, København: Den kgl. Mønt- og Medaillesamling, 1993; Øster Uttrup I, Nørre Tandens sogn, Fleskum herred, 19 norske (Ramberg 2017, nr. 19); Græse, Lyng-Fredriksborg amt, 37 norske (Ramberg 2017, nr. 20); Biersted Hede, Biersted sogn, Kær herred, 14 norske (Ramberg 2017, nr. 21); Vevey, Riviera-Pays-d'Enhaut, Sveits, flere enn 41 norske (Ramberg 2017, nr. 23).

¹⁸ Ramberg 2017, nr. 8 oppgir 128 norske mynter; Gullbekk og Sættem 2019, nr. 88 oppgir ca. 400 norske mynter.

ytterligere forverring av pengemengden i omløp i Norge. Utenlandske kjøpmenn og norske kjøpmenn som drev handel på utlandet, ville trekke sølv ut av kongeriket og bruke det til innkjøp av varer som ble brakt tilbake til Norge. Historien er full av eksempler på kjøpmenn som trekker vekslers på fluktasjoner i prisen på edelmetall og valutaer (Spufford 1986).

Eksempelet er ikke enestående i norsk sammenheng. Allerede omkring midten av det 11. århundret kan vi observere norsk mynt som blir trukket utenlands: Mens Harald Hardråde ennå utgir mynt med høyt sølvinnhold, ble hans mynter brukt i utenlandshandel i signifikant omfang. Hans tidlige mynter blir oftere funnet i Danmark, på Gotland, i Tyskland, Polen, Russland og Finland enn i Norge. Etter kraftige myntforringelser blir denne eksporten trappet betydelig ned. Da norsk mynt ble utgitt med bare en tredjedel sølv var eksporten beskjeden, eksempelvis under Harald Hardråde og Olav Kyrre (Skaare 1976; Gullbekk & Sættem 2019).

Norsk mynt synes således å ha blitt brukt som ledd i utenlandske kjøpmenns handel på Norge og norske kjøpmenns handel med utlandet når mulighetene bød seg fra midten av det 11. århundret og fremover.

Hva ble mynt brukt til?

Sannelig kan man undre seg over hvilken funksjon disse norske myntene hadde? Mange er små, skjøre og etter nærmere to hundre år med numismatisk forskning har ingen klart å definere brakteatenes verdi. Hadde brakteater med vekt på 0,2 gram i 1140-årene samme verdi som brakteatene på 0,06 gram i 1180-årene? Holdt brakteatene med godt sølvinnhold samme verdi etter at sølvinnholdet ble halvert omkring år 1200? Mye tyder på at forringelsen i sølvinnholdet skjedde i det skjulte. De ansvarlige for utmyntingene ser ut til å ha gjennomført forringelsen uten å endre myntpreget. Altså, det later ikke til å ha vært noen informasjonsflyt der kongemakten fortalte folk at enkelte brakteater var mer lødige enn andre.

Pengeregningen i Norge før Sverre Sigurdssons tid vitner på ingen måte om lik kurs mellom veid og talt mynt. Den som formulerte lovtekstene i Gulatingslovens *Kristendomsbolk*, som daterer seg til Magnus Erlingssons tid, var klar over at pengeverdien og pengeregningen skiftet fra tid til annen da han i redegjørelsen av en bøtetakst tok med at *eyri vegenn silfrs. æða þat talt er slegit er þa or eyri* – «... ein vegen øyre sølv eller so mykje i tald mynt som då vert slegne av ein øyre» (Gulatingsloven § 3). Forholdet mellom veide og talte mynter ble forrykket allerede med Magnus Berrføtts reform av pengevesenet, da penningvekten ble halvert (Skaare 1969: 21–36). Det var på Olav Kyrres tid at penningen sist ble utgitt etter den vekt som Harald Hardråde innførte da han satte pengeregningen ut fra den gammelnorske marken,

der det gikk 30 penninger på en øre. Selv om Olav Kyrres og størstedelen av Harald Hardrådes mynt etter hvert ble utgitt av dårlig sølv, ble penningvekten på 0,9 gram opprettholdt (Skaare 1976: 74–78; Gullbekk 1994: 146 ff.).

I 1161 fikk erkebiskop Øystein i stand en avtale om at bøndene i Trøndelag og Hålogaland skulle betale sakøre i sølvvurderte ører, det vil si veid mynt, istedenfor å betale med gangbare mynter, som var vanlig. Han krevde av bøndene at de skulle betale pengebøter med sølvvurdert øre. Forskjellen på disse pengeverdiene var slik at den sølvvurderte øren som han ville ha, var dobbelt så mye verdt som den talte (*Heimskringla*, Magnus Erlingssons saga, kap. 16). Den sakøren som erkebiskopen ikke lenger ønsket å motta, fordi den var av halv verdi i forhold til den sølvvurderte øren, representerte én talt øre, det vil si 60 [30] penninger. Dette korresponderer med Frostatingslovens betegnelse *silfrmetinn*, brukt om pengeenheter som var to ganger så mye verdt som tilsvarende talte, det vil si at det gikk to talte mark på én *silfrmetinn* (Steinnes 1936: 130). Således gikk det 480 penninger på vektmarken, 60 penninger på en veiet øre og 20 penninger på en veiet ertug.

Til tross for at det er bevart flere enn syv tusen brakteater fra Sverre Sigurdssons tid i norske funn, er antallet konkrete belegg for bruk av mynt sparsommelig i kilder fra 1100-tallet. Kongesagaene forteller at bøndene betaler sakefall i mynt. I sagaen om Erling Magnusson fremstår dette som et universelt fenomen. Med utgangspunkt i lagtingsordningen i Norge skulle det innebære at rettsvesenet og myntvesenet supplerte samfunnet med normer og betalingsmidler som fikk gjennomslag i samfunnet (Iversen & Gullbekk 2017: 95–108). Arkeologiske funn i kirker forteller i klartekst om myntenens utbredelse i religionens tjeneste, som offerpenger (Gullbekk & Sættem 2019: 258–298). Innføringen av peterspenger i forbindelse med etableringen av Nidaros som erkebispesete i 1152/53, bidrar til å understreke kirkens betydning som drivkraft for bruken av penger i det norske middelaldersamfunnet sammen med mulig geistlig utmynting (Gullbekk 2009: 255–259; Ramberg 2017: 152).

Kongesagaene forteller om situasjoner der kongene Harald Hardråde og Håkon Håkonsson betalte hirdmenn mynt i det 11. og 13. århundret.¹⁹ Det er overveiende sannsynlig at praksisen også var utbredt på 1100-tallet. I urolige tider var det viktig å opprettholde gode forhold til sine lojale forbindelser. Pengegaver og lønn i rede penger var aksepterte måter å knytte og ivareta lojalitetsbånd. Skal vi tro sagaene, ble vestnorske stormenns lojalitet betalt med knutsmynt på slutten av 1020-årene. For å støtte Knut den store i kampen mot Olav Haraldsson ble norske stormenns støtte sikret ved betaling i engelske sølvpenninger preget i kong Knuts navn.

¹⁹ For diskusjon, se Skaare 1976: 79–85.

I et tilfelle forteller *Sverres saga* (kap. 56) om en episode der kong Sverres menn fikk mulighet til å fange en av hans hovedmotstandere i striden om tronen, høvdingen Orm kongsbror, som sto på kong Magnus Erlingssons side. Orm la til land i Gravdal utenfor Bergen i 1180 [1181] med et stort skip som birkebeinerne inntok. Orm flyktet til fjells. Ifølge sagaen hadde han vondt for å gå, slik at to mann måtte hjelpe ham. Like før forfølgerne innhentet Orm, spente han av seg en diger pengepung som han hadde i beltet, og strødde myntene i lyngen. Forfølgerne stoppet opp og samlet sølvet. Dette heftet dem så lenge at Orm slapp unna opp i fjellet. Fortellingen om Orm kongsbrors snedige bruk av penger for å slippe unna fienden er enestående i sagalitteraturen. I dag kan vi med rimelig sikkerhet fastslå at pungen i hovedsak må ha inneholdt små lette brakteater preget i Norge siste fjerdedel av det 12. århundret. En diger pengepung kunne gjerne inneholdt flere tusen slike brakteater, eller omregnet i markverdi, en mark eller to, altså 214 gram eller 428 gram brent sølv. Om noen spredte slike i vegetasjon med lyngvekster, er det rimelig at det kunne ta tid å gjenfinne myntene, i større grad her enn noe annet tidspunkt i norsk mynthistorie. I så måte kan det synes som om sagafortelleren har spilt bevisst på Orms bruk av myntenes karakter i konfliktsituasjonen. Selv om dette må sies å være et utypisk eksempel på myntbruk i middelalderen, så er dette det eneste direkte belegg for mynt bruk i konflikt i Norge på 1100-tallet. Dette understreker kildesituasjonens natur.

Ellers møter vi flere pengekjære kongsemner og krigsherrer i kongesagaene. Der blir lidenskap for penger trukket frem som negativ personkarakteristisk egen-skap. Kongesagaene beskriver tre av kongene i borgerkrigene omkring midten av det 12. århundret som pengekjære: Først blir Magnus Blinde (1130–1135 og 1137–1139) omtalt som «svær til å drikke, han var pengekjær, lite hyggelig og omgjengelig» (*Heimskringla*, Magnus Blindes saga, kap. 1). Og deretter blir kong Øystein (1142–1157) beskrevet som en «Svarthåret og mørklett, litt over middels høy, en klok og skjønnsom mann. Men det dro mest makten bort fra ham at han var en egennyttig og pengekjær mann» (*Heimskringla*, Haraldsønnenes saga, kap. 22.) Nå er det ingen av disse personkarakteristikkene som gir uttrykk for at det er kongenes hug etter myntet sølv som ligger bak. Snarere er det vel oppfatninger om grådighet og gjerrighet.

Med utgangspunkt i vår manglende kunnskap om hvem som preget hvilke mynter i Norge i perioden 1115–1177 (eller 1184), kan det være en sammenheng mellom sagaenes personkarakteristikker og utgivelsen av mynter med forringet kvalitet.

Ressurskrise i Norge?

Hans Jacob Orning (2014: 210–213) tar utgangspunkt i Jens Arup Seips berømte liknelse om frøet og jordsmonnet som forklaringsmodell, der det hjemlige jordsmonnet ble ansett viktigere enn frøet som kom utenfra. Orning derimot, peker på eksterne faktorer av mer umiddelbar karakter og trekker frem innføringen av det gregorianske reformprogrammet og kristne impulser i kjølvannet av opprettelsen av erkesetet 1152/53, sammen med ytre press fra dansk kongemakt. I så måte bygger denne artikkelen opp under Ornings syn på bakenforliggende årsaker til borgerkrigene i Norge. Ovenfor har jeg argumentert for at tilgangen på mynt (og sølv) gikk kraftig ned under en periode på nærmere hundre år, fra slutten på Olav Kyrres tid til kong Sverre Sigurdssons tid. Svekkelse i sølvtilførsel kan observeres gjennom myntstandardens utvikling, utmyntingenes omfang og i arkeologiske kilder. Fluktuasjonene som kommer til uttrykk i norske kilder, harmonerer godt med kilder utenfor Norge, både på De britiske øyer og kontinentet i Mellom- og Syd-Europa. Den bakenforliggende årsaken finner vi i nedgang i utvinning av sølv flere steder i Europa, særlig på tysk område.

Om svekket tilgang på penger bidro til å skape ressurskrise, er et spørsmål som er vanskelig å gi et fyllestgjørende svar. Norske konger og tronpretendenter måtte skaffe sølv om de hadde ambisjoner om egne utmyntinger. Høy sølvpris ville nødvendigvis føre til utfordringer med hensyn til etablerte standarder. Umiddelbart kunne høy sølvpris imøtegås på to måter: 1) blande kobber i myntsølvet, eller 2) justere vekten på mynt. Norske myntherrer valgte gjennomgående å justere myntvekten. I løpet av noen tiår ble vekten forringet fra 0,45 gram til 0,06 gram. Foringelsene skjedde etappevis. Vektnedsettelse førte til svekkelse i pengeverdien. Det hører vi om i 1161 da erkebiskopen hadde sikret avtale med bøndene i Hålogaland om betaling av bøtter etter gammel sølvkurs (*Heimskringla*, Magnus Erlingssons saga, kap. 16; Helle 1972: 37). Nedsettelse av pengeverdier fører ikke til ressurskrise. Mangelen på penger i et samfunnsperspektiv kan imidlertid få konsekvenser for omsetningslivet i byene og bygdene. Svekket tilførsel på penger skulle således medføre lavere omsetningstakt. I samfunn med sedvanestyrt oppfatninger av hvordan praktiske forhold skulle organiseres og gjennomføres, kunne mangel på penger tenkes å medføre vanskeligheter i visse situasjoner, eksempelvis betaling av sold til hirden. På den annen side er det mye som taler for at utviklingen samfunnsmessig var preget av større aktivitet både i bredde og intensitet på mange områder. Byutvikling gikk raskere og omfattet flere mennesker enn noen gang. Handelen fikk økt omfang og involverte flere både i byene og bygdene. Byggevirkosomheten omfattet et stort antall kirker, klosteranlegg og kongsgårder. Aldri før var det blitt reiste flere og større bygninger

og iverksatt flere byggeprosjekter. Alt sammen virksomhet som var koblet med evne og vilje til samfunnsorganisering, kommersialisering og kontakt med utlandet. På norsk side ble naturressurser som fisk, jern og dyreprodukter utnyttet i stadig større omfang. Mulighetene til å imøtekomme interessen utenfra gjennom utstrakt eksport av varer gjorde norske byer til kommersielle sentra i skandinavisk målestokk, særlig gjaldt dette Bergen.

Det er vanskelig å identifisere en periode i norsk middelalder som til de grader har etterlatt seg spor av materiell vekst i form av byutvikling, kirkebygging, oppføring av kloster- og borganlegg som 1100- og 1200-tallet. I arkeologimiljøer brukes ofte året 1150 med humor: Det må ha vært det travleste året i norsk historie! Svært mange kirker blir nemlig datert til nettopp dette året. Relativt sett må enorme materielle ressurser ha gått med til å utvikle samfunnet i denne perioden. En slik påstand er godt fundert gjennom arkitektur, kunst, arkeologi og skriftkultur.

Det er et paradoks at denne ressurskrisen inntreffer samtidig som det foregikk et betydelig kirkebygging i alle deler av riket. Mange av rikets mest betydningsfulle kirkebygg ble påbegynt og oppført i denne perioden. Det samme gjelder flere store kloster- og kongsgårdsanlegg og utbygging av flere byer. I et økonomisk perspektiv synes det bemerkelsesverdig at all denne byggevirksomheten ble gjennomført i en tid der det var mangel på penger i omløp. Heller ikke dette var et særnorsk fenomen. Den engelske historikeren Jim Bolton har påpekt samme tendens i England, der han påpeker misforholdet mellom manglende tilgang på penger og den enorme byggevirksomheten som pågikk i det engelske samfunn under 1200-tallets første tredjedeler:

How was this all accomplished? Costs were spread over long periods, but it is arguable that the Church would still have had to extract the most that it could from the lessees and unfree tenants on its estates and borrowed heavily to meet the bill. Its economic activities in estate management, building and town foundation would have made the use of money more common, especially in remoter areas of England, and that in itself was an important step forward towards what was not yet a money economy. Yet the puzzle remains: how was so much achieved at a time when coin was so scarce? There is, so far, no completely satisfactory answer to that question. (Bolton 2015: 139)

Om vi vender tilbake til spørsmålet om ressurskrise, synes det klart at materielle perspektiver gjør det vanskelig å snakke om krisetilstander i et samfunn som er preget av vekst snarere enn tilbakegang. Svekkelse av sølv og penger som kan observeres på

europaisk nivå, satte tydeligvis ikke stopper for byutvikling, handel og byggeprosjekter i stor skala. Så langt finnes det ingen studier som kan påvise noe annet på norsk side, selv under en lang periode med konflikter og indre stridigheter.

At mangel på penger i et samfunn under betydelig utvikling må ha avstedkommet utfordringer, er rimelig å tenke seg, men i mindre grad enn det som skulle bli tilfelle i nyere og moderne tider. Folk i middelalderen var vant til å bruke et spekter av metoder og virkemidler i økonomiske transaksjoner. Penger var mer enn mynt, og mynt var mer enn penger. Der penger ikke var tilgjengelig, brukte man varer, og selv om det er et ubeskrevet fenomen i norsk middelalder, kan det være at kreditt på formell og uformell basis spilte større rolle enn vi så langt har tenkt. I europeisk historieskrivning er det selvsagt intet nytt at det foregikk rivende utvikling på en rekke felter i det 12. århundret, både intellektuelt, statsrettslig og kommersielt. Den franske historikeren George Duby er bare en av mange toneangivende fagfeller som har beskrevet dette i en rekke arbeider: «In the last three decades of the eleventh century we may discern the opening of a fresh phase in European economic history: that of a broad, sustained and rapid development.» (Duby 1974: 180)

Bibliografi

- ALLEN, Martin (2012). *Mints and Money in Medieval England*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2015. “Coin finds and the English Money Supply, c.973–1544”. I Martin Allen & D’Maris Coffman (red.), *Money, Prices and Wages. Essays in Honour of Professor Nicholas Mayhew*, 7–23. Palgrave Studies in The History of Finance. Basingstoke: Palgrave.
- BAGGE, Sverre. 2015. “Borgerkrig og statsutvikling – svar til Hans Jacob Orning”. *Historisk tidsskrift* 94: 91–110.
- BOLTON, James L. 2012. *Money in Medieval English Economy*. Manchester: Manchester University Press.
- . 2015. “The Church and Money in Twelfth-Century England”. I G. E. M. Gasper & S. H. Gullbekk (red.), *Money and the Church in Medieval Europe, 1000–1200: Practice, Morality and Thought*, 121–140. Farnham: Ashgate Publishing.
- DN = *Diplomatarium Norvegicum*. I-XXIII. Utg. C.C.A. Lange et al. Christiania og Oslo, 1847–2011.
- DUBY, Georges. 1974. *The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century*. London.

- EKRE, Rune. 1991. "Om den medeltida utmyntingen i Lödöse". I *Skärvor och fragment: kring medeltiden i Älvsborg län. Västgöta-dal 1989–90*, 17–25.
- HYBEL, Nils & Bjørn POULSEN. 2007. *The Danish Resources 1000–1550: Growth and Recession*. Leiden: Brill.
- IVERSEN, Frode & Svein H. GULLBEKK. 2017. "The Price of Justice and Administration of Coinage". I Ann Zanette Tsigaridas Glørstad & Kjetil Loftsgarden (red.), *Viking-Age Transformations: Trade, Craft and Resources in Western Scandinavia*, 95–108. London & New York: Routledge.
- GRIERSON, Philip & Lucia TRAVAINI. 1998. *Medieval European Coinage. Italy (III): South Italy, Sicily, Sardinia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GRINDER-HANSEN, Keld. 2000. *Kongemagtens krise. Det danske møntvæsen 1241–1340*. København: Museum Tusulanum.
- GULLBEKK, Svein H. 2009. *Pengevesenets fremvekst og fall i Norge i middelalderen*, København: Museum Tusulanum.
- GULLBEKK, Svein H. & Anette SÆTTEM. 2019. *Norske myntfunn 1050–1319. Penger, kommunikasjon og fromhetskultur*. Oslo: Dreyers Forlag.
- HARLITZ, Erika. 2010. *Urbana system och riksbildningen i Skandinavien. En studie av Lödöses uppgång och fall ca 1050–1646*. Göteborg.
- HAUBERG, Peter. 1900. *Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146*. København: Bianco Lunos Bogtrykkeri.
- HEIMSKRINGLA. *Snorres kongesagaer*. Overs. Anne Holtsmark & Didrik Arup Seip. 2 bind. Oslo: Gyldendal, 1979.
- HELLE, Knut. 1972. *Konge og gode menn i norsk riksstyring ca. 1150–1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- INGVARDSSON, Gitte Tarnow. 2010. *Møntbrug. Fra vikingetid til vendertogter*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- JENSEN, Jørgen Steen et al. (red.). 1992. *Danmarks middelalderlige skattefund*. Bind I–II. København: Nationalmuseet.
- JONSSON, Kenneth. 1995. "Från utländsk metall til inhemskt mynt". I Kenneth Jonsson, Ulf Nordlind & Ian Wiséhn (red.), *Myntningen i Sverige 995–1995*, 43–62. Numismatiska Meddelanden XL.
- LAUTENBACH, Ernst. 2002. *Latein-Deutsch: Zitate-Lexikon: Quellennachweise*, Münster: LIT Verlag.
- MAYHEW, Nicholas J. 1983. *Sterling Imitations of Edwardian Type*. Med bidrag av Jean Duplessy, Robert Heslip & Zofia Stós-Gale. Special Publication 14. London: The Royal Numismatic Society.
- . 1999. *Sterling: The Rise and Fall of a Currency*. London: Penguin.

- METCALF, Michael. 1980. "Continuity and change in English monetary history, c. 973–1086". *British Numismatic Journal* 50: 20–49.
- . 1981. "Continuity and change in English monetary history, c. 973–1086, part 2". *British Numismatic Journal* 51: 52–90.
- MILLER, Edward & John HATCHER. 1995. *Medieval England: Towns, Commerce and Crafts 1086–1348*. London & New York.
- MOESGAARD, Jens Christian. 2018. "Sølvpenninge i kongens navn – ca. 1060–1230". I *Fra denar til daler, 198–281*. København: Nationalbanken.
- MYRBERG, Nanouschka. 2008. *Ett eget värde. Den tidigaste gotländska myntningen, ca 1140–1220*. Stockholm studies in Archaeology 45. Stockholm.
- PETER, Markus. 1996. *Inventar der Fundmünzen der Schweiz*. Band 3–4: *Augusta Raurica I–II, August 1949–1972*. Lausanne.
- NAISMITH, Rory. 2012. *Money and Power in Anglo-Saxon England: The Southern English Kingdoms 757–865*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ORNING, Hans Jacob. 2014. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revidering". *Historisk tidsskrift* 93: 193–216.
- . 2015. "Hvorfor vant kongene?" *Historisk tidsskrift* 94: 285–292.
- RAMBERG, Linn Eikje. 2017. *Mynt er hva mynt gjør. En analyse av norske mynter fra 1100-tallet: Produksjon, sirkulasjon og bruk*. Stockholm Studies in Archaeology 73. Doktoravhandling. Stockholm: Stockholms universitet.
- RIGBY, S.H. 1995. *English Society in the Later Middle Ages*. London.
- ROYMANS, Nico & Joris AARTS. 2005. "Coins, soldiers and the Batavian Hercules cult. Coin deposition in the sanctuary of Empel in the Lower Rhine region". I Colin Haselgrove & David Wigg-Wolf (red.), *Iron Age coinage and ritual practices*, s. 337–359. Studien zu Fundmünzen der Antike 20.
- SKAARE, Kolbjørn. 1969. "Olav Kyrres myntreform». *Nordisk Numismatisk Årsskrift*, 21–36.
- . 1976. *Coins and Coinage in Viking Age Norway*. Oslo: Universitetsforlaget.
- . 1995. *Norges mynthistorie. Mynter og utmynting i 1000 år. Pengesedler i 300 år*. Numismatikk i Norge, I. Oslo: Universitetsforlaget.
- SKAARE, Kolbjørn & Eiliv STEINNES. 1966. "Mynter i atomreaktoren, aktiveringsanalyse av norske middelaldermynter". *Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad* 5: 81–89.
- SPUFFORD, Peter. 1986. *Handbook of Medieval Exchange*. Royal Historical Society Guides and Handbooks. London.
- . 1988. *Money and its Use in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- STEINNES, Asgaut. 1936. "Mål, vekt og verderekning i Noreg i millomalderen og ei tid etter". I Sven Aakjær (red.), *Mål og Vekt*, 84–154. Nordisk Kultur 30. København/Oslo/Stockholm.
- SVERRES SAGA*. Overs. Finn Hødnebo. Norges Kongesagaer, bind 3. Oslo: Gyldendal, 1979.

Svein H. Gullbekk, professor ved avdeling for numismatikk og klassisk arkeologi, Universitetet i Oslo. E-post: s.h.gullbekk@khm.uio.no

---

Borgerkrigen i Saxo Grammaticus' *Gesta Danorum*

THOMAS KRISTIAN HEEBØLL-HOLM

This article investigates the Danish civil war, 1131–1157, as it is presented by Saxo Grammaticus in the chronicle *Gesta Danorum*. In the article I argue that the civil war resembles the feud in practical concerns. Thus, unrestrained emotions play a pivotal role in the escalation of conflict. However, and in contrast to the feud, the Saxo's civil war differs in scope and objectives. Since the source of the conflict is the throne and hence the fate of the entirety of the Danish realm, it is a conflict wholly different from the feud. Rather, in the *Gesta Danorum*, the civil war is to be seen and interpreted as a variant of the civil war as it was waged in the Roman Republic. Such an imperial conception of the Danish kingdom renders the civil war as different from the feud as well as the conventional war between kingdoms and peoples.

Inledning*

I artiklen «Why Civil Wars Are Lasting Longer» bragt i tidsskriftet *Foreign Affairs* bemærker Lise Morjé Howard og Alexandra Stark følgende:

Although particularly complex, the Syrian civil war is an example of a general trend: civil wars are lasting longer and are increasingly likely to end with a one-sided victory rather than a negotiated settlement. This follows a brief period, from the fall of the Berlin Wall until the 9/11 attacks, when, for the first time in history, most civil wars ended in negotiation. What changed to account for these trends? The course of civil wars is influenced by the international political environment. A given environment has specific norms, or expectations of appropriate behavior, that influence the decisions of policymakers. This is true for conflict resolution as well: in different periods, policymakers have different be-

* Forskningen til denne artikel er fortaget med støtte fra den Danske Grundforskningsfond.

liefs about how conflicts—including civil wars—ought to end, which in turn affects how they do end.¹

Denne passage indeholder flere interessante observationer om borgerkrig. Den første er, at vi er på vej tilbage til den historiske normalitet i borgerkrige nemlig den, hvor sejren er ensidig og som oftest også nådesløs og kompromisløs. En anden observation er, at måden konflikter afsluttes på i høj grad er påvirket af de herskende normer for konflikt i et givent internationalt politisk rum. Termen ”international” er naturligvis en anakronisme. Ikke desto mindre er understregningen af normens rolle væsentlig. Mens ”konventionelle” eller ”almindelige” krige næsten altid er defineret af regler og normer, hvorved krigen gøres legitim, så er borgerkrig i høj grad defineret ved sit fravær af samme. Dette fravær kan måske bidrage til at forstå passagens tredje observation, nemlig at borgerkrige varer længere og med den ene parts totale sejr. Dette kan meget vel være et resultat af borgerkrigens immanente mangel på normer og dermed også på gensidigt anerkendte muligheder for at afslutte konflikten.

I denne artikel vil jeg behandle Saxo Grammaticus’ fremstilling af borgerkrigene i Danmark og Norge i 1100-tallet. Disse vil jeg sammenligne med Saxos behandling af konventionel krig, dvs. krige mod fjender udenfor Danmark, og som derfor følger konventioner og normer for krig, der er fraværende i Saxos fremstilling af borgerkrigen. Slutteligt vil jeg diskutere borgerkrigen og følelsers status i forhold til såvel konventionel krig som slægtsfejder. Denne artikel søger således at undersøge hvorledes borgerkrigen adskiller sig fra den konventionelle krig såvel som slægtsfejder i Saxos *Gesta Danorum*.

Et aspekt, der ofte er fraværende i behandlingen af borgerkrig, er følelser, men i denne artikel vil jeg argumentere for, at netop utæmmede følelser spiller en væsentlig rolle i eskaleringen af borgerkrig i såvel Danmark som Norge. Jeg lægger således særlig vægt på følelsernes rolle i konflikten, men jeg benytter ikke en specifik teoretisk model til læsningen af Saxo. Snarere er følelser vigtige i fortællingens udvikling og som katalysator for begivenheder. Således er jeg interesseret i, hvad man kunne kalde en ”følelsernes kædereaktion”, hvor én følelse leder til den næste.

Ligesom sin samtids kristne krønikeskribere havde Saxo et værdineutralt forhold til følelser. De var hverken gode eller onde. De var ikke per definition irrationelle, men de skulle modereres af fornuften. Således kunne f.eks. vrede være fuldt ud legitim under forudsætning af, at følelsen var berettiget. Her var vreden en god og produktiv følelse. Men hvis vreden kom ud af kontrol og overdøvede for-

¹ Howard and Stark 2018. Der er selvsagt ikke enighed om denne definition. For divergerende syn herpå, se f.eks. Kalyvas 2006; Keen 2012; Luttwak 1999: 36–44.

nuften, blev den imidlertid negativ og destruktiv. På denne vis var Saxo på linje med kirkefædre så som Augustins syn på følelser.²

Det skal her bemærkes, at artiklen på ingen måde argumenterer for en universel fortolkning af borgerkrig som fænomen. Snarere er det fremstilling af, hvorledes en toneangivende historioграф og propagandist fremstillede og opfattede 1100-tallets interne stridigheder i Norden.

Saxo Grammaticus og *GESTA DANORUM*

Forfatteren til *Gesta Danorum*, Saxo Grammaticus, var højst sandsynligt kannik ved domkapitlet i Lund (Friis-Jensen 1989). Selve værket blev formentlig afsluttet omkring år 1208 (Friis-Jensen 2012). Det beskrev danskernes historie fra tidernes morgen til 1185 og var blevet til på bestilling af ærkebiskop Absalon af Lund (†1201). Det blev tilegnet Absalon og dennes efterfølger – og nevø - ærkebiskop Anders Sunesen og til kong Valdemar II Sejr. Disse to ærkebisper var højst sandsynligvis Saxos patroner, og ledere af den magtfulde slægt, Hviderne, der var Valdemarernes hovedstøtter i det danske aristokrati. Hvidernes og Valdemarernes magt var nemlig nøje forbundne, da de i fællesskab havde nedkæmpet eller udslettet andre konkurrerende grene af kongeslægten under den danske borgerkrig (1131–1157) og i de efterfølgende årtier (Se f.eks. Hermanson 2013). Saxo kan således betragtes som en slags hofhistoriker og propagandist for Valdemarerne og Hvideslægten, og selve værket som dette dynastis officielle historie om Danmark.³ Det betyder selvfølgelig også, at hans fremstilling af Danmarks historie i 1100-tallet er stærkt tendentiøs. Med andre ord, så var der væsentlige elementer af propaganda, der havde til formål at retfærdiggøre Valdemarernes herredømme. Her optrådte beretningen om borgerkrigen, der begyndte med mordet på Valdemar I's far Knud Lavard og sluttede med Valdemars tronbestigelse, da også som et klassisk totalitært argument: "Før mig [Valdemar] var der kaos. Jeg bragte orden og sejr". Dette argument retfærdiggør retrospektivt herskerens indimellem brutale handlinger.⁴ Men det betyder ikke at Saxo løg. Som Michael H. Gelting har demonstreret, benyttede Saxo sig af omfattende samtidige kilder, for at fremstille en beretning, der var selektiv og tendentiøs, men overordnet også sandfærdig (Gelting 2012). Saxo spandt altså en historie, der stillede Valdemarerne i

² For Augustins syn på følelser, se Rosenwein 2016: 24–31.

³ For Saxos baggrund, se Mortensen 2018: 31 ff; Heebøll-Holm 2013: 155–159, Friis-Jensen 1989; 1993.

⁴ Saxos kollega, Sven Aggesen skrev således, at Valdemar var mere grusom mod sine slægtninge end hvad der var rimeligt. SM I: 139.

et positivt lys, og her benyttede han bl.a. fremstillinger af Romerriget og de romerske borgerkrige som litterært og historisk sammenligningsgrundlag.

Gesta Danorum var skrevet i smukt, men kompliceret sølvalderlatin, der bevist parafraserede særligt romerske forfattere, først og fremmest Valerius Maximus og Iustinus, men også Lucans værk *Pharsalia* – også kendt som *De bello civile* – om den romerske borgerkrig mellem Julius Cæsar og Pompejus. Saxo var således indgående bekendt med, hvorledes en borgerkrig blev beskrevet i det romerske imperium. Fascinationen af Rom begrænsede sig imidlertid ikke kun til sprog og stilistik. I *Gesta Danorum* understregede Saxo konstant det danske kongeriges imperiale træk. Således var en af grundfortællingerne i krøniken, hvorledes det danske kongerige reelt var et imperium, der opstod på samme tid som det romerske. Videre fulgte det danske imperiums historie parallelt det romerske, og Saxo beretter, hvorledes danskerne og romerne i Antikken reelt havde delt Europa i to dele. Rom herskede i syd og vest, danskerne i nord og øst. Denne imperiale dagsorden blev understøttet af Saxos konsekvente brug af romersk imperiale termer i fremstillingen af danskernes rige. Denne fremstilling af Danmark som et imperium gjorde det lettere for Saxo at benytte romersk terminologi og militær ideologi – i kombination med hans samtids mere kristne, feudale træk. Denne ”romerske diskurs” gør, at vi som læsere nemmere kan identificere eller skelne de normative forskelle på 1100-tallets danske og nordiske krige, men sammenblandingen med samtidens realpolitiske virkelighed og institutioner gør også, at det kan være svært at tolke *Gesta Danorum*s budskab. I denne artikel vil jeg argumentere for at den romerske kontekst spillede en stor rolle for fremstillingen og forståelse af Saxos skildring af den danske borgerkrig – og i mindre grad den norske.

Borgerkrigene

Den danske borgerkrig – hos Saxo kaldet *bellum civile* – synes at angive den generelle skabelon for borgerkrig i *Gesta Danorum*s sidste bøger. Her er følelser en fremtrædende drivkraft i konflikten, og de bidrager væsentligt til krigens forbitrelse. Borgerkrigen havde sit udspring i kong Niels’ søn, Magnus, mord på sin fætter Knud Lavard i januar 1131. Mordet udsprang af Magnus’ jalousi over Lavards succes som kriger og fyrste og af frygt for at Lavard skulle blive valgt som konge efter Niels. Lavards venner bad om at få ham begravet i Roskilde, men kong Niels afviste, da han frygtede at synet af liget ville øge Roskildeborgernes raseri over mordet (*indignationem, inuisam*). Saxo beretter dog, at denne afvisning i virkeligheden dækkede over Niels frygt (*pauorem*) for folket snarere end et ønske om at opretholde freden, og at den faktisk afslørede hans had (*odium*) til Knud Lavard (Saxo 14.7.1).

Da nyheden om Lavards mord bredte sig i riget, standsede de muntre (*hilaritate*) julegilder øjeblikkeligt og blev afløst af sorg og grådkvalt klage (*moerore, gemebundi*) over forbrydelsen. Mens Magnus var jublende glad (*gaudium animo*) over, det vellykkede mord forbandede folket ham (Saxo 13.7.2–3). Da Lavards venner viste Knuds gennemhullede kjortel frem for folket voksede deres forargelse (*irritamentum*) og hævntrang (*ultionis cupiditatem*). Knuds halvbrødre Harald Kesja og Erik Emune krævede nu hævn på tinget i Ringsted. Harald var her mere motiveret af magtbegær end hævntørst (*maiore regni quam ultionis affectatione*), mens Erik mere fromt var vild af raseri og kun ønskede hævn (*sola uindictę meditatione*) (Saxo 13.7.4). Vi ser altså her vrede og hævntørst som umiddelbart positive og retfærdige følelser, men også hvorledes andre mere negative følelser spillede en fundamental rolle i konfliktens tidlige historie.

Frygt for folket (*popularis inimicitię metu*) fik nu Niels til at blive borte fra tinget i Ringsted. Her havde Knuds halvbrødres grådkvalte ord (*lachrymosa eorum*) bevæget folket til at dømme Magnus i eksil, men pga. Niels tidligere gode regeringsførelse samt usikkerheden om hans rolle i mordet, besluttede folket i første omgang at lade tvivlen komme ham til gode. Alligevel vakte kongens fravær en vrede (*consternationis furiis incitatus*), og denne vrede medførte at tinget opløstes, og folket stormede mod Roskilde for at dræbe kongen. Niels sendte så ærkebiskop Asser af Lund ud for at dæmpe folkets vrede (*ire vulgi*), og kongen fik lov til at forsvare sig på tinget. Det besluttedes at Magnus skulle drage i eksil. Folket blev således beroliget (*pacato*), og Niels håbede, at Magnus' fravær ville få folket til at glemme sin vrede (*iram*) (Saxo 13.7.5–8). Niels venner, der selv var implicerede i mordet på Knud Lavard, kritiserede imidlertid kongen for at have svigtet sin pligt som fader ved at vanære sin søn og for at have bukket under for det simple folks vilje og ondsind (*malignate*). Niels lod derfor hånt om gudsfrygten (*inimica religioni charitate*) og lod Magnus vende hjem. Med denne handling viste han sig dermed medskyldig i mordet, og Knuds halvbrødre og folket valgte nu at afsætte og føre krig mod Niels. Nu havde folket behov for en leder, og de valgte Erik til konge pga. hans personlige kvaliteter. Begge var af kongelig slægt, men Harald var en grådig ægteskabsbryder og dermed moralsk uacceptabel, mens Erik var beskeden og fokuserede på at hævne forbrydelsen fremfor at vinde tronen. Derfor afviste Erik i første omgang kronen, da han ville vinde den med våben gennem ærlig strid, men efter han var blevet forrådt af biskoppen af Ribe, tog han imod kongeværdigheden og følte nu endnu mere trang til at hævne sin bror (*acrius in patris ultionem erigitur*) (Saxo 13.8.1–4). Nu begyndte krigen, men Harald Kesja, hvis had til Niels var mindre end hans misundelse og vrede (*perosus, inuidia*) over at Erik var blevet valgt til konge, fik ham til at skifte side. Dermed gjorde hadet, at Harald

forrhåtte Erik og den hellige sag: hævn over Knud Lavards mord og straffen af en forbrydelse (Saxo 13.9.1, 13.9.5). Borgerkrigene fortsatte nu med vekslende intensitet de næste 26 år, og de medførte omfattende forræderi, blodsudgydelse i kongeslægten, helligbrøde og uhindrede vendiske plyndringstogter mod de danske kyster. Kulminationen og selve symbolet på rigets forfald var Blodgildet i Roskilde i 1157, hvor Erik Emunes søn Sven Grathe stik mod alle konventioner myrdede Knud Magnussen (kong Niels' sønnesøn), og forsøgte at myrde Valdemar. Med andre ord bragte denne troløse helligbrøde via borgerkrig riget i en sådan grad af opløsning, som ingen ydre fjende havde kunne gøre det.

I kontrast til hans rivaler er Valdemars handlinger i borgerkrigen eksemplariske: han søgte ikke hævn men forlig. Således giftede han sig med Lavards morders datter og sluttede fred med Magnus' søn, han forlod kun Sven Grathes tjeneste fordi Sven svigtede Valdemar, og endelig begræd han drabet på Sven efter slaget ved Grathe Hede i 1157 og tilgav hans tidligere fjender.

Saxos behandling af den norske borgerkrig ligner den danske, om end den er fattigere på ord for følelser, da Saxo hverken havde helt det samme kendskab til eller præferencer i striden. Når alt kom til alt, så var hans primære interesse i Norge i denne henseende blot at legitimere Valdemars krav på den norske trone og hans togter mod landet i 1160erne. Saxos beretning om den norske borgerkrig begynder med et flashback for at forklare, hvorfor gesandter fra en af krigens parter i 1160erne opsøgte Absalon og Valdemar og tilbød den danske konge tronen. Saxo beretter således, at borgerkrigen havde ødelagt Norge [*civilibus bellis ... corruptum*], og at krigen tog sin begyndelse med striden mellem kongeætlingene Sigurd (Slembe) og hans halvbror, Harald den Irske (Harald Gille). Saxo gav direkte Harald skylden for borgerkrigens udbrud, for Harald havde afsat kong Magnus (den Blinde), som han ydermere havde blindet, kastreret og tvunget i kloster.⁵ Som hævn for Haralds angreb på Sigurd og for hans afsættelse af kong Magnus myrdede Sigurd nu Harald, mens han besøgte en elskerinde. Mens drabet altså havde en ærlig årsag, så fandt mordet dog knap så ærefuldt sted, for det skete mens Harald var ukampdygtig. Derefter befriede Sigurd Magnus og genindsatte ham som konge, dog ikke for Magnus' egen skyld, men for at bruge ham som påskud til at føre krig mod Harald den Irskes sønner (og reelt tage magten) (Saxo 13.11.3–7, 14.29.1–2). Haralds sønner Inge (Krokrygg), Sigurd (Munn) og Østen (Øystein) besejrede imidlertid Sigurd, der blev fanget og dømt til døden ved tinget. Endvidere nægtedes Sigurd en præst til at tage imod sit skriftemål, og fremfor en regulær helrettelse blev Sigurd tortureret til døde, som hævn for drabet på Harald. Saxo bemærker nu, at Sigurd under sine pinsler aldrig bønfuldt, klagede

⁵ Se Bjørn Bandliens bidrag i dette nummer for uddybelse af denne straf.

eller viste tegn på smerte, men blot roligt fremsagde bønner, som om han i fred og ro læste af psalteren (*non gemitum, non suspirium edidit, non supplicem aut tristem uocem emisit [...] quasi in ocio psalterium relegens*). Altså var hans død at sammenligne med en martyrs, og det selvom Saxo anerkender, at han var en forræder. Pga. hans tapperhed burde sønnerne dog have skånet ham, fortæller Saxo, men deres hævngherrighed (*vindictę cupidi*) gjorde, at de ikke ville hylde tapperhed (*uirtutis insignia*), og ydermere at de i deres vrede og ondskab (*seuuisse [...] crudelitate [...] seuitiam*) også vanærede hans lig (Saxo 14.29.4–5). De tre brødre delte nu magten, men efter kort tid udbrød der strid mellem Inges og Sigurds mænd. Her fór Inges mænd frem med voldsom vrede og hævntrst (*seuissimis consternationis furiis concitati*) ikke bare mod Sigurds mænd, men også mod Sigurd selv, thi han havde ydmyget Inges mænd ved at voldtage deres hustruer. Således blev Sigurd hugget ned i en kirke. Da Østen hørte om mordet og forstod, at Inge ikke ville dele magten med ham, flygtede han, men han blev forfulgt og myrdet af Inges mænd, der håbede at mordet kunne skaffe dem belønning og ære (Saxo 14.29.7–8). Andre kongættlinge ville nu hævne disse mord og førte krig mod Inge, som de regnede for en svag regent pga. hans pukkelryg. Reelt var det imidlertid kongetitlen de ønskede. Nu fulgte en række kampe, hvor ingen nåde blev udvist overfor potentielle tronkandidater (Saxo 14.29.9–16). Til slut besluttede nogle norske stormænd at invitere Valdemar til at tage magten og genoprette orden i Norge. Efter at have sikret sig velvilje i Norge sejlede Valdemar med en flåde til Viken, hvor han blev mødt med stor entusiasme (*alacritate*) og holdt fredeligt ting med befolkningen, altså genoprettede god kristen orden og fred i området. Desværre blev Valdemar for længe i området, og da han ydermere fór frem med fromhed fremfor grusomhed – han ville ikke brænde Tønsberg pga. risikoen for at ilden ville ramme kirkerne – løb danskerne tør for forsyninger og måtte vende hjem (Saxo 14.29.17–18). Et par år senere vendte Valdemar tilbage til Viken. Her blev han modtaget som hersker, og folket var velvilligt indstillet overfor ham (*beniuolentia*). Igen holdt han ting fremfor at kæmpe, og Vikenboerne frydede sig (*letos, gratis*) over hans store hære og flåde (Saxo 14.38.1). Der var altså på ingen måde tale om en hærgende invasionsstyrke, men snarere om en fredsgenoprettende operation. Mens det umiddelbart var en invitation fra nogle af de stridende norske parter samt et dansk krav på den norske trone, der gjorde at Valdemar greb ind i borgerkrigen, så var det også behovet for at genoprette orden i Norge, der legitimerede Valdemars intervention. I kontrast til nordmændene ledte danskerne derfor felttog mod Norge motiveret ikke af følelser, men af legitime krav og fromme ønsker om at genoprette freden. Mens hævn afgjort var en juridisk gyldig grund til at erklære og føre krig, så var det suspekt, når krigsførelsen dybest var motiveret af magtbegær og uforsonligt had.

I begge disse borgerkrige synes en kædereaktion af følelser at overdøve fornuften og fungere som en katalysator for ødelæggende krige, der bragte begge riger i knæ og inviterede fremmede invasioner. I Danmark angreb venderne og i Norge danskerne. Forskellen på de to invasioner var imidlertid at venderne kun ville ødelægge og plyndre, mens danskerne vil genoprette lov og orden.

Konventionelle krige

Som kontrast til borgerkrigen vil jeg her kort sammenligne dem med Saxos fremstilling af krigen mod kongerigets fjender, henholdsvis venderne og sachserne.

Venderne er i Saxos optik en oprørske provins i det danske imperium – men de ikke at regne for danske ”borgere”, ligesom romerne kun gradvist udbredte ”borgerskabet” til de erobrede områder i imperiet. Sachserne er mere lig en regulær, fremmed magt med hvem man konkurrerer om magt og territorium. Ydermere er det værd at bemærke, at mens følelser også spiller en rolle i disse konflikter, så er de tøjlede, og de benyttes konstruktivt til at nå politiske mål.

I Saxos fremstilling er venderne et upålideligt folk, der er kulturelt, civilisatorisk og materielt tilbagestående. De er således barbarer og hedninge, der med stærk og sikker hånd skal styres. Siden tredje bog i *Gesta Danorum* har venderne *on-off* stået i et tributært forhold til det danske kongerige, og forholdet til venderne krøniken igennem er præget af en grundlæggende vendisk underdanighed. Periodelvis gør de oprør, når danskerne er svækkede, men de bliver altid bragt tilbage under dansk dominans. Så længe der er en stærk dansk konge, er Venden en lydige provins i det danske imperium. Når danske konger imidlertid er svage som under den danske borgerkrig, griber venderne chancen til at falde over deres danske overherrer, og Saxos umiddelbare og eksplicitte begrundelse for vendertogterne under Valdemarerne er selvforsvar. Venderne har udnyttet dansk svaghed til at gøre oprør og plyndre Danmark. Det skal stoppes, og mens den religiøse kamp mod hedninge – fremstillet som korstog i de sidste bøger af *Gesta Danorum* – afgjort spiller en rolle, så overdøver dette ikke det grundlæggende motiv om dansk overherredømme over venderne. Et eksempel herpå er Absalons fredsforhandlinger i 1159 med den vendiske gesandt, Dombor, efter Valdemars første togt mod venderne. Her forsøgte Dombor at undskylde for de vendiske overfald på Danmark under borgerkrigen, men Absalon, der selvom han reelt var vred (*indignatio*), beherskede sine følelser og svarede Dombor ved at opregne de områder i Danmark, som venderne havde plyndret og lagt øde. Da Dombor mærkede, at Absalon var urokkelig, tilbød han total vendisk underkastelse for at stilne danskernes hævntrøst (*uindictę satietatem*), og danskerne accepterede fred mod at venderne stiller gidsler. Vi ser altså her en Absalon, der tøjler sin vrede for at

opnå en fredsslutning. Dette er umiddelbart nok til at slukke en dansk vrede og hævnthirst. Denne stoiske kontrol af følelserne er generelt kendetegnede for Saxos helte i de sidste bøger, og i særdeleshed for Absalon.⁶ Et andet eksempel herpå kan ses i erobringen af Arkona i 1168, hvor Absalon tøjlede danskernes hævntrang og plyndringslyst og i stedet advokerede for en fredelig overtagelse af øen via kristningen af befolkning. Her sikrede kristen nåde og tilgivelse, ikke hævntrang, freden (Saxo 14.39.24–48).

I 1160erne blev Vendertogterne blev som regel udført i samarbejde med sachserne. Selvom danskerne og sachserne formelt var allierede, så var de også rivaler, for begge ønskede at herske over venderne. Til trods for deres rivalisering udbrød der dog kun én gang åben strid. Det skete i 1169 eller 1170 og ifølge Helmold af Bosau var årsagen, at danskerne nægtede at dele byttet fra Rügen med sachserne. Ifølge Helmold måtte danskerne da også, efter at hertug Henrik Løve havde pudset sine vendiske undergivne på Danmark, betale sachserne den retmæssige del af byttet for at opnå fred. Dette var imidlertid på ingen måde fremstillingen af situationen hos Saxo. Umiddelbart efter Knud VI's kroning og Knud Lavards helgenfest i Ringsted i 1170 beretter Saxo, at danskerne udførte et sejrrikt felttog mod Oldenburg i Holsten. Her fór de imidlertid frem med lempe. De undlod således at angribe og plyndre en kirke selvom Oldenburgs indbyggere havde søgt tilflugt der med deres værdigenstande, for danskerne ville ikke lade plyndringslyst (*libido prædandi*) lede dem til heliibrøde. Endvidere undgik danskerne at dræbe fjendens flygtende riddere. I stedet stødte de ridderne af hesten med den stumpede ende af lansens, for de frygtede, at drabet på en (forsvarsløs?) medkristen ville skade deres sjæle. I *Gesta Danorum* kommer dette angreb ud af det blå, og Saxo antyder kun, hvorfor danskerne pludselig sendte tropper mod deres allierede i Oldenburg. I en fiktiv samtale mellem de sachsiske stormænd kommer det dog frem, at danskerne har handlet i selvforsvar. Hvilken årsag de har til selvforsvar udtrykkes ikke (Saxo 14.45.1–14.46.3, 14.48.1, Lind et al. 2004: 72–82). I denne sammenhæng er det dog irrelevant, for mens Helmold utvivlsomt har ret i sin fremstilling, så er det væsentlige her, at danskerne har handlet med den rette *animus* – dvs. upåvirket af grådighed og grusomhed – og det selvom sachserne beskrives som notorisk falske og troløse.

Samlet set kan man altså sige, at disse krige mod venderne og sachserne var konventionelle. De havde til formål at skabe fred og orden og genoprette *status quo*. Kun følelsen af from hengivelse til den kristne sag og (retfærdig) hævnthirst over de forbrydelser, der var blevet begået mod danskerne, kommer til udtryk, og disse bliver

⁶ Saxo 14.25.1–3, 14.25.22–25. Dombors taler underbygger og illustrerer endvidere det fundamentale magtforhold mellem danskere og vendere i *Gesta Danorum*.

tøjlet af Saxos danske helte. Vi ser altså ikke følelser som en ustopelig katalysator for videre konflikt, men blot som en vigtig drivkraft til at nå sine mål. Når disse er opnået, kan man slutte fred.

Romere, retfærdig krig og slægtsfejde

Så hvordan skal vi forstå Saxos fremstilling af borgerkrigen? Er følelsernes magt den eneste forskel på konventionel krig og borgerkrig? Og hvilken relation har Saxos borgerkrig til den i højmiddelalderen dominerende konfliktform: slægtsfejden og den "private" krig? For at undersøge det spørgsmål nærmere vil jeg analysere henholdsvis det romersk-kristne koncept for retfærdig krig og middelalderens fejder og sammenligne dem med Saxos fremstilling af de danske krige. Højmiddelalderens juridiske tænkning om krig var i høj grad formet af det antikke Roms såvel som de kristne kirkefædre. Grundlæggende betragtede romerne krigens årsag og konventioner de var formuleret af Cicero i *De Officiis*:

The only excuse [...] for going to war is that we may live in peace unharmed; and when the victory is won, we should spare those who have not been blood-thirsty (*crudeles*) and barbarous (*immanes*) in their warfare. [...] Not only must we show consideration for those whom we have conquered by force of arms, but we must also ensure protection to those who lay down their arms and throw themselves upon the mercy of our generals (Cicero, *On Duties*, I.35; Neff 2005: 13–15).

Krigen skulle altså sikre fred, og så snart kamphandlingerne var overstået skulle nåde udvises overfor alle, der ikke havde vist sig overdrevent brutale og blodtørstige, altså hvis handlinger var ude af proportioner med samtidens normer for krig. Retshistorikeren Stephen J. Neff understreger, at krig for romerne dybest set var et juridisk fænomen, der omhandlede voldelig konflikt mellem samfund snarere end individer – et synspunkt som f.eks. John af Salisbury også advokerede for i værket *Policraticus* fra 1159, og som Saxo parafraserede (Hosler 2013: 92, 121). Krig førtes mod ydre, men ikke indre fjender, den var karakteriseret af regler og konventioner. I dens udførelse skulle den udføres og styres af offentlige myndigheder for at fremme samfundets interesser. Kort sagt, det var et offentligt anliggende og på denne vis adskilte krigen sig fundamentalt fra fejden, der umiddelbart hidrører den private sfære (Neff 2005: 15). Således kunne krig kun føres mod andre organiserede samfund, altså stater.

Da krigsførelse i romersk optik dybest set var en retshandling, der skulle tjene til at bringe orden, korrigere uret og genoprette *status quo*, skulle den også følge konventionerne. Dette indebærer, at krigen ikke måtte være følelsesmæssigt motiveret, idet den blot var et redskab, men ikke årsag, for at håndhæve af retfærdighed. Som retfærdighedens redskab skulle soldaten hævde og forsvare juridiske rettigheder, knægte uro og promovere nyttige samfundsværdier (Neff 2005: 18, 20, 29–30, 38).

Dette er selvfølgelig en stærkt forsimplet udgave af Ciceros tanker om krig, og andetsteds i *De Officiis* indrømmer han da også, at krig kunne være motiveret af et ønske om magt og hæder, men selv her måtte krigen stadig hvile på et retfærdigt grundlag, og disse krige skulle udføres med lille bitterhed (*acerbe*) (Cicero, *On Duties*, I.38). Følelser skulle altså spille en minimal rolle i krigsførelse, da det dybest set handlede om at håndgæve retfærdighed, og soldaten var at betragte som en slags politimand.

Augustin udbyggede og kristianiserede den romerske teori om retfærdig krig. Den skulle føres for at beskytte andre, begrænse begær og udrydde synd. Således understregede Augustin krigens moralske dimension, og han argumenterede for, at krigen kun kunne være retfærdig, hvis den bragte én nærmere freden – både den menneskelige og den guddommelige. Som Cicero betragtede Augustin krigen som en slags politiaktion, der skulle tjene til at opretholde orden og udrydde det onde. Da drab er en dødsynd, kunne soldaten kun varetage sit hverv uden at fortabe sin sjæl, hvis han agerede uden følelsesmæssig involvering i konfliktens og kun tog hensyn til fællesskabets bedste. Som Frederick H. Russell (1987: 111) skriver:

The real danger in being a soldier was not military service itself but the malice and lust for revenge that often accompanied it. When done without taking pleasure in it, punishment of evil-doers to prevent them from doing further wrong became an act of love.

Soldaten skulle derfor undgå at kæmpe for egennytte og egne drifter – *libido* - og i stedet agere ud fra *caritas* – kærlighed – for hans næstes sjæl (Neff 2005: 38, 47, 49, 59–60). Russell opsummerer Augustins syn på disse begreber således:

Libido, his generic term for earthly desires, was linked with *cupiditas*, cupidity or avarice. The *libido dominandi* or lust for domination became the primary motive for the actions of unredeemed humanity. *Caritas*, ordered love, contrasted with *libido* or *cupiditas*, disordered or inordinate love. What determined an individual's moral status was the quality of his love, which was located in the in-

ward disposition of his heart, his *praeparatio cordis*, rather than his outward acts (Russell 1987: 108).

I 1100-tallet blev den retfærdige krigsteori sat i system, og man formulerede en række kriterier, der skulle være opfyldt for at krigen var retfærdig. Blandt disse var kravet om det rette sindelag og intention, *intentio* og *animus*, hos kombattanterne, og et krav om moderation og proportionalitet. Det sidste indebar, at man som fredens og retfærdighedens redskab bl.a. ikke måtte handle unødigt grusomt. Moderation af grusomhed hang direkte sammen *intentio* og *animus*, idet man ikke måtte lade krigen optænde følelser som begær og glæde ved drab, men skulle opretholde en kristen ydmyghed (Jensen 1993: 38–39, Neff 2005: 51–52, 64, 67–68, Russell 1975: 128–131).

Disse teorier vandt udbredelse i middelalderen og kan findes i mange middelaldertrakter om krig og regeringsførelse, f.eks. i den allerede nævnte *Policraticus*. Selvom det blot var en teori, så synes krige i middelalderen i teorien at forsøge at leve op til disse krav. Borgerkrigen som koncept passede imidlertid dårligt med denne teori.

Begrebet 'borgerkrig' stammer grundlæggende fra det græske begreb *stasis*. Det beskriver en krig internt i den græske *polis*, som eksplicit udviskede skellet mellem familien eller husstanden, *oikos* – (den private sfære styret af husfaderen), og det offentlige eller fælles - *polis*. Giorgio Agamben (2015: 7–8) beskriver *stasis* således:

Civil war is the *stasis emphylos*; it is the conflict particular to the *phylon*, to blood kinship. It is to such an extent inherent to the family that the phrase *ta emphyilia* (literally, 'the things internal to the bloodline') simply means 'civil wars'.

Borgerkrigen er således at betragte som en krig internt i familien, og da familien er grundstenen i alle før-moderne samfund (uanset hvorledes det enkelte samfund definerer rækkevidden af familien), så bliver borgerkrigen også en fundamental strid om samfundets identitet og eksistens. I *De bello civile* skriver Lucan således om den romerske borgerkrig, (dvs. kampen mellem Julius Cæsar og Pompejus om magten over imperiet): 'What madness (*furor*) was this, my countrymen, what fierce orgy of slaughter?' (Lucan, *The Civil War*, I,1). og værket igennem gentager han galskabens rolle i krigen, som han konsekvent beskriver som kriminel dvs. mod lov og orden: 'Huge is the task that opens before me—to show what cause drove peace from earth and forced a frenzied nation (*furentem ... populum*) to take up arms' (Ibid., I,1). To ting synes således at springe i øjnene ved borgerkrigen: at det var en krig indenfor

”familien” og at utøjlede følelser karakteriserede den. David Armitage (2017: 33) har opsummeret den antikke borgerkrig således:

What made ”civil” war so different was that the enemies were all too familiar and could even be thought of as familial: it was one’s fellow citizens – or *cives* – who were on the other side. Such a war, then, challenged the standard Roman criteria, their very definition of war, to the breaking point. The enemies were not others; they were, in effect, the same. And it was hard to see a struggle against them as just when it so obviously affronted their conception of just war, which implied a legitimate enemy as well as a proper cause for self-defense. The resulting idea of civil war was deliberately paradoxical: a war that could not be a war, fought against enemies who were not enemies.

Men hvad betød borgerkrig for middelaldermennesket? Den græske *polis* og det romerske imperium deler flere af de karakteristika vi i dag tillægger stater. I middelalderen blev disse imidlertid afløst af et kludetæppe af kongeriger, fyrstendømmer og bystater, og mens den romerske kejsers magt reelt var reel suveræn, så var kongens magt i højmiddelalderen de facto en *legal fiction*, der kontinuerligt blev udfordret. Ydermere var distinktionen mellem offentlig og privat magtanvendelse meget uklar, og en stormand kunne ofte med fuld ret føre væbnet konflikt mod kongen. Det kan således være temmelig vanskeligt at skelne middelalderens borgerkrig fra fejden og den private krig netop fordi, det var en intern krig i et rige, hvis magtstrukturer var baseret på slægter og aristokratiske fraktioner snarere end mellem autonome riger i den romerske forstand. Middelalderens terminologi vidner da også herom. Disse gik således under termer som *faidus*, *pugna*, *certamen*, *guerra* og *bellum*, og som Couderc-Barraud bemærker, så kunne termen *guerra* benyttes som såvel den store krig mellem fyrster og riger som den lille konflikt mellem små aristokrater og gejstlige (Couderc-Barraud 2008: 213; se også Brown 2001: 21, Netterstrøm 2007; Firnhaber-Baker 2010). Både fejden og dens mere organiserede slægtning, den private krig, indbefattede at man i slægten havde kollektivt ansvar, og at uenigheder blev løst med hævn angreb og derpå følgende mægling ved en neutral tredjepart – ofte en konge. Den private krig var en videreudvikling af fejden. Her omhandlede striden ikke blot æreskrænkelser af mere symbolsk værdi som i fejden, men også kamp om ret til jord, værdier og ejendom. Den blev kun udkæmpet af rigets stormænd, og had spillede åbenlyst en rolle som katalysator. Had over uretfærdigheder ledte til hævn og nådesløs krig (Gauvard et al. 2002: 514, 621). Denne aristokratiske krig var dog ikke uforenelig med den retfærdige krig, hvis blot man principielt betragtede et fyrstendømme som

en politisk sammenlignelig enhed med Romerriget – selvfølgelig behørigt nedskaleret – og hvis krigen i øvrigt fulgte konventionerne.

Hvis vi ser på Saxos behandling af borgerkrigen, så ligner den umiddelbart blot en slægtsfejde på makroplan. Så var Saxos borgerkrige ikke bare det: slægtsfejder og privat krig? Men hvorfor kalder Saxo den så for en *bellum civile*? Hvorfor ikke benytte nogle af samtidens begreber?

Som historikere har vi en naturlig tendens til at ville forstå og kategorisere fortiden, og slutte fra levn til virkelighed, som Kristian Erslev skrev. Dette er en fuldt ud acceptabel metode, og jeg selv har da også andet steds udgået betegnelse af de interne danske krige i perioden 1131–1157 som borgerkrig og har i stedet benyttet termen *internecine war* (Heebøll-Holm 2015: 36–37). Men måske har jeg og andre historikere været for hurtige. Mens praksis i denne krig, som den er beskrevet i kilderne, reelt blot ligner en regulær slægtsfejde om kongemagten, så går noget af Saxos budskab formentlig tabt ved blot at reducere den til en stærkt tendentiøs (og pompøst beskrevet) magtkamp mellem medlemmer i en vidt forgrenet kongeslægt. Hvad nu hvis vi tager Saxos fremstilling af en borgerkrig efter romersk forbillede seriøs? Mens vi med nogen ret betragter som en slægtsfejde om magten i aristokratisk elite, så fremstiller Saxo den danske borgerkrig som kampen om magten i en pseudo-romersk *res publica*. Det adskiller Saxos borgerkrig fra fejden og den private krig. For Saxo var borgerkrigen en krig i og om *res publica*. Det var en krig, hvor retfærdighed og moderation var fraværende, og hvor ukontrollerede følelser fik frit spil og fungerede som katalysator for borgerkrigens udbrud og eskalation. Forskellen ligger ikke så meget i fejdens og borgerkrigens *modus operandi*, der langt hen ad vejen synes at være den samme, men i formål, genstand og konsekvenser. Slægtsfejden er det partikulære og personlige, borgerkrigen er om det universelle og fælles, selve *res publica*. Hvis Saxo har villet fremstille den danske borgerkrig som eksempelvis Lucan gjorde det med den romerske, så var indsatsen intet mindre end rigets overlevelse eller undergang. Lucans borgerkrig er således en krig i et imperium, en krig der afgjorde selve dets skæbne. Det kan fejden, hvor meget den end ellers ligner borgerkrigen, ikke hamle op med. Endvidere, som i Romerriget var selve titlen som hersker en sakral position, og herskeren, landet og folket var direkte forbundet hos Saxo. Herskerens egenskaber og opførsel smittede direkte af på hans undersåtter ditto. Derfor var Saxos fremstilling af borgerkrigen i begge henseender direkte forbundet til landets overordnede skæbne, og derfor spiller følelser og evnen til at tøjle følelser en meget mere væsentlig rolle i Saxos borgerkrig end i fejden.

Mens en slutning fra levn til virkelighed ud fra moderne kategorier er legitim som metode, så lukker den også af for en dybere forståelse af den verden og situation

Saxo ville fremstille. Dermed forhindrer den en dybere forståelse af det ideologiske og historiske budskab i værket. Her er efterligningen og parafraseringen af sølv-alderlatin og af det romerske imperium ikke blot opstøltet *pral*. Det afslører en grundlæggende måde, hvorpå Valdemarerne og deres støtter ville opfatte sig selv og ville opfattes af andre: som et imperium, men ikke en kopi af det romerske én-til-én, men snarere som et særegent dansk imperium, der dog som det romerske havde visse imperiale fællestræk. Altså Danmark var som Rom et imperium, fordi det delte samme imperiale grundstrukturer, men det var ikke en dårlig kopi af Rom. Sølv-alderlatin illustrerede nu engang denne pointe langt bedre end samtidens nordiske sprog. Med andre ord konstruerede Saxo altså det danske imperium ud fra samtidens politologiske kategorier på samme vis som vi som historikere i dag fortolker fortiden ud fra kvasi-universalistiske praksisser og kategorier.⁷

I denne henseende kan behandlingen af krigene mod naborigerne også illustre den imperiale pointe. Mens Saxo næppe har opfattet Norge som et imperium, så var det dog en slags rige eller stat i den romerske forståelse, og som sådan kunne Norge også opleve en ødelæggende borgerkrig. Da Valdemar I havde et legitimt krav på den norske trone, kunne han derfor også intervenere i borgerkrigen, men mindre for at udvide sin magt (*libido*) og mere for at genoprette orden, og altså drevet af kærlighed (*caritas*). I kontrast hertil var de vendiske angreb på borgerkrigens Danmark illegitime, dels fordi de i Saxos optik er en oprørske tributær provins i det danske imperium, dels fordi vendernes motiv blot er opportunistisk grådighed og plyndringslyst. I alle disse krige er det imidlertid karakteristisk, at valdemarerne kontrollerer deres følelser, mens borgerkrigens parter bliver drevet af dem.

Danskerne førte således konventionel krig – dvs. en krig der fulgte samtidens normer - mod venderne og sachserne, og de intervenerede i Norge i overensstemmelse med de romersk-kristne bestemmelser for retfærdig krig og med rette fromme sindelag. Som modsætning til denne krigsførelse beskriver Saxo, hvorledes den henholdsvis danske og norske borgerkrig var styret af følelser og hævntrang, der gik mod de romersk-kristne bestemmelser om, at krigeren ikke måtte lade sig styre af følelser og om, at krigen skulle være proportionel. Disse borgerkrige kan betegnes

⁷ De seneste årtiers forskning i middelalderhistorie har med held benyttet sig af komparative teorier trukket fra antropologi, sociologi og politologi. Problemet forbliver dog at disse teorier er udviklet på baggrund af studier af samfund i det 20. og 21. århundrede. Det er forskerne selvfølgelig klar over, og de forsøger at korrigere for denne anakronisme ved at udlede, hvad man måske kunne driste sig til at kalde sociologiske og antropologiske konstanter. Det har imidlertid medført, at forskningen har overset hvilket "politologiske", "sociologiske" og "antropologiske" modeller, man har benyttet i middelalderen til at spejle og analysere sit egen tid. Her forekommer i særdeleshed Romeriget at være middelalderens benchmark for en idealtypisk stat.

som overdrevent følelsesdrevne eller styrede, og kombattanterne overskred konstant samtidens normer for opførsel i krig.

Konklusion

Samlet set er Saxos fremstilling af borgerkrigene i Danmark og Norge således en endeløs stribe af hævn drab, der alle er motiverede af ukontrollerede følelser og som driver konflikten mod en kontinuerligt nedadgående spiral. Således skifter formålet med drabene fra at genoprette orden og straffe en forbrydelse til en nådesløse udryddelse af hele modstanderens slægt. Mens disse hævnfølelser måske nok kunne være berettigede, så ender de med at tage magten fra aktørerne og styre dem. Ydermere bliver følelserne aldrig modererede af en proportionalitetsfølelse eller from kristen nåde. Aktørerne kommer i følelsernes vold og bliver korrumpere, hvilket forbitrer og eskalere striden. I modsætning til den aristokratiske fejde, der blot omhandler en slægt, så indbefatter konflikten hele samfundet – *res publica* – og leder til dets sammenbrud. Det er således hele imperiets skæbne, der er på spil, og borgerkrigen er som sådan en offentlig krig i modsætning til fejden, der er privat.

I Saxos optik lå der altså en række grusomme forbrydelser, utøjlede følelser og selvisk magtbegær til grund for borgerkrigens *modus operandi*. Dermed kolliderer borgerkrigen ikke blot med den retfærdige krigs bestemmelse om *animus*, men også med proportionalitetsprincippet. De uhæmmede følelserne umuliggør en forhandlet fred. Kun ved at følge det retfærdige krigs principper og dermed genoprettelsen af normer for korrekt adfærd i krig kan freden genoprettes. Selvom Valdemar I's intervention i Norge slog fejl, så havde han den rette *animus*. Men i den danske borgerkrig handlede han med samme sindsdisposition og sejrede. Hos Saxo sætter borgerkrigen selve krigsbegrebet – og i særdeleshed den retfærdige krigs kategorier – under pres, og dette pres får hele den normative konstruktion for retfærdig krig til at kollapse. Mens krænkelser med dertilhørende følelser kan være en legitim årsag til at føre krig, så må følelserne aldrig tage styringen hos kombattanterne. Følelserne skal beherskes, ellers forråder de krigerens *animus*.

Bibliografi

KILDER

- CICERO. *On Duties*. Overs. Walter Miller. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1913.
- HELMOLD AF BOSAU. *Helmolds Slavenchronik*, Utg. Bernhard Schmeidler. 3. utg. MGH, *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum* 32, Hannover, 1937.

- LUCAN. *The Civil War (Pharsalia)*. Overs. J. D. Duff. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1928.
- SAXO Grammaticus. 2005. *Gesta Danorum*. Bind 2. Utg. Karsten Friis-Jensen & Peter Zeeberg. København: DSL.
- SVEN AGGESEN. *Brevis historia regum Dacie*. Utg. M. Cl. Gertz. *Scriptores Minores*, bd. 2, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie, 1917–18.

SEKUNDÆRLITTERATUR

- AGAMBEN, Giorgio. 2015. *Stasis. Civil War as a Political Paradigm*. Stanford: Stanford University Press.
- ARMITAGE, David. 2017. *Civil Wars. A History in Ideas*. Yale: Yale University Press.
- BROWN, Warren C. 2011. *Violence in Medieval Europe*. Longman: Harlow.
- CHRISTIANSEN, Eric. 1997. *The Northern Crusades*. London: Penguin.
- COUDERC-BARRAUD, Hélène. 2008. *La violence, l'ordre et paix. Résoudre les conflits en Gascogne du XIe au début du XIIIe siècle*. Toulouse: Tempus.
- FIRNHABER-BAKER, Justine. 2010. "Techniques of seigneurial war in the fourteenth century". *Journal of Medieval History* 36: 90–103.
- FRIIS-JENSEN, Karsten. 1989. "Was Saxo a Canon of Lund?" *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin* 59: 331–357.
- . 1993. "Middelalderens Danmark og det romerske imperium». I Otto Steen Due & Jacob Isager (red.), *Imperium Romanum. Réalité, idé, ideal*, bind 2: 187–203. København: Forlaget Sphinx.
- . 2012. "When did Saxo Grammaticus finish his *Gesta Danorum*? A Discussion of its *Terminus ante quem*". I Leidulf Melve & Sigbjørn Sønnesyn (red.), *The Creation of Medieval Northern Europe: Christianisation, Social Transformations, and Historiography: Essays in honour of Sverre Bagge*, 314–321. Oslo: Dreyer.
- GAUWARD, Claude, Alain DE LIBERA & Michel ZINK (red.) (2002). *Dictionnaire du Moyen Âge*. Paris: PUF.
- GELTING, Michael H. 2012. "Saxo Grammaticus in the Archives". I Leidulf Melve & Sigbjørn Sønnesyn (red.), *The Creation of Medieval Northern Europe: Christianisation, Social Transformations, and Historiography: Essays in honour of Sverre Bagge*, 322–45. Oslo: Dreyer.
- HEEBØLL-HOLM, Thomas Kristian. 2013. "Between Pagan Pirates and Glorious Sea-Warriors: The Portrayal of the Viking Pirate in Danish Twelfth-Century Latin Historiography". *Viking and Medieval Scandinavia* 8: 141–170.
- . 2015. "When the Lamb attacked the Lion: A Danish Attack on England in 1138?" *Journal of Medieval Military History* 13: 27–50.

- HERMANSON, Lars. 2013. "How to Legitimate Rebellion and Condemn Usurpation of the Crown. Discourses of Fidelity and Treason in the *Gesta Danorum* of Saxo Grammaticus". I Kim Esmark et al. (red.), *Disputing Strategies in Medieval Scandinavia*, 107–139. Leiden: Brill.
- HOSLER, John. 2013. *John of Salisbury. Military Authority of the Twelfth-Century Renaissance*. Leiden: Brill.
- HOWARD, Lise Morjé & Alexandra STARK. 2018. "Why Civil Wars Are Lasting Longer". *Foreign Affairs*. Hentet 20.08.2018 fra, <https://www.foreignaffairs.com/articles/syria/2018-02-27/why-civil-wars-are-lasting-longer>
- JENSEN, Kurt Villads. 1993. "Bellum Iustum i 1200-tallets vesteuropæiske tænkning og kirkens fred". (Dansk) *Historisk Tidsskrift* Bd. 2, 16, s. 29–46.
- KALYVAS, Stathis N. 2006. *The logic of violence in civil war. Cambridge studies in comparative politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KEEN, David. 2012. *Useful enemies: when waging wars is more important than winning them*. New Haven, Connecticut: Yale University Press.
- LIND, John, Carsten Selch JENSEN, Kurt Villads JENSEN & Ane L. BYSTED. 2004. *Danske korstog. Krig og mission i Østersøen*. København: Høst & Søn.
- LUTTWAK, Edward N. 1999. "Give War a Chance". *Foreign Affairs* 78.4: 36–44.
- MORTENSEN, Lars Boje. 2018. *Saxo*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- NEFF, Stephen C. 2005. *War and the Law of Nations. A General History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NETTERSTRØM, Jeppe Büchert. 2007. "Introduction". I Jeppe Büchert Netterstrøm & Bjørn Poulsen (red.), *Feud in Medieval and Early Modern Europe*, 9–68. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- ROSENWEIN, Barbara H. 2016. *Generations of Feeling. A History of Emotions, 600–1700*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RUSSELL, Frederick H. 1975. *The Just War in the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 1987. "Love and Hate in Medieval Warfare: The Contribution of Saint Augustine". *Nottingham Medieval Studies* 31: 108–124.

Thomas Kristian Heebøll-Holm, PhD. Lektor Centre for Medieval Literature. Institut for Historie, Syddansk Universitet (SDU). E-post: thee@sdu.dk

---

Den fryktede kongen i Norges «borgerkrigstid»

MAX NADERER

This article aims to discuss two principal emotions of power a king should evoke as a principle of rulership, in the sense that a medieval king should be loved as well as feared. It explains how this principle was formulated in Norwegian royal ideology according to normative sources in the 12th and 13th century, and also influenced the depiction and assessment of kings in the narrative sources, i.e. the Kings' sagas. The main focus will lay on the depiction of regents from the so-called "civil war" period, 1130–1240, and how kings managed to frighten others into submission. The article argues that kings had to keep a balance between the two guiding principles in order not to be labelled as cruel and provoke opposition. Thus, their exercise of violence was limited and exemplary, and served mainly to restore their authority when other means failed.

Innledning

Middelalderkongene skulle både elskes og fryktes. Olav Tryggvason er et godt eksempel på en slik konge. I *Heimskringla* beskrives han på følgende måte:

Kong Olav var glad i moro og likte godt leik, han var blid og liketil; han dreiv hardt med alle ting, og var rent storveies til å gi bort, han var svært nøye på klærne; han var foran alle andre menn når det gjaldt å være djerv i kamp; stygg og grusom som få når han ble sint, og pinte uvennene sine fælt; noen brente han med ild, noen lot han olme hunder rive i filler, og noen lemlestet han, eller lot dem kaste utfor høye fjell. Derfor var vennene glade i ham, men uvennene var redd ham, og når han hadde slik framgang, var det fordi noen gjorde det han ville av godhet og vennskap, og noen fordi de var redde. (*Snorre Sturlasons kongesagaer*, 169)

Kong Olavs suksess som hersker skyldtes hans gode relasjon til sine venner, og at han avskrekket andre med stundom brutale og grusomme metoder. Kongers evne og mulighet til å spre frykt kom til uttrykk på ulike måter. I kong Olavs tilfelle var de fremste egenskapene hans vrede, ferdigheter i kamp og voldsbruk.

I det følgende vil jeg vise at dette prinsippet var en del av 1100- og 1200-tallets kongeideologi. Et ideal som ble formulert i didaktiske kilder, men som også kommer til uttrykk i den historiografiske sagalitteraturen fra denne tiden. Jeg mener denne ideologien hadde innflytelse på bedømmelsen av herskerne og deres voldsbruk. Fokuset er rettet mot regentene i den såkalte borgerkrigsperioden 1130–1240. Samtidig skal det henvises til tidligere konger som er omtalt i sagaer fra samme periode, da dette kan illustrere hvordan sagaforfattere oppfattet disse tidligere kongene.

Den rettferdige herskeren i normative kilder

Forestillingen om den ideale herskeren på 1100- og 1200-tallet tilsvarer ideen om den rettferdige kongen, *rex iustus*, som går tilbake til Augustin og en ukjent irsk forfatter på midten av 600-tallet, vanligvis referert til som Pseudo-Cyprian. Den rettferdige kongens oppgave (som ble holdt frem fra kirkens side) var å sørge for rettferd og fred (*iustitia et pax*), og står i skarp motsetning til den urettferdige eller grusomme kongen (*rex iniquus, rex crudelis, tyrannus*).

Pseudo-Cyprians tekst *De duodecim abusivis saeculi* («Om tolv skader i verden») hadde stor innflytelse og ble ivrig sitert gjennom hele middelalderen.¹ Den omhandler tolv skader som finnes i verden, og som alle har én konsekvens: «Så blir rettferdigheten kvalt.» (Pseudo-Cyprianus, 32; min overs.). *Iustitia*, rettferdigheten, er viktigst, og opprettholdelsen av denne er kongens fremste oppgave.² For at dette skal kunne skje, argumenterer forfatteren for følgende: «Tre ting er nødvendig for å herske: redsel (*terror*) og orden (*ordinatio*) og kjærlighet (*amor*). Hvis herren ikke er like mye elsket som han er fryktet, kan hans orden ikke bestå» (Pseudo-Cyprianus, 43–44; min overs.). Kongen skal dermed både elskes og fryktes. Frykt oppnås best gjennom rettferdig straff, og kongens rolle som dommer på Guds vegne, blir lagt vekt på. Viktigst i denne sammenhengen var den niende skaden, *rex iniquus*, som på norrønt gjengis med *konungr illgjarn*³ eller *illr konungr* i den gammelnorske homilie-boken (s. 33).

¹ De «tolv skader» er som følger: *sapiens sine operibus* (den vise mannen uten virksomhet), *senex sine religione* (den gamle mannen uten religion), *adolescens sine oboedientia* (den unge mannen uten lydighet), *dives sine elemosyna* (den rike mannen uten veldedighet), *femina sine pudicitia* (kvinnen uten bluferdighet), *dominus sine virtute* (herren uten dyd), *Christianus contentiosus* (den kranglete kristne), *pauper superbus* (den hovmodige fattigmannen), *rex iniquus* (den urettferdige kongen), *episcopus negligens* (den forsømmende biskopen), *plebs sine disciplina* (samfunnet uten orden), *populus sine lege* (folket uten lover).

² Om den skiftende forestillingen av rettferdighet, se Sunde 2014: 166–172.

³ *Leifrar fornra kristinna fræða íslenzkra*, III; Paasche 1928: 203.

De duodecim abusivis saeculi ble oversatt til norrønt og finnes ufullstendig bevart i et islandsk håndskrift fra tidlig 1200-tallet.⁴ Som Didrik Arup Seip (1945; 1954: 60–65) argumenterer på grunnlag av språklige kriterier, går den antagelig tilbake til et eldre norsk forlegg fra 1100-tallet. Han mener videre at oversettelsen ble gjort direkte fra latin, uten noe annet språk som mellomledd. Dermed utgjør teksten det tidligste vitnesbyrdet om en slik kristen herskerideologi i norsk sammenheng.

Tekstens innflytelse på andre tekster i Norge har allerede blitt utforsket. Oluf Kolsrud (1937: 470f) og Torfinn Tobiassen (1969: 227, 251) har pekt på likheter mellom kongeidealet som blir presentert i den pseudo-cyprianske teksten, og Magnus Erlingssons kroningsed fra 1163. Fredrik Paasche har påvist innflytelsen teksten hadde på den legendariske Olavssaga.⁵ Likeledes tjente den som kilde til den gammelnske homilieboken, hvis ikke direkte, så gjennom den gammelengelske oversettelse av Ælfric omkring år 1000 (Turville-Petre 1960: 176, 182). Dette beviser ikke at verket var oversatt til norsk allerede på 1100-tallet, men at tankene da var ganske velkjent i Norge – i hvert fall blant kirkens menn. Jeg mener det er godt mulig at tekstens innhold kom til Norge med Olav Haraldsson og de engelske biskopene i hans følge. Dette sannsynliggjøres av tekstens beskrivelse av gode avlinger og fred, og hvordan dette blir en realitet hvis kongen er rettferdig. Omvendt truer uorden og ødeleggelser i form av naturkatastrofer, fiender som herjer landet, hustruers og barns død, samt slakteri på buskap og ødelagte avlinger (Pseudo-Cyprianus, 51–53). I homilieboken er innflytelsen tydelig da den omtaler de samme effektene (*Gamal norsk homiliebok*, 37). Sagalitteraturen nevner de positive effektene med hensyn til enkelte konger.⁶

I forskningen ble den rettferdige herskerens regjeringstid vurdert ved gode avlinger og fred, *ár ok friðr*, diskutert som et mulig relikv fra et førkristent sakralkongedømme. Den eldste henvisningen til denne formelen stammer imidlertid fra kristen kontekst. Første gang formuleringen er nevnt, er i «Glælognskvida» av Torarin Lovtunge, et hyllingsdikt til Olav den hellige fra 1032.⁷ Tidsmessig sammenfaller dette med Ælfrics engelske oversettelse, Olavs tidligere opphold i England og de engelske biskopene i hans følge. Samtidig kan man formode at med kristendommen

⁴ Håndskrift er utgitt i *Leifar fornra kristinna freða islenzkra*, 1ff; The Arna-Magnæan manuscript 677,4to. En digitalisering av manuskriptet kan sees på: <https://handrit.is/en/manuscript/view/AM04-0677>.

⁵ Paasche 1928: 202–204. Også med henvisninger til *Sverres saga*.

⁶ Se f.eks. Sigurd Jorsalfare: *Magnússona saga*, kap. 33 og Inge Bårdsson: *Boglunga saga*, 146.

⁷ Se eksempelvis, Townend 2012.

fulgte en videre sakralisering av kongedømmet.⁸ I denne sammenheng må det fremheves at mulige pagane røtter ikke er så viktige fordi denne ideen måtte fungere i en kristen ideologi.

Pseudo-Cyprians tekst og *Kongespeilet*, fra midten av 1200-tallet, uttrykker samme grunntrekk. Disse to verkene utgjør normative tekster som direkte behandler kongeideologien og -idealet. Samtidig rammer de «borgerkrigstiden» inn, med den ene teksten skrevet før eller i begynnelsen av perioden, den andre kort tid etter. Tekstene er først og fremst forskjellige med hensyn til hvor detaljorienterte de er. Mens *De abusivis* særlig beskriver konsekvensene av en god eller urettferdig konge, omhandler *Kongespeilet* mer kongen som utøver av dommermakten. Det er mulig at Pseudo-Cyprians tekst fungerte som kilde for *Kongespeilets* forfattere i tillegg til de kildene som Sverre Bagge har anført i sine arbeider om *Kongespeilet*.⁹

En liknende kongeideologi formidles også i en tredje normativ tekst fra samme periode. Den såkalte *En tale mot biskopene* ble forfattet i kong Sverre Sigurdssons krets på slutten av 1100-tallet, sannsynligvis i 1199.¹⁰ Talen er et polemisk innlegg mot geistligheten og kong Sverres bannlysning. Den fremhever likedan kongens opphøyde stilling, men legger mindre vekt på forskjellige aspekter ved kjærlighet og frykt. De blir nevnt, men likevel ikke dyptgående eller som eksplisitte kongelige egenskaper. Kjærligheten diskuteres sett i lys av biskopene som onde hyrder som ikke vokter Herrens får.¹¹ Videre fremheves nødvendigheten av den verdslige makten, for folket «blir [...] ikke riktig styrt på rett vei med mindre de blir holdt i age av verdslige høvdinger» (*Sverres saga*, 271). Pseudo-Cyprian og *Kongespeilet* er mer konkrete.

I *Kongespeilet* heter det: «Du skal elske din høvding høyt uten noe svik så lenge du tjener ham. [...] Alene Gud skal du elske mer enn din høvding, ikke noe menneske» (*Kongespeilet*, 107). Likevel kan man ikke gjøre noe annet enn å frykte ham: «Det første i kongens natur er derfor at alle bærer stor frykt og skrekk for ham, så ingen

⁸ For en liknende argumentasjon angående de frankiske kongene, se Hen 2004. William Sayers (1985: 154) argumenterer for en ubrutt kontinuitet hos det enkelte folket, til tross for en evolusjon i politisk ideologi og politisk praksis

⁹ Bagge har vist at *Kongespeilets* forfattere må ha kjent Petrus Comestors *Historia Scholastica* og «En tale mot biskopene». For øvrig blir «hovedinntrykket» at han har forholdt seg til alminnelig utbredte kilder, som Bibelen, særlig Det gamle testamentet, liturgien og senantikkk og tidlig middelaldersk teologisk tradisjon. Her kan det anføres Augustin, pave Gregor den store, Isidor av Sevilla og Beda. Sannsynligvis har forfatteren også kjent *Decretum Gratiani*. Det er mulig han hadde kjennskap til romerrett, men i så fall begrenset. Se eksempelvis, Bagge 1987: 218–222, 232; og hans innledende essay i *Kongespeilet*, XVII.

¹⁰ Gunnes 1971: 342–352. Teksten er utgitt i Holtmark, *En tale mot biskopene*, 1–20.

¹¹ Holtmark, *En tale mot biskopene*, 6. Jf. Gunnes 1971: 94.

er uten age når de hører ham nevnt» (*Kongespeilet*, 140). Mens Pseudo-Cyprian (s. 44) nøyer seg med å nevne at kongen skal oppnå kjærlighet gjennom begunstigelser (*beneficia*) og vennlighet (*affabilitas*), er Kongespeilets forfattere mer konkrete med å si at kongen «hjelper [...] dem og hever høyt dem som han ser vil ha sann kjærlighet til ham, og vil tjene ham med sant vennskap» (*Kongespeilet*, 78). Følgelig skal kongen tjenes lojalt, og så blir det belønnet.

I tillegg til ideologien, som hevdet at kongen handlet som Guds stedfortreder, utgjorde gaveutvekslingen og vennsforhold en dobbel lojalitetsforsikring (Jón Viðar Sigurðsson 2010: 77–82). For kongen betyr dette at hans gavmildhet og sjenerøsitet er grunnlaget for at personer vil slutte seg til ham og bli hans tilhengere og venner; at hann blir *vinsell*. En annen måte å vise kjærlighet på, særlig i relasjon til kongens rolle som straffende dommer, var å vise miskunn. I så fall var det dog viktig at den som dømtes, også viste ydmykhet.

Kongens rolle som dommer og hvordan han skal straffe og spre frykt fremheves i begge tekster. Den rettferdige straffen er kongens viktigste instrument for å sørge for at det er fred og orden i hans rike – og fører også til at folk frykter ham. Ifølge *Kongespeilet* (s. 77) skal kongen, som dommer, holde balansen mellom fire allegoriske søstre: Sannhet, Fredsommelighet, Rettferdighet, og Miskunn. To av dem, Sannhet og Rettferdighet, tenderer å være strikte, mens de andre to heller milde. Straffen skal altså være balansert mellom mildhet og strenghet, men hver sak må vurderes individuelt, og hver straff skal ikke være like streng. Det er interessant at Kongespeilets forfattere synes å foretrekke strenge straffer. De fleste eksemplene det henvises til, illustrerer faren hvis man er altfor mild, og det understrekes også at man må være streng og strikt for å overkomme uår – en allegori som henviser til politisk ustabile forhold med flere konger (*Kongespeilet*, 55, 78; jf. Bagge 1987: 80). Sist, men ikke minst er kongens strenge straff en god handling fordi den oppfyller to hovedfunksjoner. På den ene siden fungerer den som beskyttelse for uskyldige. På den andre siden blir potensielle forbrytere avskrekket (*Konungs skuggsiá*, 105, 107.). I tillegg handlet kongen til beste for forbryteren fordi personen blir straffet for sine synder allerede i dette livet og slipper å lide for dem i helvete (*Konungs skuggsiá*, 107; jf. *The Old Norse Elucidarius*, 72). I en bredere sammenheng kan kongens straff forstås som en intervensjon: for å håndheve loven, presse gjennom sine rettigheter og sørge for orden i samfunnet. Kongens straff skulle fungere etter samme prinsipper som den rettferdige krigen, som krevde rett sinnelag og intensjon, så vel som måtehold.¹² Senest under Magnus Erlingssons regjeringstid krevde kongemakten monopol på visse voldshandlinger som tjente akkurat dette formålet.¹³

¹² Se eksempelvis, Thomas K. Heebøll-Holms artikkel i dette tidsskriftet.

Prinsippet må ikke misforstås som en dikotomi med to motsatte deler som gjensidig utelukket hverandre. Hver og en burde elske og frykte kongen, slik at de ikke våget å handle mot ham.¹⁴ Samtidig kunne de som ventet på kongens dom og straff, håpe på kongens miskunn. Frykten skulle ikke være så stor at ingen våget å forlike seg med ham. I det videre skal det fremheves at dette prinsippet må være presentert i kristen ideologi og retorikk som har til hensikt å legitimere kongens posisjon og rettigheter. Prinsippet om at herskeren skal elskes og fryktes, kan imidlertid være eldre. Også i vikingtiden sikret høvdingene sin makt og knyttet folk til seg gjennom gaver, vennsforbindelser og løfter om beskyttelse (Jón Viðar Sigurðsson 2017: *passim*). Ikke uten grunn er kongene hyllet i skaldediktning for sin sjenerøsitet, men også som en mann som mater ravner og gjør sverdet rødt.¹⁵

Herskernes grusomhet og voldsbruk i sagaene

Kongen var forpliktet til å dømme og straffe hvis det var nødvendig (Pseudo-Cyprianus, 53; *Konungs skuggsiá*, 92). I latinske kilder var to dyder viktige for straffens bedømmelse, *clementia* og *severitas*, hvorav ingen fikk bli overdrevet i sine respektive retninger; da ble dydene til laster. Også Kongespeilet påpeker at kongen må balansere mellom mildhet og strenghet. Likevel fremheves faren ved at kongen er altfor mild. Geistlige kilder, som den gammelnorske homilieboken (s. 22), nevner den samme balanseprosessen: «Den som dømmer, skal ha både miskunn og strenghet, for ingen av disse to egenskapene kommer til sin fulle rett uten den andre.» Likevel legges det her vekt på at «alle mektige skal vise miskunn både i ord og gjerning mot de menn de har under seg», og advarer mot faren hvis dommeren er for streng, den får ikke miskunn hos Gud. Også i *Elucidarius* fremheves det at ansvaret ligger hos de mektige om å dømme mildere, og om at «de som dømmer grusomt (*grimleika*), skal lide større kvaler enn andre fordi de har dømt uten miskunn» (*The Old Norse Elucidarius*, 64; min overs.).

Om grusomhet i middelalderen mener Daniel Baraz at den først og fremst var en kategorisering som speiler oppfattelsen av en handling. Med hensyn til vold og

¹³ NgL I: 19f. §32, 182 §V,45; NgL II: 51f. §IV,4. Klaus von See (2002: 138–141, 150) har argumentert for at kongens særrett til landsrensing kan være eldre enn ordet til konseptet og gå tilbake til tidlig middelalder.

¹⁴ Hans Jacob Orning (2008: 185–189, sitat s. 186) har henvist til dette særlig med hensyn til kongelig vrede: «A man was not supposed to be perfectly sure whether he was the king's friend or enemy.»

¹⁵ Det gjelder også for kong Håkon Håkonsson, som i sagaen om ham ble fremhevet som rettferdig konge, *rex iustus*. Om fremstillingen av Håkon som *rex iustus*, se eksempelvis, Bagge 1996: 147–155.

straff dreide det seg i praksis om en handling som overskred en normativ grense. Den norrøne termen *grimleikr*, *crudelitas* på latin, henviser til akkurat dette. Som sådan har *grimleikr* en delegitimerende politisk betydning – den er et tegn på en tyrann – og forekommer ofte sammen med andre negative karakteristika.¹⁶ Å være *grimmr* er noe den straffende kongen må unngå. Dette er også fremhevet i *Kongespeilet*: «[Kongen] skal slett ikke stelle det slik for seg at han dreper den andre på grunn av sitt eget *grimleikr*, eller i vrede og hat mot den som dør» (*Kongespeilet*, 195).

Grimleikr kunne imidlertid også være en god egenskap når det handlet om framferd i en kampsituasjon og var rettet mot ens fiender (*fjandmenn*) eller uvenner (*óvinir*). Uavhengig fra konnotasjonen førte å være *grimmr* vanligvis til å bli fryktet. *Kongespeilet* viser til sammenhengen gjennom å advare at folk skyr kongen hvis de frykter ham for mye for hans grimleiks skyld (*Konungs skuggsía*, 74.28–29).

For perioden 1130–1240 blir tre regenter i kongesagaene karakterisert som *grimmr* – Magnus (Blinde) Sigurdsson, Erling Skakke og Håkon Håkonsson. Den første, kong Magnus Blinde, stod i sterk kontrast til sin motstander Harald Gille:

Han var storaktig og *grimmr*, en stor idrettsmann; men det var den vennsælhet hans far hadde hatt, som mest vant vennskap for ham hos allmuen. [...] Harald Gille var vennlig og [...] gavmild så han ikke sparte noe for sine venner [...]. Alt dette gjorde at han ble vennsæl og fikk gode lovord (*Snorre Sturlasons kongesagaer*, 570).

Magnus' popularitet skyldtes kun hans far. I tillegg blir han beskrevet som pengekjær (*fégjarn*); han kan altså antas ikke å ha vært særlig gavmild. I sagaene blir Magnus derimot ikke beskrevet som en straffende konge, og ingen av hans gjerninger er *grimmr*. Det eneste gang Magnus er beskrevet som *grimmr* er av sin far, Sigurd Jorsalfare, etter at han oppfordret Harald til et veddemål og krevde hans hode som innsats (*Morkinskinna* II, kap. 86). Like før var han *grimmigr* i tale da Harald tok jernprøven og Magnus nektet for at denne gjorde ham mannlig (*Morkinskinna* II, kap. 85). Dette gjelder imidlertid hans provoserende ytringer, ikke noen egentlig voldshandling. Motsatt var det Harald Gille som var ansvarlig for en grusom dåd ved å la to av Magnus' lendmenn henrette («Magnúss saga blinda ok Haralds gilla», kap. 4). I tillegg bar han også ansvaret for blendingen av Magnus og hengningen av biskop Reinald i løpet av konflikten mellom dem.¹⁷ Men i kontrast til Magnus er Harald be-

¹⁶ Om *crudelitas*, se Baraz 2004; med hensyn til konger, Moeglin 2015.

¹⁷ «Magnúss saga blinda ok Haralds gilla », kap. 8. Se Bjørn Bandliens artikkel i denne boken for en inngående diskusjon om dette..

skrevet som en person som har potensial til å bli elsket og å skaffe seg venner gjennom sin sjenerøsitet. Karakteriseringen av Magnus som *grimmr* er således en vurdering som signaliserer at han var en ond og udyktig konge, da han manglet tiltrekkende egenskaper, i motsats til sin rival.

Det andre eksemplet er jarlen Erling Skakke. Når det gjaldt eliminering av sin sønns, Magnus Erlingssons, faktiske eller potensielle rivaler, favoriserte han å være nådeløs fremfor å være barmhjertig. Til sønnen sin gav han, ifølge *Heimskringla*, følgende råd: «Slik rår dine venner deg til; men du får ikke rå lenge for riket i fred, om du vil fare fram bare med mildhet» (*Snorre Sturlasons kongesagaer*: 658). Deretter lot han drepe Harald Sigurdsson, sin egen stesønn, en dåd som ifølge *Fagrskinna* ble sterkt lastet (*Fagrskinna*, kap. 121). I sagaene fremstilles det som om han selv ikke klarte å holde balansen, og han ble kritisert for å gå altfor hardt fram mot sine fiender og dermed forårsake videre konflikter:

Han ble reknet for å være *grimmr* og hard (*harðráðr*). Men dette kom mest av det at han bare lot få av sine uvenner få landsvist om de så bad om det, og derfor var det mange som gikk inn i flokkene, så snart de blei reist imot ham.¹⁸

Folk fryktet Erling Skakke. Ifølge *Sverres saga* sendte bøndene arbeidsfolket sitt til slaget på Kalvskinnet, «for selv torde de ikke gå; de var redde for å få straff av Erling jarl» (*Sverres saga*, 66). I begravelsestalen som fulgte, forklarte Sverre at folk ikke trengte frykte ham lenger (*Sverris saga*, kap. 38). At han ble beskrevet som *grimmr*, forteller om en mangel på miskunn, altså at han ble forstått som så streng at grensen til *grimleikr* ble overskredet. Det fantes ikke noen balanse mellom de fire allegoriske søstre under ham.

Det skal bare kort henvises til Sigurd Slembes drapsmenn, som torturerte ham til døde i 1139.¹⁹ Også disse ble betegnet som *grimmastir* («Haraldssona saga», kap. 12). Drapet i seg selv var en hevnaksjon og ble ikke kritisert. Det var måten han ble drept på, og den overdrevne volden, som var diskutabel. Når drapsmennene ble fremstilt som *grimmastir*, kan det forstås som kritikk mot måten drapet skjedde på.

Kong Håkon Håkonsson blir også omtalt som fryktelig og *grimmr*. Han blir derimot fremhevet som et positivt eksempel. Etter slaget i Oslo i 1240 spiste kongen med menn som var hans motstandere i slaget, men fikk grid etterpå: «Enda så *grimmr*

¹⁸ *Snorre Sturlasons kongesagaer*, 659. Se også, *Fagrskinna*, kap. 108. Jf. også karakterisering som *ofsamaðr* av hans erkebiskop Øystein etter Erlings død: «En þó at Erlingr jarl væri vitr maðr ok ríkr þá þótti mǫrgum hans ofsi svá mikill at þungt þótti at bera.» (*Sverris saga*, kap. 39).

¹⁹ For mer informasjon, se Bjørn Bandliens artikkel i dette tidsskriftet.

som kong Håkon hadde vært før på dagen mot sine uvenner, så var det ikke med måte hvor stor nåde han nå viste i å gi grid til alle som overgav seg til ham» (*Håkon Håkonssons saga*, 263).

Omtalen av Håkon som *grimmr*, henviser til hans framferd i slaget da han kjempet tappert og var nådeløs mot sine uvenner – og det var positivt. Den samme logikken ligger også bak kong Sverres uttalelse: «Hærmenn skulle være som lam i fredstid, men grumme som løver når det var ufred» (*Sverres saga*, 153).

I kong Håkons nekrolog blir det dessuten beskrevet at: «Alle måtte like ham når han var i godlaget, men han var *grimmligr* og skremmelig (*ógurligr*) når han var vred» (*Håkon Håkonssons saga*, 392). Som Hans Jacob Orning har vist i diskusjonen om kongelig vrede i kongesagaer, var den en demonstrativ, men uforutsigbar reaksjon når kongenes autoritet ble utfordret. Som maktmiddel tjente den til å inngi frykt og å få folk til å underkaste seg. Slik passet vreden også inn i *rex iustus*-ideologien og kunde tjene til å opprette rettferdighet (Orning 2008).

Å være *grimmr* har to konnotasjoner som var avhengige av konteksten. Som beskrivelse av en person eller en handling indikerer termen en overskridelse av en normativ grense og angir en negativ vurdering av selve personen eller handlingen, særskilt når kamphandlingene var avsluttet.²⁰ Den opplyser om mangel på måtehold og mildhet. I en kampsituasjon derimot, henviser *grimmr* til legitim og oppskattet framferd. Termen kan dermed best oversettes som grusom eller nådeløs, og fungerer som den latinske termen *crudelis*. Ordet *grimmligr* synes derimot å henvise til at noe eller noen virket truende og skremmende, uten at dette nødvendigvis var forbundet med en voldshandling. Kong Håkon Håkonsson behersket ifølge sagaen sitt håndverk og visste når han kunne agere grusomt og fryktelig. Som *rex iustus* skulle hans vrede og frykt tjene et høyere formål, å gjenopprette rettferdighet, men han kunde fortsatt vise nåde. På slagmarken derimot, var han nådeløs; dermed motsvarer han fremstillingen av Odin i *Heimskringla* eller – i andre ordelag – av hans farfar Sverre Sigurds-son («Ynglinga saga», kap. 6).

Også når det gjaldt vold, var det viktig å utvise balanse. Det måtte imidlertid ikke alltid utøves vold. Det var voldspotensialet som var avgjørende. Dette la grunnlag for hva folk trodde at en var i stand til og var villig til å gjøre. Mektige konger var mer skremmende og kunne true mer troverdig; dermed var de samtidig mindre avhengige av faktisk å bruke vold for å vise styrke og å bli fryktet.

De fleste grupper som reiste seg mot mer eller mindre etablerte konger, med sine egne kongsemner og tronpretendenter, ranet og plyndret i de første stadiene (se

²⁰ Jf. andre herskere som blir fremstilt som grusomme, f.eks. Ingjald Illråde: «Ynglinga saga», kap. 34; jarl Viljalm Bastard (bedre kjent som Erobreren): «Haralds saga Sigurðarsonar», kap. 95; Eirik Blodøks: «Ágrip», kap. 7.

f.eks. «Magnúss saga Erlingssonar», kap. 36). Dette var nødvendig for å kunne forsørge seg, men det innebar også en risiko for at folk kunne vende seg mot dem. Sverre, som nylig hadde blitt birkebeinernes leder, trodde at hans menn «kom til å erte folk på seg med ran og alle slags ugjerninger» (*Sverres saga*, 31). Likeledes kunne plyndring og trussel om annen voldsbruk være et middel til å oppnå frykt. Etter at Sverre hadde delt sine menn i to grupper, ble birkebeinerne konfrontert av bøndene på Hadeland i 1177. Bøndene stilte opp til kamp og var tallmessig overlegne:

Men da birkebeinerne løftet våpnene, ble bøndene så skrekkslagen at de kastet sine; de gjorde det beste de kunne gjøre: ba om grid og viste på den måten hvor redde de var. [...] Da de andre som hadde samlet seg, så hvordan det gikk fellene deres, søkte de også forlik med kongen. (*Sverres saga*, 38)

Samtidig lot Sverre den andre halvparten av sine menn plyndre en gård. Da de kom tilbake, «så torde de [bøndene] ikke gjøre noe annet enn det kongen ville» (*Sverres saga*, 38). Å bruke vold, eller trussel om vold, fungerte som et maktmiddel som innga frykt og fikk folk til å underkaste seg.

Frykten alene var dog ikke nok. Kjærlighetsaspektet måtte også oppfylles. Det var viktig at Sverre ga grid. På den måten viste han miskunn og kunne forlikes med bøndene. Samtidig kunne han presentere seg som en ideell kristen hersker (Taylor 2016: 203–212). Likevel var en herskers nåde ikke ubegrenset. Sverre skal ha gitt grid tre ganger til en bonde som gikk tilbake til fienden hver gang. Den fjerde gangen ble han henrettet.²¹ Erling Skakkes nådeløshet skal derimot ha provosert frem motstand.²²

For konger med mer makt og som satt tryggere i sine stillinger, var det ikke nødvendig å bruke vold. Kong Olav Kyrre har fått rykte på seg som en uvanlig fredelig konge. Hans regjeringstid er i *Morkinskinna* beskrevet slik:

Så fredsamt var det i hans dagar at han gjorde det fredeleg både for seg og folket sitt utanlands. Likevel stod det mykje redsle av styringa hans endå om han var lagleg og mild, som skalden kved:

Olav varde landet med trugsmål
og forhandlingar om fred

²¹ *Sverris saga*, kap. 165; jf. også en likedan fremstilling av den irske kongen Brian Boru i *Brennu-Njáls saga*, kap. 154.

²² Se ovenfor, note 18.

slik at ingen konge
torde gjera krav på den.²³

Til tross for at forholdene under Olav Kyrre var fredelige, fremheves det i sagaen om ham at han ble fryktet fordi han kom med trusler. En mer eller mindre implisitt trussel var utvidelsen av hirden til det dobbelte i forhold til hva hans far Harald Hardråde hadde. Ifølge sagaen begrunnet Olav dette med at han var mindre fryktelig enn sin far.²⁴ Om Olav Kyrres regjeringstid konkluderte Bjørn Bandlien (2011: 80) slik, at han «synes å ha oppnådd balansen mellom for stor mildhet og hardstyre i ettertiden, noe som sparte ham fra både bondeopprør og lovløshet».

Å ikke bli fryktet kunne være farlig. I *Sverres saga* er det nevnt en Torleiv Breiskjegg, som ledet en flokk som var i konkurranse med kong Sverre, og som var påstått sønn av kong Øystein Haraldsson. Ifølge sagaen hadde han tidligere vært munk, som han spilte på og ville unngå bruk av vold. De kjøpte det de trengte, men da ressursene var brukt opp, stjal de heller enn å rane. Til slutt ble Torleiv og de fleste av mennene i flokken hans drept av bønder som gikk til angrep mot dem (*Sverris saga*, kap. 116). I motsetning til Olav Kyrre var Torleiv bare mild og fredelig og ikke fryktet nok. Riktignok nevner ikke sagaen at Torleiv ble for lite fryktet, men på et tidligere sted henviser Sverre selv til at folk kunne vende seg mot en hvis man ikke ble fryktet. I en tale kong Sverre holdt til sine menn etter nederlaget på Hatthammeren år 1178, forklarte han at tidligere «var de fleste redde for å gå med hær mot oss». Nå måtte de kjempe mot kong Magnus, for «lar vi oss jage landet rundt [...], går det ikke lang tid før tegn og trell er over oss» (*Sverres saga*, 56). Derfor var Sverre villig til å ta større risiko for å gjenopprette autoriteten han hadde før. Han fortsatte talen med å forklare at de burde kjempe mot kong Magnus Erlingsson til tross for at han var overlegen og hadde flere menn: «Men skulle vi være så heldig, at vi seiret over ham, da ville vi vokse og bli sterkere av det» (*Sverres saga*, 56).

Bortsett fra elimineringen av direkte politiske rivaler var voldsbruken begrenset og eksemplarisk i henhold til tidens kongeideal. Som regel fikk alle grid av kongen. Samtidig ble vold ofte anvendt for å opprette eller opprettholde kongens autoritet. I sagaene finner vi ulike grader av vold, noen ble drept og noen fikk leve, men ble ikke nødvendigvis forskånet. Da kong Magnus Erlingsson straffet gjestene sine, de som vendte seg imot ham, sa han «at de gjestene som hadde vært ledere, skulle bli tatt, og

²³ *Morkinskinna*, 207. Se også «Ágrip», kap. 43, som har samme beretning, men fremhever at det er naboene som frykter kongen.

²⁴ «Eigi fæ ek betr stýrt ríkinu ok eigi er meiri ógn af mér en af fōður mínum, [...]» «Ólafs saga kyrra», kap. 4. Se også *Morkinskinna* II, kap. 57. Jf. også spesielt om gjestene som «militære maktmidler» og «kongens særlige bøddelkorps» Lunden 1976: 416–420.

han lot hugge hender eller føtter av noen, og noen mistet livet» (*Sverres saga*, 104). Kong Sverre tok noen baglergutter, hvorav de drepte noen og lemlestet andre.²⁵ Slike lemlestelser kunne fungere som synlige påminnelser og opprettholde den kongelige skremselen.

Kongenes nedbrenning av bygder fungerte på samme måte. Som rettfærdig, straffende konge dro kong Håkon i 1225 til Värmland med sine menn. Der brente de ned en bygd fordi bøndene hadde støttet ribbungene. Liksom kong Sverre 25 år tidligere, ventet Håkon på at bøndene ville komme og be om nåde og betale bøter (*Sverris saga*, kap. 169). Men ingen kom; alle hadde rømt fra bygda, kun en gammel kjerring hadde blitt igjen. Hun oppsøkte kongen og ba om at de skulle forskåne datterens gård. Kongen innvilget hennes ønske og la til: «Hun skulle si [til de andre bøndene] at flere gårder ville ha stått ubrente om flere bønder hadde kommet til ham og bedt om nåde» (*Håkon Håkonssons saga*, 122–123).

At dette var tenkt som straff og skulle spre frykt, fremgår av skaldediktningen: «Bønder fikk lide kval, når flammer tentes; fremmer av slag [krigere], du let elden refse svik», og «Alle folk frykter kongens vrede. Ringgiveren rødmet det skjerpede sverdet i Värmland» (*Håkonar saga Hákonarsonar* I, kap. 122; min overs.).

Kongen som sprer frykt er naturligvis en ofte brukt topos, men den kan være begrunnet i virkeligheten. I mekling mellom de fire allegoriske søstrene viste kongene seg ofte villige til å vise miskunn hvis folk møtte opp og underkastet seg. Som det fremgår av sagaene, var kongens terror et viktig middel for å gjenopprette autoritet og få andre til å underkaste seg. Kjærligheten vises gjennom miskunn, i tillegg til at kongens egne menn sannsynligvis fikk andeler av bøkene.²⁶ Episoden viser dermed hvordan kongen kunne spille på to strenger samtidig, idet han sprer frykt, men er nådefull til dem som kommer til ham i samme situasjon.

Konklusjon

Sagaene som narrative kilder, står ikke i skarp motsetning til de normative kildene når det er snakk om å tilskrive en konge vesentlige egenskaper. Begge avslører forestillingen om at konger måtte bli fryktet og elsket. Begge fremhever også nødvendigheten av å opprettholde en balanse, et krav som ga handlingsrom i makt-

²⁵ *Sverris saga*, kap. 149. Jf. også beretninger om andre tidligere konger som la drepe og lemleste. Her handler det om konger som straffet bønder som gjorde motstand og ikke ville konvertere til kristendommen. «Ólafs saga Tryggvasonar», kap. 53; «Ólafs saga ins helga», kap. 73, 109; eller de ble anklaget å nekte kongen skatter og støtte kongens fiender (*fjandmenn*) «Haralds saga Sigurðarsonar», kap. 73.

²⁶ Om plyndring som instrument for underkastelse og kongens tilhengeres ønske om bytte, se Orning 2008: 136–153.

spillet og muligheter til pragmatisme. Mens de normative kildene har rettferdighet som en absolutt målestokk, peker sagaene også ut politisk effektivitet og suksess som avgjørende i denne perioden. Her ligger en mer kontekstuell vurdering til grunn, som Hans Jacob Orning har vist i sammenheng med ideologiske og praktiske krav om lojalitet til kongene.²⁷

Kjærlighet ble vist tydeligst gjennom sjenerøsiteten til egne menn og miskunn overfor motstandere. Kongens gavmildhet fungerte som belønning til de som tjente ham og sikret ham lojalitet. I de fleste tilfellene handlet det om fordeling av økonomisk kapital. Om kong Sverre er det fortalt at han også fordelte sosial kapital til sine menn da han lot dem gifte seg med enkene til høytstående menn etter seieren over kong Magnus Erlingsson (*Sverris saga*, kap. 94, 100). Samtidig sørget kongene for at mennene deres kunne vinne symbolsk kapital i form av ære og ry på slagfeltet.

Frykt kunne spres gjennom bruk eller trussel om vold. I alminnelighet kan det dog konstateres at vold skulle anvendes på en begrenset og eksemplarisk måte. Den tjente først og fremst til å oppnå eller gjenopprette makt og autoritet i situasjoner hvor andre midler ikke virket spesielt lovende. Vold i seg selv var da verken kaotisk eller illegitim. Spørsmålet var hva slags vold og i hvilke sammenhenger den ble brukt. Overdreven vold i feil situasjon ble oppfattet som grusom.

Konger som ble bedømt som *grimmmr*, ble fryktet. Dette var likevel ikke en særlig verdsatt egenskap, men tydet på en konge som ikke klarte å holde balansen, og enten var altfor voldelig eller viste for lite miskunn. Bare på slagmarken kunne en konge og hans menn vise dette karaktertrekket.

Når det gjaldt domsavsigelse, måtte kongen imidlertid verken være altfor mild eller streng, og ikke bare på grunn av ideologiske motiver. Ideologien tegner et bilde av et ideal som likevel var forankret i den politiske virkeligheten. Kongenes eksemplariske voldsbruk skulle avskrekke potensielle motstandere og opprettholde den kongelige *terror*. Hvis kongen imidlertid straffet for strengt, ville han risikere ny motstand. Opprørsgrupper som reiste seg mot Erling Skakke og hans sønn Magnus skyldtes fremfor alt Erlings manglende vilje til å vise miskunn. Med en passe mild behandling av motstandere kunne en konge leve opp til idealet av å være en nådefull kristen konge og samtidig integrere beseirede menn i sin egen hær (Bagge 1991: 92–97; Orning 2008: 163–192; Taylor 2016: 203–212). Straffet kongen derimot for mildt, risikerte han at ingen lenger fryktet ham. I praksis ble derfor de fleste behandlet mildt og fikk grid hvis de bad om det, men tidvis ble det statuert et eksempel, eller demonstrert at også den kongelige viljen til å gi grid hadde sine grenser. På denne

²⁷ Orning 2008: passim, spesielt 5–10, 314–319 jf. også Sverre Bagges (1991: 161–166) forståelse av ære som konsekvens av suksess.

måten kunne ingen føle seg helt trygg, og kongen forble uforutsigbar og fryktet.²⁸ At man underkastet seg kongens autoritet, var det fremste målet. Eksemplarisk vold ble bare benyttet hvis man trodde at trusler, i form av demonstrativ fremføring av vrede, ikke lenger var nok. Man måtte ikke bite hvis det var nok å knurre.

Bibliografi

KILDER

- «ÁGRIP af Nóregskonunga sögum». I *Ágrip af Nóregskonunga sögum. Fagrskinna, Nóregskonunga tal*, utg. Bjarni Einarsson. Íslenzk fornrit 29. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1985: 1–54.
- «BØGLUNGA SAGA». I *Hákonar saga Hákonarsonar I. Bøglunga saga*, utg. Þorleifur Hauksson, Sverrir Jakobsson & Tor Ulset. Íslenzk fornrit 31. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2013: 1–146.
- «FAGRSKINNA – Nóregskonunga tal». I *Ágrip af Nóregskonunga sögum. Fagrskinna, Nóregskonunga tal*, utg. Bjarni Einarsson. Íslenzk fornrit 29. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1985: 55–373.
- «HÁKONAR SAGA HÁKONARSONAR I». I *Hákonar saga Hákonarsonar I. Bøglunga saga*, utg. Þorleifur Hauksson, Sverrir Jakobsson & Tor Ulset, Íslenzk fornrit 31. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 2013: 169–329.
- «HÁKONAR SAGA HÁKONARSONAR II». I *Hákonar saga Hákonarsonar II. Magnúss saga lagabætis*, (utg.) Sverrir Jakobsson, Þorleifur Hauksson & Tor Ulset. Íslenzk fornrit 32. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag: 1–267.
- «HARALDS SAGA SIGURÐARSONAR». I *Heimskringla III*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1951: 68–202.
- «HARALDSSONA SAGA». I *Heimskringla III*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag: 1951: 303–346.
- «MAGNÚSS SAGA BLINDA OK HARALDS GILLA». I *Heimskringla III*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1951: 278–302.
- «MAGNÚSS SAGA ERLINGSSONAR». I *Heimskringla III*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1951: 373–417.
- «MAGNÚSSONA SAGA». I *Heimskringla III*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1951: 238–277.
- «ÓLÁFS SAGA INS HELGA». I *Heimskringla II*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 27. Reykjavík: Hið íslenzka fornritafélag, 1945: 3–415.

²⁸ Om kongens nødvendige uforutsigbarheten, se Orning 2008.

- «ÓLÁFS SAGA KYRRA». I *Heimskringla III*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson, Íslenzk fornrit 28. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1951: 203–209.
- «Óláfs saga Tryggvasonar». I *Heimskringla I*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 26. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1941: 225–372.
- «Ynglinga saga». I *Heimskringla I*, utg. Bjarni Aðalbjarnarson. Íslenzk fornrit 26.. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1941: 9–83.
- BRENNU-NJÁLS SAGA, utg. Einar Ól. Sveinsson. Íslenzk fornrit 12. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1954.
- GAMAL NORSK HOMILIEBOK. Cod. AM 619 4°. Utg. Gustav Indrebø. Oslo: Universitetsforlaget, 1931 (reprint 1966).
- GAMMELNORSK HOMILIEBOK. Overs. Astrid Salvesen, innledning og kommentarer ved Erik Gunnes. Oslo, Bergen & Tromsø: Universitetsforlaget: 1971.
- HOLTSMARK, Anne (utg.). *En tale mot biskopene: En sproglig-historisk undersøkelse*. Oslo: Det norske Videnskaps-Akademi, 1931.
- KONGESPEILET. Overs. Anton Wilhelm Brøgger, med et innledende essay av Sverre Bagge. Oslo: De norske Bokklubbene, 2000.
- KONUNGS SKUGGSÍÁ. Utg. Ludvig Holm-Olsen. Norrøne tekster 1. Oslo: Norsk historisk kjeldeskrift-institutt, 1983.
- LEIFAR FORNRA KRISTINNA FRÆÐA ÍSLENZKRA. *Codex Arna-Magnæanus 677 4to auk annara enna elztu brota af íslenzkum guðfæðisritum*. Utg. Þorvaldur Bjarnarson. Kaupmannahöfn: H. Hagerup, 1878.
- MORKINSKINNA. Utg. Þórður Ingi Guðjónsson & Ármann Jakobsson. Íslenzk fornrit 24. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2011.
- MORKINSKINNA. *Norske Kongesoger 1030–1157* (2001). Hafrsfjord: Erling Skjalgs-senselskapet.
- NGL = Norges gamle Love indtil 1397. I–V. Utg. Rudolf Keyser et al. Christiania: Chr. Gröndahl, 1846–1895.
- PSEUDO-CYPRIANUS. *De duodecim abusivis saeculi*. Texte und Untersuchungen zur altchristlichen Literatur 34,1. Leipzig: J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1909.
- SNORRE STURLASONS KONGESAGAER. «Stormutgaven». Overs. Anne Holtsmark & Didrik Arup Seip. Oslo: J.M. Stenersens Forlag, 2009.
- STURLA ÞÓRÐARSON. *Håkon Håkonssons saga*. Overs. Anne Holtsmark. Oslo: Aschehoug, 2008.
- SVERRES SAGA – *En tale mot biskopene*. Overs. Anne Holtsmark. Oslo: Aschehoug, 1961.
- SVERRIS SAGA. Utg. Þorleifur Hauksson. Íslenzk fornrit 30. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2007.

- THE ARNA-MAGNEAN MANUSCRIPT 677, 4TO: *Pseudo-Cyprian fragments, Prosper's epigrams, Gregory's homilies and dialogues*. Utg. Didrik Arup Seip. Corpus codicum Islandicorum medii aevi 18. Copenhagen: Munksgaard, 1949.
- THE OLD NORSE ELUCIDARIUS. *Original Text and English Translation*. Utg. & overs. Evelyn Sherabon Firchow. Columbia, SC: Camden House, 1992.

LITTERATUR

- BAGGE, Sverre. 1987. *The political thought of The King's mirror*. Mediaeval Scandinavia Supplements 3. Odense: Odense University Press.
- . 1991. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley, Los Angeles & Oxford: University of California Press.
- . 1996. *From gang leader to the Lord's anointed. Kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. The Viking Collection 8. Odense: Odense University Press.
- BANDLIEN, Bjørn 2011. *Olav Kyrre*. Sagakongene. Hafrsfjord: Sagabok/Spartacus.
- BARAZ, Daniel. 2004. "Violence or Cruelty? An Intercultural Perspective". I Mark D. Meyerson, Daniel Thiery & Oren Falk (red.), *'A Great Effusion of Blood?'. Interpreting Medieval Violence*, 164–189. Toronto, Buffalo & London: University of Toronto Press.
- GUNNES, Erik. 1971. *Kongens ære. Kongemakt og kirke i 'En tale mot biskopene'*. Oslo: Gyldendal.
- HEN, Yitzhak. 2004. "The Christianisation of Kingship". I Matthias Becher & Jörg Jarnut (red.), *Der Dynastiewechsel von 751. Vorgeschichte, Legitimationsstrategien und Erinnerung*, 163–177. Münster: Scriptorium.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON. 2007. "The Appearance and Personal Abilities of Goðar, Jarlar, and Konungar: Iceland, Orkney and Norway". I Beverley Ballin Smith, Smith Taylor & Gareth Williams (red.), *West over Sea. Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300. A Festschrift in Honour of Dr Barbara E. Crawford*, 95–109. Leiden & Boston: Brill.
- . 2010. *Den vennlige vikingen. Vennskapets makt i Norge og på Island ca. 900–1300*. Oslo: Pax Forlag.
- . 2017. *Skandinavia i vikingtiden*. Oslo: Pax Forlag.
- KOLSRUD, Oluf. 1937. "Kong Magnus Erlingssons kronings-eid 1163: Nye dokument til norsk historie millom 1152 og 1194". *Historisk tidsskrift* 31: 453–488.
- LUNDEN, Kåre. 1976. *Norge under Sverreætten 1177–1319*, Norges historie 3. Oslo: Cappelen.

- MOEGLIN, Jean-Marie. 2015. "Rex crudelis' Über die Natur und die Formen der Gewalt der Könige vom 11. zum 14. Jahrhundert (Frankreich, Reich, England)". I Martin Kintzinger, Frank Rexroth & Jörg Rogge (red.), *Gewalt und Widerstand in der politischen Kultur des späten Mittelalters*, 19–52. Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag.
- ORNING, Hans Jacob. 2008. *Unpredictability and presence. Norwegian kingship in the high Middle ages*. Leiden: Brill.
- . 2009. "Royal Anger between Christian Doctrine and Practical Exigencies". *Collegium Medievale* 22: 34–54.
- PAASCHE, Fredrik. 1928. "Estras aabenbaring og Pseudo-Cyprianus i norrön litteratur". I *Sagastudier. Af Festskrift til Finnur Jónsson den 29. maj 1928*, 199–205. København: Levin & Munksgaard.
- SAYERS, William. 1985. "Konungs Skuggsjá: Irish Marvels and the king's justice". *Scandinavian Studies* 57: 147–161.
- SEE, Klaus von. 2002. *Königtum und Staat im skandinavischen Mittelalter*. Heidelberg: Universitätsverlag C. Winter.
- SEIP, Didrik Arup. 1945. "Et pseudo-cypriansk skrift i norsk oversettelse fra 12. hundreår". *Maal og minne*, 21–29.
- . 1954. *Nye studier i norsk språkhistorie*. Oslo: Aschehoug.
- SUNDE, Jørn Øyrehagen. 2014. "Daughters of God and Counsellors of the Judges of Men: Changes in the Legal Culture of the Norwegian Realm in the High Middle Ages". I Stefan Brink & Lisa Collinson (red.), *New Approaches to Early Law in Scandinavia*, 131–183. Turnhout: Brepols Publishers.
- TAYLOR, Louisa. 2016. *Moderation and Restraint in the North: Ideals of Elite Conduct in High Medieval England, Norway and Denmark*. Doktoravhandling. London: University College.
- TOBIASSEN, Torfinn. 1969. "Tronfølgebrev og privilegiebrev". I Andreas Holmsen & Jarle Simensen (red.), *Samfunnsmaktene brytes*, 216–292. Oslo: Universitetsforlaget.
- TOWNEND, Matthew. 2012. "Glælognskviða". I Diana Whaley (red.), *Poetry from the kings' sagas 1. Part 2*, 863–876. *Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages* 1. Turnhout: Brepols Publishers.
- TURVILLE-PETRE, Joan. 1960. "Sources of the Vernacular Homily in England, Norway and Iceland". *Arkiv för nordisk filologi* 75: 168–182.

Max Naderer, PhD-stipendiat ved Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo. E-post: max.naderer@iakh.uio.no

---

Kastrering og kongemakt

LEMLESTELSE OG TORTUR SOM POLITISK VERKTØY I NORGE PÅ 1130-TALLET

BJØRN BANDLIEN

This article discusses two acts of mutilation and torture during the struggles for royal power in the late 1130s. The first part argues, based on literary and legal sources, that such acts were not a particularly prominent element in the political culture in the Viking Age and early Christian Norway. It is concluded that acts of blinding and castration among the élite and pretenders were more likely to have been inspired from abroad, especially the British Isles, and not the other way around as several scholars of early medieval history tend to assume. A broad overview of the history blinding and castration as well as flaying up to the twelfth century is presented, focusing on its role in punishment, rivalry, and hagiography. It is argued that blinding, castration and flaying did not become a popular political tool during the otherwise turbulent rivalries for power in the twelfth century because of its ambiguity. This was caused partly by changed ideas of royal power, as well as related to the hagiographic discourse of bodily suffering. The aggressive part risked creating a martyr or even a potential royal saint that could increase support to the faction of the opponents.

Innledning

I januar 1135 fanget kong Harald Gille sin medkonge, nevø og rival, kong Magnus Sigurdsson, i Bergen. Kongesagaene forteller at Harald Gille holdt råd med sine nærmeste menn om hva de skulle gjøre med Magnus, og det ble avgjort at de skulle avsette ham slik at han ikke kunne regnes for konge etterpå. Magnus ble overlatt til Harald Gilles treller, som stakk ut øynene på ham, hogg av den ene foten hans og kastret ham (*Morkinskinna*, kap. 90; *Heimskringla, Magnúss saga blinda ok Haralds gilla*, kap. 8). Etter lemlestingen ble Magnus munk i Nidarholm kloster, men ble senere hentet ut derfra for nok en gang å bli involvert i tronstridighetene (*Heimskringla, Haraldssona saga*, kap. 2).

Denne episoden er godt kjent som ett av flere dramatiske høydepunkt i den første fasen av de såkalte borgerkrigene i Norge, men har fått mindre oppmerksomhet blant historikere enn den fortjener. Selv om tronstridighetene etter Sigurd Jorsalfares død i 1130 ikke mangler drap og blodsutgytelse, kan lemlestelsen av kong Magnus kun måle seg med de siste timene til tronkreveren Sigurd Slembe i 1139. Kong Harald Gille halvbror og drapsmann fikk legger og bein knust, ble forsøkt flådd levende (men blødde så mye at han ble hudstrøket i stedet), fikk ryggen brukket, før han ble hengt og halshugget, og til slutt ble kroppen gravd ned i en røys (*Heimskringla, Haraldssona saga*, kap. 12).

Denne røffe behandlingen er eksepsjonell på 1100-tallet, også om man sammenligner med brutaliteten i de mange konfliktene som fulgte. Drap og henrettelser synes å være et mer effektivt virkemiddel for å bli kvitt en rival enn lemlestelse og tortur.

Torturen og lemlestelsen som Magnus Sigurdsson og Sigurd Slembe ble utsatt for, enten offeret døde eller fikk leve med skadene, reiser likevel flere spørsmål: Var blindingen og kastreringen av Magnus et eksempel på et politisk verktøy med lange tradisjoner i det norrøne samfunnet som ble eksportert til andre steder i Europa, eller var de norske tilfellene inspirert av praksis andre steder i Europa? Og om det var et politisk verktøy som var vanlig andre steder, hvorfor synes lemlestelse og tortur å være et så marginalt innslag i norsk praksis etter 1130-tallet? Hva slags motiver, forestillinger og politiske strategier lå bak lemlestelse og tortur som kroppslig straff og henrettelsesmetode i tilfellene med Magnus Blinde og Sigurd Slembe?²⁹

Denne artikkelen vil først argumentere for at lemlestelse, særlig blinding og kastrering, ikke var en spesielt utbredt del av skandinavisk politisk kultur i tidlig middelalder, men vanligere i karolingiske, bysantinske, normanniske og britiske makt-kamper. Andre del diskuterer bruken og sammenhengene for lemlestelse, særlig i karolingisk og bysantinsk kultur. Tredje del er en sammenligning av lemlestelse på De britiske øyer og de norske tilfellene på 1130-tallet, siden både Harald Gille og Sigurd Slembe hadde sin bakgrunn herfra.

Blinding og kastrering – norrøn spesialitet eller europeisk fellesarv?

I sin studie av lemlestelse som politisk verktøy på 1000- og 1100-tallet, argumenterer Klaus van Eickels (2004) at blinding og kastrering ikke var vanlig på De britiske øyer før normannerne erobret England. Van Eickels ser skiftet etter 1066 i sammenheng med normannernes idealer for den maskuline krigeren som var i stand til å kjempe og forsvare sin kropp og ære og å få arvinger. Å straffe opprørere og motstandere

²⁹ Det er først og fremst konteksten på 1130-tallet som er utgangspunktet her. Se Heebøll-Holm og Naderers artikler i dette nummeret for hvordan lemlestingene av Magnus Blinde og Sigurd Slembe er presentert i senere historieskrivning, særlig hos Saxo og i kongesagaene.

kroppslig gjorde at de lemlestedde ble levende bevis på kongenes makt til å frata opprørere og motstandere disse mulighetene. Van Eickels viser at dette var en praksis som normannerne hadde etablert i sitt hertugdømme før 1066, og som skilte dem fra andre politiske kulturer i tidlig middelalder. Særlig kastrering var sjeldnere praktisert blant karolingerne og ottonerne på 800- og 900-tallet. Når dette nevnes, ble det oftere sett på som barbariske handlinger forbundet med konflikter og aktører utenfor, eller i utkantene av rikene.³⁰

Normannernes «barbariske» bruk av blinding og kastrering burde dermed, ifølge van Eickels, forstås som en del av kulturen som eliten hadde brakt med seg fra vikingtidens Skandinavia, ved etableringen av hertugdømmet på begynnelsen av 900-tallet. Van Eickels peker på to forhold som han mener støtter dette; for det første hvordan makt og aktiv seksualitet var nær forbundet i norrøne kilder, for eksempel ved at de verste ærekrenkelsene handlet om seksuell passivitet (*nid*), og for det andre ved eksempler på kastrering under maktkampene i Norge og på Island. Det var altså skandinavisk krigerkultur og maskuline idealer som var opphavet til kastreringskulturen i Normandie, og senere på De britiske øyer. At normannernes nye styre økte antallet lemlestelser, har blitt bekreftet i studier som delvis bygger på van Eickels' artikkel. I Wales finner vi det første tilfellet av blinding og kastrering i 1130, mens i Irland økte frekvensen etter normannernes erobring i 1169 (Johnson 2008; Eska 2013).

Van Eickels' konkrete eksempler på lemlestelse fra de norrøne kildene er imidlertid forholdsvis sene, det tidligste er nettopp lemlestingen av kong Magnus Sigurdsson i 1135. William Ian Miller har på sin side bemerket at det i de islandske sagaene finnes påfallende få eksempler på tortur og lemlestelse. Først ved maktkampene mellom de islandske høvdingene på begynnelsen av 1200-tallet blir sagaene «... graced with numerous accounts of handhewing and leghewing and occasional geldings».³¹ I en analyse av det kanskje mest berømte eksemplet fra Island, Sturla Sighvatssons kastrering av Órækja Snorrason i 1236, kommer Kari Ellen Gade til samme konklusjon (Gade 1995: 123). Gade konkluderer derfor med at aktørene som lot Órækja lemleste, imiterte hendelser utenlands, og peker på lignende episoder i de norrøne Vesterhavsøyene som de islandske høvdingene var godt informerte om.

Det er enkelte tilfeller i sagaene om tortur som straff, snarere enn henrettelse. Et av de mest kjente er fra *Ravnkjell Frøysgodes saga*, der Ravnkjell, etter å ha blitt

³⁰ Denne påstanden er det imidlertid god grunn til å modifisere, særlig når det gjelder karolingerne, se Althoff 2004: 93 og Warners kommentar i Thietmar, *Chronicon*: 102 n73, samt diskusjonen nedenfor.

³¹ Miller 1990: 196. Noen flere eksempler fra norrøn litteratur diskuteres i Tracy 2012: 108–131, mens episodene i *Sturlunga saga* er analysert i Adams 2013.

dømt fredløs blir tatt til fange av sin motstander Sám. Sám pinte ham ved å skjære hull i hasene på Ravnkjell og hans menn, tre et tau gjennom hullene og kaste tauet over en tørkestang slik at de hang med hodet ned. Sáms støttespillere ser dette som uforståelig og uklokt. Ravnkjell selv uttrykker at han ville forstått det om han ble drept; torturen gir ikke noe ære til Sám (*Hrafnkells saga*, kap. 13). Som Guðrún Nordal påpeker, viser episoden trekk fra helgenberetninger, der Ravnkjell blir opphøyd snarere enn vanæret gjennom kroppslige pinsler.³²

Vektleggingen av *níð* har heller ikke spesiell tyngde som selvstendig argument. Preben Meulengracht Sørensen (1982) har i sin diskusjon av *níð*, seksualitet og umandighet i norrøn kultur påpekt at fysisk kastrering er sjelden i norrøne tekster. Det sentrale var ikke den fysiske, men symbolske kastrasjonen i beskyldninger om å være den passive parten i seksuelle relasjoner. Som politisk verktøy synes blinding og kastrering å ha hatt mindre relevans og vekt enn et velrettet skaldevers.

Lovene nevner riktignok kastrering ved noen tilfeller, noe som kan antyde at dette kan ha vært vanligere enn det som vises i de narrative kildene. Både blinding, lemlesting og kastrering er listet opp som sår som straffes med halv mannebot eller fredløshet (*Grágás* I: 147–148; II: 299; *Norges gamle Love* I: 66, 171). For marginaliserte grupper, som fattige, omstreifere og treller, kunne likevel kastrering gjennomføres (*Grágás* II: 26, 203; *Norges gamle Love* I: 18, 226).

Om lemlesting var vanlig som politisk virkemiddel før 1135, skulle man likevel tro at vi ville funnet det oftere i de narrative kildene. Der vi finner lemlestelse hyppigst, er i sagaene om kristningskongene. Kong Olav Tryggvason truet islendinger som ikke ville la seg kristne, med lemlestelse eller død.³³ Kong Olav Haraldsson straffet hardt de som ikke ville la seg kristne under sin reise i Vingulmark. Noen ble sendt ut av landet, noen fikk hugget av hender og føtter, noen fikk øynene stukket ut, noen ble hengt eller halshogd (*Heimskringla, Óláfs saga helga*, kap. 73). Etter at

³² Guðrún Nordal 1995. Når det gjelder diskusjonen rundt «blodørnen» som henrettelsesmetode i vikingtiden, tolket i enkelte sagaer som en rite for å gi motstanderen til Odin, følger jeg Roberta Frank i at dette ikke har hold i skaldediktene, se Frank 1984, og senere diskusjon i *Saga-Book* 22 (1986–88) og 23 (1990–93). I de samtidige beretningene om skandinaviske herjinger på kontinentet og De britiske øyer i vikingtiden, er det fortalt om mange drap og fanger som blir til slaver, men få lemlestelser, se Strickland 2001: 101–103.

³³ *Íslendingabók*, kap. 7: *En hann varð við þat reiðr mjök ok ætlaði at láta meiða eða drepa ossa landa fyrir, þá es þar váru austr*. Se også *Heimskringla, Óláfs saga Tryggvasonar*, kap. 84, samt flere eksempler i Odd munks saga om Olav Tryggvason. Se også *Hallfredar saga*, kap. 6. For flere eksempler i denne på blinding i senere sagatradisjon, men som også trekker på møtet mellom kristendom og hedendom, se Barraclough 2008. Snorre ville i denne sammenhengen ha husket hvordan hans far, Hvamm-Sturla, var blitt forsøkt blindet av Torbjørg i 1180 for å få ham til å ligne Odin.

kong Olav Haraldsson tok fem småkonger på Østlandet til fange, lot han tre av dem sverge ed på å forlate landet og ikke komme tilbake, en fjerde, Gudrød Dalakonge, fikk tungen skåret ut, og den femte, Rørek, ble blindet. Blant småkongenes følgesmenn ble noen sendt ut av landet, noen ble lemlestet, og andre inngikk han forlik med (*Heimskringla, Óláfs saga helga*, kap. 75).

Disse episodene har visse likhetstrekk med innføringen av lemlestelse som straff under Knut den store (særlig II Cnut 30 fra 1020/21). Det mest kjente eksemplet i praksis er hvordan Alfred Ætheling ble blindet av jarl Godwin og halvbroren Harald Harefots menn i 1036. Blinding skjedde også tidligere, særlig under kong Edgar, og delvis under Æthelred II, som lot blinde sønnen til Ælfric av Hampshire i 993, etter at han forsøkte å slutte seg til en skandinavisk flåtestyrke. Her kan offerets høye status forklare hvorfor de ble blindet snarere enn drept for det som blir omtalt som forræderi. Den vanlige straffen i sen angelsaksisk tid forble imidlertid tap av eiendom, og noen ganger eksil (Keynes 1991).

Harald Hardråde var på sin side involvert i maktkampene i Det bysantinske riket som leder av væringgarden, og blindet selv keiser Mikael V og hans nærmeste rådgiver og onkel, Konstantin Nobilissimus, i april 1042 (*Heimskringla, Haralds saga Sigurðarsonar*, kap. 14; *Morkinskinna*, kap. 13; Michael Psellus, *Chronographia*, V.39–51). Øyevitnet Mikael Psellos skrev at dette ble oppfattet som noe mildere enn dødsstraff, og dermed viste en respekt overfor keiseres opphøyde posisjon, men han var usikker på om det faktisk var så mye bedre for ofrene (Michael Psellus, *Chronographia*, V. 43). Selv om Harald Hardråde ikke ser ut til å ha overført blinding og kastrering fra de bysantinske palassintrigene til Norge, sies det at han herjet med bønder som var ulydige og ikke betalte skatter, han ranet mange, drepte noen og lemlestet andre (*Heimskringla, Haralds saga Sigurðarsonar*, kap. 73). Politiske rivaler, som Einar Tambarskjelve og Finn Arnesson, fikk han imidlertid drept eller sendt i eksil. Et nytt politisk virkemiddel for å bli kvitt rivaler, og som synes å ha fått langt større utbredelse enn lemlestelse og tortur utover 1100-tallet, var mer formelle og ydmykende former for henrettelser, spesielt hengning.³⁴

Van Eickels' konklusjon om at normannerne tok med seg blinding og kastrering som virkemiddel i politiske maktkamper fra Skandinavia, støttes dermed i liten grad av kildematerialet. Eksemplene fra kristningsperioden skiller seg ut, og kan karakteriseres som kongens straff overfor rivaler i en spesiell situasjon, der de som rammes, setter seg utenfor kristenrettens og kongens fellesskap. Disse episodene er imidlertid skrevet senere og er usikre kilder til utstrakt bruk av lemlestelse i krist-

³⁴ *Morkinskinna*, kap. 45; *Heimskringla, Magnúss saga berfætts*, kap. 8; *Magnúss saga blinda ok Haralds gilla*, kap. 4, 8; *Haraldssona saga*, kap. 7; *Magnúss saga Erlingssonar*, kap. 18, 35. Se også Gade 1985, særlig s. 169–170.

ningstiden, og kan like gjerne sees på som påvirket av praksis i de områder som kristningskongene tilbrakte sin tid før de ble konger. Lemlestingen av kong Magnus Sigurdsson i 1135 og torturen av Sigurd Slembe i 1139 fremstår dermed ikke som en kulturell eksportvare. Det vil derfor være mer fruktbart å se på i hvilke sammenhenger bruken av slik behandling av konger og stormenn andre steder i Europa.

Lemlesting i tidlig middelalder

Blinding og tvangsinntrødelse i kloster blir nevnt som virkemiddel for å detronisere konger i tidlig middelalder. I 749 avsatte de lombardiske stormennene kong Ratchis uten lemlestelse, men ved å tvinge ham til å tre inn i klosteret Montecassino (Bund 1979: 214). Karolingerne straffet ved flere anledninger opprørere også med blinding – i 785 straffet Karl den store en stor gruppe med å få øynene stukket ut (Althoff 2004: 93). Ludvig den frommes nevø ble straffet med blinding i 817 og døde av skadene. Karl den skallede blindet sin sønn Karloman i 870 for hans opprør og satte ham tilbake i kloster (han var som ung gutt sendt til det samme klosteret), mens Karl den tykke straffet sønnen til sin slektning Lothar II på samme måte i 885. Karl den stores eldste sønn, Pipin den pukkelryggede, ble dømt til døden for opprør, men fikk straffen omgjort til å bli påført tonsur (en mildere form for kroppslig merke) og satt i kloster (Bund 1979: 393–396; MacLean 2003: 144–160). Samtidig forsøkte Karl den store å begrense sine sønners utøvelse av slik straff, særlig innen familien. Ingen som kunne tenkes å ha et krav på kongetittel, skulle blindes eller lemlestes som et tiltak for å unngå et mulig framtidig opprør. Karl den store tenderte mot å gjøre blinding til et eksklusivt privilegium for keiseren alene, for å kunne frata den straffede, familiemedlem eller ikke, en politisk posisjon ved hoffet (Althoff 2004: 43–44).

Blinding av opprørere i karolingerriket kan ha vært påvirket fra Bibelens påbud om at embeter skulle fylles med menn uten kroppslige mangler og lyter (3 Mos 21.17–23; Meens 2000; McDougall 2019). En annen inspirasjon kan ha kommet fra Det bysantinske riket, hvor blinding var forholdsvis vanlig ved avsettelser innen den keiserlige familie og krets (Bührer-Thierry 1998). Her var likevel kastrering et mer komplekst tegn, ettersom evnukker hadde fremtredende stillinger ved hoffet og i administrasjonen. Disse kunne ofte være både slaver og mektige – det siste nettopp fordi de var kastrerte. De ble ikke fratatt en stilling ved denne formen for lemlestelse, som de blindede opprørerne i karolingerriket ble.³⁵

³⁵ Evnukker må ha vært godt kjent i det vestlige Europa; fram til 1000-tallet var både skandinaver og det meste av Europa involvert i en omfattende slaveeksport, der mange ble kastrerte før de ble sendt særlig til det østlige Middelhavet. Treller ser vanligvis ikke ut til å ha blitt kastrerte i Skandinavia (med unntak av de som ble straffet for overtredelser nevnt i lovene), se Valante 2013.

Lemlestelse som straff i Frankrike, Normandie og England

Det er dermed mer nærliggende å slutte at normannerne videreførte en tradisjon for lemlestelse som straff fra karolingerne, snarere enn at de overførte en skandinavisk torturkultur til Normandie. Blinding, lemlesting og enkelte ganger kastrering forekom flere ganger i Vilhelm Erobrerens kamper i England, og var nokså vanlig overfor motstanderne til normannerne i Sicilia og Apulia.³⁶ Eliten og deres riddere ble sjelden lemlestet; det var som regel motstandere og ulydige undersåtter som gikk til angrep på kongens egen person eller eiendom, som ble rammet (Tabuteau 2003). Det var først og fremst ved forræderi at noen i egne rekker ble straffet med blinding og kastrering, som rammet både opprøreren William av Eu i 1095 og kansleren som ledet et komplott mot kong Henrik I (1100–1135).³⁷

Lemlesting ble innarbeidet som straff for forbrytelser i den engelske lovgivningen på 1000- og 1100-tallet. En rekke forbrytelser som tidligere medførte dødsstraff, ble nå straffet med blinding og kastrering (Hollister 1978). Kastrering og blinding som straff for ulovlig jakt på kongens eiendommer skal ha blitt innført av Vilhelm Erobreren og videreført av sønnen Henrik I.³⁸ Straffen for falskmyntneri ble innskjerpet; dette medførte tidligere kun avhugging av en arm, mens kastrering ble lagt til fra 1100. I 1108 forbød kongen sine egne krigere mot å plyndre, stjele og voldta uten kongens tillatelse, med trussel om å blinde og kastre overtredere (Green 1986: 96–98; Hollister 2001: 214). I tillegg skulle den som hadde drept sin herre, bli dømt til skalpering og flåing.³⁹ I krønikene er det flere eksempler på utøvelse av slik straff, blant annet mot røvere i 1124 og myntmestere i 1125 (*Anglo-Saxon Chronicles*: 254–255). Henrik I utviklet også et omfattende system med å ta barn av stormenn han ikke stolte på som gisler, med trussel om at de ville bli lemlestet ved et opprør (Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 6: 208, 352).

Krønikeskriverne og kirkens menn var overveiende positive til innføringen av slike kroppsstraffer. Ifølge Eadmer av Canterbury (d. c. 1126) hadde erkebiskop

³⁶ Bates 2016: 349, 383; Broekmann 2005. Se også Brasington 1999 om en normannisk ridder og korsfarer som omkring 1101 kastrerte en munk. Den samtidige biskop Ivo av Chartres skrev at dette var en hevn for at han hadde slått ridderens tjener.

³⁷ Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 4: 284; Suger, *Vie de Louis VI le Gros*, kap. 26. Hollister 2001: 257. For andre eksempler på lemlestelse av opprørere mot Henrik I, se Orderic Vitalis, *The Ecclesiastical History*, 6: 208.

³⁸ Green 1986: 128. Aristokratiet ser riktignok ut til å ha blitt straffet med bøter snarere enn kroppslig avstraffelse i disse tilfellene.

³⁹ Swanton 1976. I noen manuskripter står det *evisceracione* (uttagelse av innvoller) i stedet for *excoriacione* (flåing). Den mest berømte flåingen på 1100-tallet er kanskje den som ble utført på den uheldige bueskytteren som traff kong Richard I i 1199, slik at han døde kort etter.

Anselm av Canterbury selv en sentral rolle i utformingen av Henrik Is lemlestelseslover i 1108. Både John av Worcester (d. c. 1140) og Eadmer mente de nye lovene og utøvelsene av dem var til stor begunstigelse for borgerne i landet (*Anglo-Saxon Chronicles*: 255). Det var ikke så ille som hengning, for det ga synderen muligheten til å gå i kloster og bøte for sine synder. Samtidig tok kongen sin hevn på vegne av Gud (Suger, *Vie de Louis VI le Gros*, kap. 17; Hollister 1976). Gud hadde selvfølgelig også makt til selv å kunne straffe syndere med lemlestelse – et norsk eksempel fra 1100-tallet er den danske stormannen som tvang sin tjenestejente til å bakte på St. Olavs festdag og derfor ble blindet. I mange romanske kirker kunne kristne dessuten finne bilder av tungerekkere, et symbol på syndere med falsk tunge som bør skjæres av. Det er derfor ikke helt overraskende at også Gerald of Wales (d. c. 1223) så til franske konger og deres vilje til å lemleste for Guds rettferdighets skyld, som et ideal for hvordan Henrik II av England (d. 1189) burde behandle opprørere og forrædere. I rådene er det en blanding av strenghet og nåde; de skulle piskes ved første overtredelse, lemlestes andre gangen og blindes eller henges tredje gang. Nåden som lå i lemlestelse og kroppsstraff snarere enn dødsstraff, lå ikke så mye i at synderen skulle berge livet, men at han hadde mulighet til å gjøre bot for sine synder og berge sin sjel.⁴⁰

Lemlestelse og dynastisk rivalisering i Vesterhavsoyene

Som nevnt over, er det flere studier som antyder at lemlestelse som politisk verktøy kan ha blitt vanligere i England etter 1066, og også på Vesterhavsoyene, som hadde nær forbindelse til Norge og Island. Noen av episodene fra disse områdene har også likhetsstrekk med det som skjedde i Norge i 1135. På 1090-tallet gjorde Harald, sønn av kong Gudrød Crovan av Isle of Man, opprør mot sin bror Lagman. Lagman tok senere Harald til fange etter flere års kamper og lot ham kastrere og blinde.⁴¹ I det samme kongedømmet lot kong Gudrød Olavsson i 1154 blinde to av sine fettere (mens en tredje fetter ble drept), mens Gudrød Ragnvaldsson ble blindet og kastret av sin onkel Olav Gudrødsson i 1223.⁴² I Wales lot Maredudd ap Bleddyn kastrere og blinde sin opprørske grandnevø Llywelyn ab Owain i 1130. Maredudd hadde også vært involvert da slektningen Madog ap Rhiryd i 1113 ble blindet som hevn for drapet på Maredudds to brødre. Under et opprør i 1141 lot Diarmait Mac Murchada, konge i

⁴⁰ Om Gerald's fyrsteidealer og kritikken av Henrik II, se Bartlett 2006: 54–86.

⁴¹ *Cronica Regum Manniae*: f. 33v. Lagman gjorde bot for denne gjerningen ved å dra på pilegrimsferd til Jerusalem.

⁴² *Cronica Regum Manniae*, f. 36v, f. 43r. Pål Bålkesson, en av Håkon Håkonssons hirdmenn, sies å ha påskyndet lemlestingen av Gudrød mot Olavs vilje.

Leinster (og i Dublin i Harald Gilles tid der), blinde medlemmer fra rivaliserende stormannsfamilier i Leinster.⁴³

Lignende episoder blant eliten finner vi på Orknøyene. Da jarlen Pål Håkonsson trakk seg tilbake til Skottland i 1136, ba han Svein Åsleivsson om å spre rykter om at han var blindet og lemlestet slik at han skulle få fred for hevnerne. Sagaen antyder at Pål jarl faktisk ble blindet kort tid etter, og senere drept på initiativ av sin søster Margaret, for å sikre posisjonen til hennes sønn Harald Maddadsson. Den samme Harald sto bak da biskop Jon av Caithness ble blindet og fikk tungen skåret ut i 1201, trolig fordi han anså biskopen for å være tro mot kong Vilhelm I av Skottland i striden om kontrollen over Katanes (*Orkneyinga saga*, kap. 75 og 111). Sønnen til Harald jarl, Torfinn, hadde siden 1197 vært gissel hos kong Vilhelm I, og det er trolig som straff for farens gjerning mot biskop Jon at kongen lot Torfinn blinde og kastrere. Han døde kort tid etter av skadene.⁴⁴

Fergus av Galloway ble avsatt av kong Vilhelm I av Skottland ved å bli sendt i kloster i 1160, men uten å bli lemlestet. Fergus' sønn Uhtred ble imidlertid overfalt av sin bror Gilbert i 1174, fikk sin tunge skåret ut, ble blindet og kastrert og døde kort tid etter (McDonald 2013: 138–139). Det er imidlertid skjebnen til biskop Wimund av Sodor og Man som minner mest om Magnus Sigurdssons skjebne. På slutten av 1140-tallet, etter at Wimund var innblandet i lengre tids opprør i den vestre delen av Skottland, ble han blindet og kastrert, trolig i forståelse med kong David I av Skottland, og satt i kloster (William of Newburgh, *Historia Rerum Anglicarum*, I.24). Biskop Wimund var trolig sønnesønn av kong Duncan II av Skottland og kunne dermed ha vært en reell utfordrer til kongens makt.⁴⁵

I disse episodene foregikk lemlestelsene stort sett mellom familiemedlemmer, og formålet var delvis å detronisere rivaler og stanse rivaliserende slektslinjer gjennom kastrering. Samtidig kan Eadmers argument om at lemlestelse, med påfølgende klosterinnsettelse, ha blitt sett på som en slags nåde med mulighet for å gjøre bot.

Barbariseringen og normaliseringen av lemlesting

John Gillingham har argumentert for at lemlesting ble særlig brukt av de skotske kongene for å kontrollere de mange familiegrenene og opprørerne blant de gælisk-

⁴³ Om påvirkningen fra normannerne, se Johnson 2008. For disse eksemplene fra irske og walisiske kilder, se Eska 2013 (særlig s. 158–159) og Gillingham 1999.

⁴⁴ *Orkneyinga saga*, kap. 112 nevner blinding, mens *Gesta Annalia* sier blinding og kastrering, se McDonald 2003: 138.

⁴⁵ William of Newburgh presenterer Wimund som en mann med enkel bakgrunn, men det er grunn til å tro at han var sønn til William fitz Duncan, som på et tidspunkt kan ha vært påtenkt kongekronen etter kong Alexander I, se Oram 2004: 182–185; Woolf 2003: 173–174.

norrøne kongene, jarlene og stormennene – som igjen lærte denne praksisen av dem (Gillingham 1999: 124). Skottene var fram til begynnelsen av 1200-tallet dypt involvert i øyrikenes maktkamper, men var en sterkere aktør enn sine naboer i vest og nord. På den andre siden argumenterer Gillingham for at lemlestingen som politisk verktøy overfor høyættede familiemedlemmer i økende grad ble sett på som noe negativt og ikke minst usivilisert. Dette hang særlig sammen med framveksten av nye ridderidealer i den anglonormanniske eliten på 1100-tallet. Da ble lemlesting i økende grad forbundet med de «barbariske» fiendene i Wales, Galloway og øyene i vest og nord. Dette betød ikke at kongemakten og riddere nødvendigvis ble mindre brutale, men at kroppslige avstraffelser og lemlestelse på slagmarken i økende grad ble forbeholdt allmuen og fotsoldater snarere enn konge og adel (se også Kaeuper 1999; Strickland 2001).

Slike ridderidealer legitimerte de engelske kongenes kriger og kontroll overfor sine naboer på De britiske øyer. Aelred of Rievaulx, en nær venn av kong David I, fordømte krigerne fra Galloways herjinger og lemlestelser på 1130-tallet, mens Gerald av Wales, som ellers var positiv til kongers strenge straffer overfor opprørere, var rystet over hvordan waliserne, til og med brødre, drepte eller stakk ut øynene på hverandre. Slikt var utslag av misunnelse, grådighet, ondskap og irrasjonell vrede, og ikke rettmessig straff med kongelig sanksjon.⁴⁶

Blinding og kastrasjon dukker oftere opp som straff i lokale domstoler og feider enn et politisk verktøy i eliten sent på 1100-tallet. Lemlestelse kunne bli sett på som en passende straff for samleie med jomfruer og hustruer, samt tyveri mot godseiere (Mooers 1988; Geary & Freed 1994; Clanchy 1997: 162–163, 184–199; Murray 2006; Miller 2013). Den samme Aelred av Rievaulx som var rystet over krigere fra Galloway, kan dermed også fortelle den moralske historien om nonnen fra Watton Abbey, som ble med barn i 1140-årene. Hennes elsker ble fanget, og nonnen ble tvunget til egenhendig å kastrere ham og legge det avskårne lem i elskerens munn (Constable 1978). Slike historier dukker oftest opp i hagiografiske skrifter, der påkallingen av en helgen kunne lege eller gjenskape fratatte kroppsdeler. Slik kunne Eilward av Westoning, som ble blindet og kastrert etter falske anklager om tyveri, bli leget ved hjelp av Thomas av Becket (Hyams 1986).

Den hagiografiske sjangeren i seg selv var ofte bygd opp om kroppslige lidelser, og gjennom kroppslig pine også formingen av martyrer og helgener. En slik narrativ form gjorde at den som stod bak lemlestelsen, selv kunne bli den syndige, barbariske tyrannen (Tracy 2012: 31–69). Dette gjorde lemlesting til en mer tvetydig handling

⁴⁶ For eksemplene fra Gerald av Wales, se Bartlett 2006: 131–146. Se også omtalen av opprørerne mot kong Stephen i *Anglo-Saxon Chronicles*: 263–264 (1137).

på 1100-tallet enn tidligere. På den ene siden innførte normannerne i årene etter 1066 dette som rettferdig straff for særlige alvorlige forbrytelser mot kongen, som forræderi, falskmyntneri og jakt på kongens eiendommer, mens på den andre siden var slike handlinger i økende grad forbundet med barbariske skikker – der urettferdig bruk kunne bli gjenopprettet ved helgeners hjelp og guddommelig inngripen. Lemlestelse kunne brukes som element i ulike narrativ omkring rettferdig og urettmessig straff, om identitet og utenforskap, synd og mirakler.

Lemlestelsens utøvelse og problem i Norge på 1130-tallet

Harald Gille og hans krets av rådgivere i Norge må ha kjent godt til lemlestelse på De britiske øyer. Sigurd Jorsalfare hadde oppholdt seg i England en vinter med sin korstogsflåte kort tid etter at Henrik I reviderte lovgivningen. Harald Gille selv hadde bakgrunn i Irland, og var trolig gift med en søster til Gillebride, far til Somerled, som ble en betydelig aktør i Hebridene. Det var her lendmannen Hallkjell Huk fra Sunnmøre traff Harald Gille og tok ham med til Norge noen år senere. Nordmenn drev utstrakt handel på England på denne tiden, blant annet Ragnvald Kale, som møtte Harald Gille i Grimsby rundt 1125. Blant de stormennene Harald Gille tok med på råd før lemlestelsen av Magnus Blinde, må Ragnvald Kale og Hallkjell Huk ha vært blant de fremste, dessuten Solmund Sigurdsson (gjaldker i Tønsberg og venn av Ragnvald Kale), samt Jon Petersson fra Sogn og Tjostolv Åleson.⁴⁷

Det er derfor nærliggende å tenke seg at ikke bare Harald Gille, men også hans nærmeste støttespillere, kjente til lemlestinger innen eliten rundt Irskesjøen. Med denne bakgrunnen kan de ha ønsket å formidle at blindingen, kastreringen og fothoggingen av Magnus Sigurdsson var en straff for en forræder og edbryter som måtte straffes, men også at de viste nåde ved å la ham leve og sette i kloster for å vinne frelse. En mer praktisk side var at Magnus ikke hadde barn fra før, og ved kastrering kunne de hindre at han skapte en kongelig linje som kunne rivalisere med Harald Gilles egen (*Orkneyinga saga*, kap. 59; *Heimskringla, Magnússona saga*, kap. 26). Familierelasjonen kan også ha vært viktig for å lemleste og sette i kloster, snarere enn å drepe. I *Heimskringla* forklares kong Olav Haraldssons valg om blinde i stedet for å drepe Rørek, selv etter hans gjentatte drapsforsøk på kongen, med at han var en slektning. I stedet forsøkte Olav å sende Rørek i eksil til Grønland, men han endte i stedet opp på Island (*Heimskringla, Óláfs saga helga*, kap. 84–85). Familierelasjonen var også et element i den allmenne vurderingen av Sigurd Slembes drap på Harald Gille i 1136. Folk i Bergen ville ikke støtte en som myrdet sin bror – og om han ikke

⁴⁷ Om Harald Gille, og en noe mer kritisk vurdering av disse stormennenes innflytelse på Harald Gilles politikk, se Arstad 1999: 10.

var brodermorder, var han heller ikke en kongssønn. Lemlestelse i stedet for drap kunne her ha virket formidlende på oppfattelsen av Sigurd Slembes gjerning. I den forstand syntes Harald Gille og hans krets å ha handlet strategisk klokere ved sin lemlestelse av kong Magnus året før.

Problemet for Harald Gille og hans krets var at Sigurd Slembe hentet ut Magnus Sigurdsson, nå kalt Magnus Blinde, fra klosteret for å få økt støtte for sin sak. Dette fungerte i begynnelsen godt; Magnus ble godtatt som konge, og han virket som en samlende figur som det var viktig å ha med også under slagene selv om han var uegnet til å kjempe. Magnus' gjeninnsettelse som konge etter å ha sittet lemlestet en tid i et kloster, er ett av svært få europeiske eksempler på at dette kunne fungere. Den nærmeste parallellen fant sted drøyt hundre år tidligere: I 1002 var Jaromir, sønn av hertug Boleslav av Böhmen, blitt kastret av sin storebror, men ble likevel hertug av Böhmen i 1014. Noen år etter ble han også blindet av sin lillebror, men klarte igjen, med støtte fra keiser Konrad III, å få makten tilbake. Til slutt ble han fengslet og en tid senere myrdet (Thietmar, *Chronicon*, V.23). Det er også enkelte andre eksempler på at fyrstene i Polen og Böhmen fant økt motstand når de lemlestet sine rivaler, særlig når dette gikk imot interessene til sterke nettverk. Da kunne de bli tvunget til å inngå forlik med dem og gjeninnsette den lemlestedes rivalen (Dalewski 2008: 146–149; Berend, Urbańczyk & Wiszewski 2013: 188–193).

Noe av den samme dynamikken synes å ha talt til fordel for at Magnus Sigurdsson kunne bli akseptert som konge også etter å ha blitt lemlestet. Etter drapet på Harald Gille i 1136 samlet dessuten hans tidligere rådgiverkrets seg rundt hans mindreårige sønner – Sigurd, Øystein og Inge. Selv om de var barn, var det viktig at de var med i kampene, noe som skulle få varige konsekvenser for Inge, som etter slaget ved Minne i 1137 fikk en skade som ga ham tilnavnet «Krokrygg». På slutten av 1130-tallet var altså kongemakten, som tidligere, knyttet til militært lederskap, men samtidig tyder akseptering av konger uten evne til å kjempe på at autoritet i sterkere grad kunne bygges opp rundt mer abstrakte argumenter for legitimering av hvem som rettmessig er konge, snarere enn tradisjonelle fysiske egenskaper.⁴⁸

Konteksten i 1139 var dermed noe annerledes enn i 1135. Tjostolv Åleson, tidligere i kretsen rundt Harald Gille, synes å ha rettferdiggjort torturen og henrettelsen ved at Sigurd Slembe ikke skulle anses som en kongssønn, men snarere var å betrakte som en trellesønn. Dette minner dermed om kong Henrik Is lover fra samme tid, der en med lav status som hadde drept sin herre kunne utsettes for skalpering og

⁴⁸ Jón Viðar Sigurðsson 2007 understreker betydningen av de fysiske egenskapene som viktige for kongemakten, men der forestillinger om hellige konger, som for eksempel er gunstige for avlinger, kan ha legitimert barnekonger på 1100-tallet. Om propagandaen til fraksjonene rundt Haraldssønnene, se nå Grohse 2016.

flåing (det at de forsøker å begynne med hodet, som i en skalpering, er, selv om de må gi det opp på grunn av alt blodet, et nokså unikt eksempel på appliseringen av denne straffen). Sagaene forteller også om et personlig hevnmotiv for de som faktisk utførte torturen på Sigurd Slembe. Dette var brødrene til Bentein Kolbeinsson og Finn Sauda-Ulfsson, støttespillere for kong Inge. Sigurd Slembe hadde tidligere latt Bentein bli halshogd og Finn bli hengt. Dette kan ha blitt oppfattet som urettmessige henrettelser som brødrene på brutalt vis gjengjelder, og gjennom torturen ble Sigurd Slembe behandlet som en bedrager og opprører snarere enn som kongelig. Hans utenforskap blir også understreket av at han ble gravlagt under en røys ved henrettelsesstedet, altså utenfor vigslet jord, og som en fredløs også inn i døden.

Problemet var at denne handlingen raskt ble lest og brukt annerledes enn brødrene til Bentein og Finn hadde tenkt. *Morkinskinna* og *Heimskringla* er klare på at de andre stormennene ønsket å drepe ham raskt, og tok avstand fra torturen ved at de gikk bort fra åstedet sammen med de fleste blant allmuen (*Morkinskinna*, kap. 101; *Heimskringla*, *Haraldssona saga*, kap. 11–12). Sagaene understreker dette for å vise at torturen var noe fremmed og unødvendig, en holdning vi også har sett tidligere i *Ravnkjells saga*. I beskrivelsen av denne episoden bygget begge disse kongesagaene på den ellers tapte sagaen **Hryggjarstykki* av Eiríkr Oddsson. Eiríkr skal ha skrevet kort tid etter hendelsene i 1139, og bygget sin framstilling på øyevitner (primært fra kong Inge Haraldssons parti). Men Eiríkr synes også å ha innarbeidet de fleste elementer som skulle til for å bygge opp en historie i en hagiografisk diskurs; Sigurd Slembe var for ham en martyr og potensielt en helgen (Bjarni Guðnason 1978).

Sigurd Slembe var vokst opp hos en prest, Adalbrikt, og hadde kirkelig utdanning. Blant hans følgesmenn var det også flere geistlige, som den islandske presten Sigurðr Bergþórsson og Ivar Skrauthanke, senere biskop av Nidaros. Den lokale presten ved slaget i Holmengrå i 1139, i utgangspunktet en av Haraldssønnes støttespillere, valgte å ta Sigurd Slembes kropp ut av røysa og føre den til kirken. Liket ble ført tilbake til røysa da Haraldssønnes menn hørte om dette, men kort etter kom Sigurd Slembes danske støttespillere og fikk liket flyttet til Mariakirken i Ålborg. Sigurd Slembe hadde sterke bånd til Danmark, der han flere ganger tidligere hadde funnet en trygg havn og støtte. Det kan derfor ha vært i danskers interesse å fremme Sigurd Slembe som martyr og mulig helgen (Bjarni Guðnason 1978: 137). For mange av disse med lærd utdanning måtte historiene om Sigurd Slembes sinnsro og styrke under torturen – han sang høyt fra psalteret, ba for sine fiender, og mistet han bevisstheten, fortsatte han der han slapp da han kom til seg selv og oppgå ånden mens han framsa bønner og hellige ord – vært sterkt medvirkende til at han ble oppfattet som martyr. Dette påvirket også øyevitnet Hall Torsteinsson – han var i utgangs-

punktet Inge Haraldssons mann, men også Eiríkr Oddssons viktigste kilde for de martyrlignende lidelsene (*Morkinskinna*, kap. 93; Saxo 14.29.2–5). Sett i lys av martyriet til kong Knud Lavard i 1131, bare noen år tidligere, uskyldig myrdet av sin slektning og der hevnen og kultoppbyggingen spilte en viktig rolle i årene som fulgte, må mulige kandidater for kongelige helgener også i Norge ha vært et brennbart tema.

Senere på 1100-tallet ble flere av de drepte kongsemnene i Norge forbundet med martyrium og hellige kilder, som ved drapene på Øystein Magnusson i 1157 og Torleiv Breiskjegg i kong Sverres tid. Varianter av slike martyrhistorier om uskyldig drepte konger finner vi over hele Europa, selv om det å få helgenstatus som regel krevde et sammenfall mellom dynastiske og kirkeorganisasjonens interesser (Haki Antonsson 2001; Beuermann 2014). Om disse potensielle kultene ikke ble noe av, er det andre kilder som antyder hvordan lemlesting ble integrert i beretninger om urettmessig straff og mirakler i Norge på 1100-tallet. Spesielt blinding og tungekutting er nevnt som straff utøvd av stormenn flere ganger blant St. Olavs mirakler fra slutten av 1100-tallet. Her blir det fortalt om en mann som fikk tungen skåret ut av venderne, om en gutt som fikk samme straff for å ha spist litt brød, og ikke minst om den engelske presten som fikk øynene stukket ut av to brødre som mislikte at folk snakket om vennskapet presten hadde med deres søster. I begge de to sistnevnte historiene identifiseres overgriperne; det er Tora, mor til Sigurd Jorsalfare, og brødrene til Tora Guttormsdatter, frillen til Harald Gille og mor til kong Sigurd Munn.⁴⁹ Her er lemlestingen utenfor kongens kontroll, framstilt som urettferdig og ut fra hevngjerrighet, og dermed imot St. Olavs lov.

Lemlesting og tortur kunne dermed bli tolket som et uttrykk både for rettferdig straff og i lys av martyrenes kroppslige pine. Avgjørende for tolkningen av slike hendelser i ettertid var ikke minst om helgener aksepterte offerets bønner – og dermed denne versjonen av historien. Slik kunne biskop Jon av Katanes, som ble lemlestet av Harald Maddadssons menn, påkalle en lokal helgen for å bli leget, og den engelske presten i Norge som ble angrepet av kong Sigurd Munns onkler, ble helbredet ved

⁴⁹ Disse miraklene er også nevnt i *Heimskringla: Magnússona saga*, kap. 30; *Haraldssona saga*, kap. 25. Et annet mulig tilfelle er omtalt av Orderik Vitalis. En norsk klerk hadde drept en prest ved alteret og ble straffet ved blinding og ved å miste hender og føtter. Han dro til England, hvor den skotske kongesønnen David befant seg på det tidspunktet, og fikk lagd en slags proteser av jern. Som skotsk konge tok David imot klerken og hans datter. Der skal klerken ha drept kong Davids førstefødte sønn ved å bruke jernfingrene sine til å sprette opp buken på den lille gutten i armene på ammen. Han ble straffet ved å bli slitt i stykker av fire utemmede foler (*The Ecclesiastical History*, VIII.22). I den grad beretningen, som kun er kjent gjennom Orderik Vitalis, er troverdig, bør klerken ha kommet til England rundt 1115, da David var jarl av Huntingdon og med ansvar for Cumbria, se Oram 2004: 61–69 (som ikke nevner denne episoden).

hjelp av St. Olav. I tilfellet med Órækja Snorrason i 1236, nevnt ovenfor, argumenter Kari Ellen Gade for at lemlestingen av Órækja kun var iscenesatt som et slags politisk teater, muligens koreografert av onkelen Sturla Þórðarson, der alle aktørene skulle agere *som om* Órækja hadde fått sin legemlige straff. Sturla Sighvatsson syntes å ha fått sin hevn, Órækja kunne framstå som en som tålte torturen godt, mens St. Þorlákr fikk æren for hans mirakuløse helbredelse (Gade 1995). Slik tangerte begivenhetene de politiske og hagiografiske narrativer som ga mening i en spesifikk og skjør situasjon.

Avslutning

Etter den brutale utgangen av 1130-årene, er det knapt nok eksempler på lemlestelser innen eliten. Snarere benyttet man henrettelser eller drap for å kvitte seg med rivaler. Likevel fikk spørsmålet om lemlestelse av en kongssønn igjen aktualitet på begynnelsen av 1200-tallet. I 1213 foreslo Hide, en av mennene til kongsslektningen og jarlen Håkon Galen, å sende den da ni år gamle Håkon Håkonsson ut av landet til noen som ikke skyldte ham frendskap eller vennskap. Hides plan var at de enten kunne sperre inne eller lemleste den unge Håkon, slik at han ikke kunne komme tilbake som konge. Sønnen til Håkon Galen, Knut, ville dermed få kongemakten. Sagaen antyder at jarlens hustru, Kristin Nilsdatter, ikke var fremmed for denne planen, men Håkon Galen avfeide til slutt forslaget (*Hákonar saga*, kap. 7).

Det er ikke klart hvilke fremmede fyrster Hide tenkte på, selv om man kan fristes å se mot de norrøne Vesterhavsoyene, der man finner eksempler på lemlestelse også inn på 1200-tallet. Samtidig ville nok stormennene der ha en viss skyldskap til Håkon, og andre europeiske fyrster ville neppe ha gått med på en slik behandling av en kongssønn på denne tiden. Hide hadde derimot vært leder for de walisiske krigerne, kjent som ribbaldene, som kong Johan av England (d. 1216) hadde sendt for å støtte kong Sverre noen år tidligere.⁵⁰ Kong Johan var selv ikke ukjent med lemlestelse; han skal ha ønsket å kastre og blinde sin unge og opprørske nevø Arthur of Bretagne.⁵¹

⁵⁰ *Sverris saga*, kap. 174. Om disse ribbaldene, eller walisiske troppene, i en bredere kontekst, se Rowlands 2008, særlig s. 215 om de som kom til Norge. Ikke mange av dem, som strengt ikke kan sees som leiesoldater, er kjent ved navn, men en fetter av den kjente Gerald av Wales var leder for en kontingent i Normandie i 1203.

⁵¹ For eksempler på lemlestingens praksis i de engelsk-franske krigene under kongene Rikard I, Filip August og Johan, se Strickland 1996: 202. Hubert de Burgh, som fikk ordren om å utføre dette, nektet. I stedet ble han overført til en annen borgherre og døde der, trolig drept på Johans ordre.

Håkons saga, derimot, synes bevisst å distansere seg fra denne type lemlestelse. Sagaens forfatter, Sturla Þórðarson, var selv involvert i de islandske maktkampene og kjente selvfølgelig godt til både drapet på sin fars bror Snorre Sturlason i 1241, kastreringen av sin fetter Órækja i 1236 og det brutale slaget ved Ørlygsstad i 1238. Likevel skildret Sturla Þórðarson hvordan kong Håkon ba en av de sentrale aktørene, Sturla Sighvatsson, å vinne Island for kongemakten uten drap, og heller sende menn til Norge eller vinne makten fra dem på annen måte (*Hákonar saga*, kap. 180). Denne «andre måten» er ikke spesifisert, men kan tenkes å være en lemlesting, slik som Sturla Sighvatsson lot Órækja Snorrason bli utsatt for (iscenesatt eller ikke) i 1236. Selv framstilles kong Håkon som en som var klar til å tilgi sine motstandere, særlig de som var av god byrd. Slik kunne han gi grid til Knut jarl, på tross av jarlens gjentatte svik under og etter ribbungopprøret (*Hákonar saga*, kap. 156).

Siste gang blinding og kastrering ble utført blant eliten i de skandinaviske kongedømmene, synes dermed å være i 1167. Dette rammet Buris Henriksen, halvbror til Inge Haraldsson i Norge og slektning av kong Valdemar av Danmark i 1167. Buris' allianse med Erling Skakke mot kong Valdemar er utførlig fortalt og fordømt av Saxo, men straffen var ifølge krønikeskriveren kun å ha blitt lagt i lenker (Saxo, *Gesta Danorum*, 14.34.9). Saxo valgte her, i motsetning til tyske kilder og Ryd klostets årbok, å utelate at Buris skal ha blitt blindet og kastret.

Lemlestingens logikk hadde en lang historie som straff innen eliten fra karolingisk tid, men ble mindre nyttig som politisk verktøy på 1100-tallet. Dette skyldtes delvis endringer i synet på kongemakten – også lemlested konger kunne bli gjeninnsatt i spesifikke tilfeller, og delvis den hagiografiske diskursen som gjorde at ofrene for slik behandling kunne bli satt inn i en narrativ ramme som kunne gjøre dem til martyrer. Den lemlested kongelige kroppen ble et for tvetydig tegn – på makt eller martyrium – til at det ble et effektivt politisk verktøy etter de turbulente 1130-årene.

Bibliografi

KILDER

THE ANGLO-SAXON CHRONICLES. Overs. Michael Swanton. Rev. red. London: Phoenix, 2000.

CRONICA REGUM MANNIAE ET INSULARUM: Chronicles of the Kings of Man and the Isles. Utg. George Broderick. 3 utg. Douglas: Manx National Heritage, 2004.

GRÁGÁS. Utg. Vilhjálmur Finsen. 3 bind. Kjøbenhavn: Det nordiske Literatur-Samfund, 1852–1883.

- HÁKONAR SAGA HÁKONARSONAR*. Utg. Sverrir Jakobsson & Þorleifur Hauksson, Tor Ulset. 2 bind. Íslensk fornrit 31–32, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2013.
- HEIMSKRINGLA*. Utg. Bjarni Aðalbjarnarson, 3 bind. Íslensk fornrit 26–28. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1941–1951.
- HRAFNKELS SAGA FREYSGOÐA*. Utg. Jón Jóhannesson, Íslensk fornrit 11, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1950.
- ÍSLENDINGABÓK*, utg. Jakob Benediktsson. Íslensk fornrit 1. Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1968.
- MICHAEL PSELLUS, *Chronographia*. Overs. E.R.A. Sewter. Harmondsworth: Penguin, 1966.
- MORKINSKINNA*. Utg. Ármann Jakobsson & Þórður Ingi Guðjónsson. 2 bind, Íslensk fornrit, 23–24, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 2011.
- NORGES GAMLE LOVE indtil 1387*. Utg. Rudolf Keyser et al. I–V. Christiania, 1846–1895.
- ORDERIC VITALIS, *The Ecclesiastical History*. Utg. Marjorie Chibnall. 6 bind. Oxford: Clarendon Press, 1968–1980.
- ORKNEYINGA SAGA*. Utg. Finnboði Guðmundsson. Íslensk fornrit 34, Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1965.
- SAXO Grammaticus, *Gesta Danorum. The History of the Danes*. Utg. Karsten Friis-Jensen, overs. Peter Fisher. 2 bind. Oxford: Clarendon Press, 2015.
- SUGER of Saint-Denis, *Vie de Louis VI le Gros*. Utg. Henri Waquet. Paris: Les Belles Lettres, 1929.
- THIETMAR OF MERSEBURG, *Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg*. Overs. David A. Warner. Manchester: Manchester University Press, 2000.
- WILLIAM OF NEWBURGH, *Historia rerum Anglicarum*. Utg. Richard Howlett. 2 bind. Rolls series. London: Her Majesty's Treasury, 1884–1885.

LITTERATUR

- ADAMS, Anthony. 2013. “‘He Took a Stone Away’: Castration and Cruelty in the Old Norse Sturlunga Saga”. I Larissa Tracy (red.), *Castration and Culture in the Middle Ages*, s. 188–209. Cambridge: D.S. Brewer.
- ALTHOFF, Gerd. 2004. *Family, Friends and Followers: Political and Social Bonds in Early Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ARSTAD, Knut. 1999. “... han var svag af Charakteer og uden ringeste Herskergaver, hvilket også fremgaar af hele hans Historie’: En undersøkelse av Harald Gilles ettermæle”. *Historisk tidsskrift* 78: 1–26.

- BAGGE, Sverre. 1991. *Society and Politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. Berkeley: University of California Press.
- BARRACHLOUGH, Eleanor Rosamund. 2008. "Following the Trollish Baton Sinister: Ludic Design in Bárðar saga Snæfellsáss". *Viking and Medieval Scandinavia* 4: 15–43.
- BARTLETT, Robert. 2006. *Gerald of Wales: A Voice of the Middle Ages*. Stroud: The History Press.
- BATES, David. 2016. *William the Conqueror*. New Haven: Yale University Press.
- BEREND, Nora, Przemysław URBAŃCZYK & Przemysław WISZEWSKI. 2013. *Central Europe in the High Middle Ages: Bohemia, Hungary and Poland, c. 900–c. 1300*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BEUERMAN, Ian. 2014. "No Soil for Saints: Why was there no Native Royal Martyr in Man and the Isles?" I Jón Viðar Sigurðsson & Timothy Bolton (red.), *Celtic-Norse Relationships in the Irish Sea in the Middle Ages 800–1200*, 81–95. The Northern World, 65. Leiden: Brill.
- BJARNI GUÐNASON, *Fyrsta sagan*. *Studia Islandica*, 37. Reykjavík: Bókaútgáfa menningarsjóðs.
- BRASINGTON, Bruce C. 1999. "Crusader, Castration, Canon Law: Ivo of Chartres' Letter 135". *The Catholic Historical Review* 85: 367–382.
- BROEKMANN, Theo. 2005. *Rigor iustitiae: Herrschaft, Recht und Terror im normannisch-staufischen Süden*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- BÜHRER-THIERRY, Geneviève. 1998. "'Just Anger' or 'Vengeful Anger'? The Punishment of Blinding in the Early Medieval West". I Barbara H. Rosenwein (red.), *Anger's Past: The Society Uses of Emotion in the Middle Ages, 75–91*. Ithaca: Cornell University Press.
- BUND, Konrad. 1979. *Thronsturz und Herrscherabsetzung im Frühmittelalter*. Bonn: Röhrscheid.
- CLANCHY, M.T. 1997. *Abelard: A Medieval Life*. Oxford: Blackwell.
- CONSTABLE, Giles. 1978. "Aelred of Rievaulx and the Nun of Watton: An Episode in the Early History of the Gilbertine Order". I Derek Baker (red.), *Medieval Women*, 205–226. Oxford: Blackwell.
- DALEWSKI, Zbigniew. 2008. *Ritual and Politics: Writing the History of a Dynastic Conflict in Medieval Poland*. Leiden: Brill.
- ESKA, Charlene. 2013. "'Imbrued in their owne bloud': Castration in Early Welsh and Irish Sources". I Larissa Tracy (red.), *Castration and Culture in the Middle Ages, 149–174*. Cambridge: D.S. Brewer.

- FRANK, Roberta. 1984. "Viking Atrocity and Skaldic Verse: The Rite of the Blood-Eagle". *English Historical Review* 99: 332–343.
- GADE, Kari Ellen. 1985. "Hanging in Northern Law and Literature". *Maal og minne*, 159–183.
- . 1995. "1236: Órækja meiddr ok heill gørr". *Gripla* 9: 115–131.
- GEARY, Patrick J. & John B. FREED. 1994. "Literacy and Violence in Twelfth-Century Bavaria: The 'Murder Letter' of Count Siboto IV". *Viator* 25: 115–130.
- GILLINGHAM, John. 1999. "Killing and mutilating political enemies in the British Isles from the late twelfth to the early fourteenth century: A comparative study". I Brian Smith (red.), *Britain and Ireland 900–1300: Insular Responses to Medieval European Change*, 114–134. Cambridge: Cambridge University Press.
- GREEN, Judith. 1986. *Government of England under Henry I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GROHSE, Ian Peter. 2016. "Fra småbarns munn: Myte og propaganda under kongene Inge og Sigurd Haraldsson, c. 1136–1139". *Historisk tidsskrift* 95: 473–491.
- GUÐRÚN NORDAL. 1995. "Trúskipti og písl í Hrafnkels sögu". *Gripla* 9: 97–114.
- HAKI ANTONSSON. 2001. "Insigne Crucis: A European Motif in a Nordic Setting". I Thomas R. Liszka & Lorna E. M. Walker (red.), *The North Sea World in the Middle Ages: Studies in the Cultural History of North-Western Europe*, 15–32. Dublin: Four Courts Press.
- HOLLISTER, C. Warren. 1978. "Royal Acts of Mutilation: The Case Against Henry I". *Albion* 10: 330–340.
- . 2001. *Henry I*. New Haven: Yale University Press.
- HYAMS, Paul. 1986. "The Strange Case of Thomas of Eldersfield". *History Today* 36: 9–15.
- JOHNSON, Lizabeth. 2008. "Mutilation as Cultural Commerce and Criticism: The Transmission, Practice and Meaning of Castration and Blinding in Medieval Wales". *Istoria* 1: 1–23.
- JÓN VIÐAR SIGURÐSSON, "The Appearance and Personal Abilities of goðar, jarlar, and konungar: Iceland, Orkney and Norway". I Beverley Ballin Smith, Simon Taylor & Gareth Williams (red.), *West over Sea: Studies in Scandinavian Sea-Borne Expansion and Settlement Before 1300. A Festschrift in Honour of Dr Barbara E. Crawford*, 95–109. The Northern World, 31. Brill: Leiden.
- KAEUPER, Richard W. (1999). *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- KEDAR, Benjamin Z. (1999). "On the Origins of the Earliest Laws of Frankish Jerusalem: The Canons of the Council of Nablus, 1120". *Speculum* 74: 310–335.

- KEYNES, Simon. 1991. "Crime and Punishment in the Reign of King Æthelred the Unready". Ian Wood & Niels Lund (red.), *People and Places in Northern Europe: Essays in Honour of Peter Sawyer*, 67–81. Woodbridge: The Boydell Press.
- MACLEAN, Simon. *Kingship and Politics in the Late Ninth Century: Charles the Fat and the End of the Carolingian Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MCDONALD, R. Andrew. 2003. *Outlaws of Medieval Scotland: Challenges to the Canmore Kings, 1058–1266*. East Linton: John Donald.
- MCDUGALL, Sarah. 2019. "Bastard Priests: Illegitimacy and Ordination in Medieval Europe". *Speculum* 94: 138–172.
- MEENS, Rob. 2000. "The Uses of the Old Testament in Early Medieval Canon Law: The *Collectio Vetus Gallica* and the *Collectio Hibernensis*". I Yitzhak Hen & Matthew Innes (red.), *The Uses of the Past in Early Medieval Europe*, 67–77. Cambridge: Cambridge University Press.
- MEULENGRACHT SØRENSEN, Preben 1983. *The Unmanly Man: Concepts of Sexual Defamation in Early Northern Society*. The Viking Collection, 1. Odense: Odense University Press.
- MILLER, Andrew G. 2013. "'Tails' of Masculinity: Knights, Clerics, and the Mutilation of Horses in Medieval England". *Speculum* 88: 958–995.
- MILLER, William Ian. 1990. *Bloodtaking and Peacemaking: Feud, Law, and Society in Medieval Iceland*. Chicago: Chicago University Press.
- MOOERS, Stephanie. 1988. "A Reevaluation of the Royal Justice under Henry I". *American Historical Review* 93: 340–358.
- MURRAY, Jacqueline. 2006. "Sexual Mutilation and Castration Anxiety: A Medieval Perspective". I Mathew Kuefler (red.), *The Boswell Thesis: Essays on Christianity, Social Tolerance, and Homosexuality*, 254–272. Chicago: Chicago University Press.
- ORAM, Richard. 2004. *David I: The King who made Scotland*. Stroud: The History Press.
- ORNING, Hans Jacob. 2014. "Borgerkrig og statsutvikling i Norge i middelalderen – en revurdering". *Historisk tidsskrift* 93: 193–216.
- ROWLANDS, I. W. 2008. "'Warriors fit for a Prince': Welsh Troops in Angevin Service, 1154–1216". I John France (red.), *Mercenaries and Paid Men: The Mercenary Identity in the Middle Ages*, 207–230. Leiden: Brill.
- STRICKLAND, Matthew. 1996. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of War in England and Normandy, 1066–1217*. Cambridge: Cambridge University Press.

- . 2001. "Killing or Clemency? Ransom, Chivalry and Changing Attitudes to Defeated Opponents in Britain and Northern France, 7–12th Centuries". I Hans-Henning Kortüm (red.), *Krieg im Mittelalter*, 93–122. Berlin: Akademie Verlag.
- SWANTON, M. J. 1976. "Dane Skins' and Excoriation in Early England". *Folklore* 87: 21–28.
- TABUTEAU, Emily Zack. 2003. "Punishments in Eleventh-Century Normandy". I Warren C. Brown & Piotr Górecki (red.), *Conflict in Medieval Europe: Changing Perspectives on Society and Culture*, 131–149. Aldershot: Ashgate.
- TRACY, Larissa. 2012. *Torture and Brutality in Medieval Literature: Negotiations of National Identity*. Cambridge: D.S. Brewer.
- VALANTE, Mary A. 2013. "Castrating Monks: Vikings, Slave Trade and the Value of Eunuchs". I Larissa Tracy (red.), *Castration and Culture in the Middle Ages*, 174–187. Cambridge: D.S. Brewer.
- VAN EICKELS, Klaus. 2004. "Gendered Violence: Castration and Blinding as Punishment for Treason in Normandy and Anglo-Norman England". *Gender & History* 16: 588–602.
- WOOLF, Alex. 2003. "The Diocese of the Sudreyar», i Steinar Imsen (red.), *Ecclesia Nidrosiensis 1153–1537: Søkelys på Nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*, 171–182. Trondheim: Tapir.

Bjørn Bandlien, Institutt for økonomi, historie og samfunnsvitenskap, Universitetet i Sørøst-Norge. E-post: Bjorn.Bandlien@usn.no

---